

# DE BEGRAAF PLAATS LEEFT



Een onderzoek naar de historisch-landschappelijke ontwikkeling, ruimtelijke inrichting en cultuurhistorische betekenis van begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer tussen 1900 - heden



# DE BEGRAAF PLAATS LEEFT

Een onderzoek naar de historisch-landschappelijke ontwikkeling, ruimtelijke inrichting  
en cultuurhistorische betekenis van begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer  
tussen 1900 - heden

L.Dijkstra 2014

Woltersum November 2014

auteur  
ing. L (Leo) Dijkstra

Onder begeleiding van  
prof.dr.ir. M (Theo) Spek  
dr. J.F (Jeroen) Benders

Dit onderzoek is gedaan ten behoeve van de Masterscriptie Landschapsgeschiedenis  
aan de Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, kenniscentrum Landschap





## Woord vooraf

In de zomer van 2013 ben ik begonnen aan mijn masterscriptie met als onderwerp 'begraafplaatsen en kerkhoven'. Voor de meeste mensen een eindstation, voor mij de afronding van mijn studie Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. De opleiding Landschapsgeschiedenis kwam bij toeval op mijn pad. In 2011 ontmoette ik Theo Spek tijdens een presentatie over stads- en dorpsranden. Een project van het kenniscentrum Landschap aan de RUG. Hij vertelde vol enthousiasme over de opleiding landschapsgeschiedenis. Mijn interesse was gewekt..... Al een aantal jaren liep ik rond met de gedachte om mijn tuin- en landschapsachtergrond te gaan verbreden en verdiepen. Wat is er nu mooier dan te beginnen bij de geschiedenis van het landschap? In 2012 ben ik begonnen aan de Masteropleiding Landschapsgeschiedenis.

In de twee daarop volgende jaren heb ik heel veel fantastische en bevlogen colleges en excursies meegeemaakt. Hier heb ik het landschap in alle facetten leren ontdekken, wat een beleving! Het ene moment zit je in de collegezaal en het andere moment lig je in de blubber 2 meter diep te boren om te kijken hoe de bodemopbouw is geweest. Met een opgeboord kiezelsteentje in je hand, realiseer je dat je een stukje bodem hebt dat daar ruim 150.000 jaar geleden naar toe geschoven is door een pakket ijs van wel een kilometer dik. Wie zijn wij en wat is tijd in dit landschap.....Vanaf de ijstijden tot het heden, alle perioden komen voorbij tijdens de studie, voor mij was dit een enorme verbreding en verdieping.

Als afsluiting van de studie volgt de Masterscriptie. Om niet te veel richting archeologie te gaan en aansluiting te zoeken bij mijn huidige werk als landschapsontwerper, heb ik gekozen voor het onderwerp 'begraafplaatsen en kerkhoven'. Temeer omdat ik hier in de praktijk al regelmatig bij betrokken ben en omdat ik in mijn vrije tijd ook bestuursvoorzitter van de begraafplaatsvereniging in Woltersum ben. Ik wil mijn beide begeleiders Theo Spek en Jeroen Benders hierbij van harte bedanken voor hun inzet en begeleiding tijdens dit proces.

Daarnaast wil ik mijn werkgever 'de gemeente Groningen' bedanken voor de faciliteiten die mij geboden zijn om deze studie te volgen. Ook wil ik alle betrokken collega's en alle mensen die ik in het kader van deze scriptie heb gesproken bij deze bedanken.

Als laatste en niet in de minste plaats wil ik mijn gezin bedanken voor hun geduld en respect voor de momenten waarop we even geen gezellige gezinsdingen konden doen.

Veel leesplezier.

Woltersum, 23 november 2014

# SAMENVATTING

Begraafplaatsen en kerkhoven staan in toenemende mate in de belangstelling. Het aantal begrafenissen neemt sterk af en het aantal crematies neemt toe. De kosten voor het onderhoud van begraafplaatsen en kerkhoven blijven stijgen. Men zoekt naar extra inkomsten of kostenbesparingen. Nieuwe functies op of om een begraafplaats, een McDonalds of een eenvoudig theehuisje, het zijn actuele vraagstukken. De vraag is of we zomaar kunnen bezuinigen of een McDonalds kunnen gaan toevoegen op een begraafplaats? Op het beleidsniveau van de gemeente Groningen bestaat een uitgebreide visie op begraven. Helemaal compleet is deze visie nog niet, want het ontbreekt aan een integrale cultuurhistorische waardering.

Een integrale cultuurhistorische waardering is de basis voor een plan voor instandhouding en ontwikkeling van begraafplaatsen. Voordat we uitspraken over de toekomst kunnen gaan doen, is het verstandig om eerst de geschiedenis van begraafplaatsen en kerkhoven te bekijken. In deze scriptie wordt eerst de vraagstelling en het thema afgebakend. De afbakening van het onderzoek qua thema en in tijd luidt: Een onderzoek naar de historisch-landschappelijke ontwikkeling, ruimtelijke inrichting en cultuurhistorische betekenis van begraafplaatsen en kerkhoven in Groningen en Ten Boer tussen 1900 - heden

We beginnen, in het eerste hoofdstuk, met een stand van het onderzoek. Hier bekijken we de stand van het onderzoek in de literatuur. Uit de gedane literatuurstudie blijkt dat over de cultuurhistorische waarde van begraafplaatsen en kerkhoven niet veel geschreven is. Dit heeft voor een groot deel te maken met de relatief jonge actualiteit van het onderwerp.

In hoofdstuk twee bekijken we de historisch landschappelijke ontwikkeling van de gemeenten Groningen en Ten Boer. Na een korte beschrijving van het ontstaan van het landschap op hoofdlijnen, duiken we iets dieper in de veranderingen van het landschap in de laatste eeuw. Vooral in deze 20e eeuw zijn er veel veranderingen geweest. De kernen Groningen en Ten Boer zijn enorm gegroeid. Oude begraafplaatsen die ooit ver buiten de stad lagen, zijn inmiddels omarmd door de stad.

Na deze landschappelijk ontwikkeling bekijken we, in hoofdstuk drie, hoe de begraafplaatsen en kerkhoven in het landschap liggen. Ook kijken we naar de verschillen en overeenkomsten. We zien dat na een wetswijziging eind 19e eeuw veel begraafplaatsen zijn aangelegd. Wat opvalt is dat er een enorm gat zit tussen de aanlegperiode van de kerkhoven en de eerste begraafplaatsen. We kunnen stellen dat alle kerkhoven in beide gemeenten dateren uit de 12e en 13e eeuw. De kerkgebouwen zijn soms jonger. Dan volgt er een groep vroege begraafplaatsen uit de 19e eeuw, waarbij de eersten de Noorder- en Zuiderbegraafplaats zijn in Groningen uit 1827. We kunnen dus concluderen dat de oude kerkhoven uit de 12e en 13e eeuw gedurende eeuwen in gebruik zijn geweest als begraafplaats. Hier werd dus geruimd tot de komst van de stenen grafmonumenten.

Ook kijken we in dit hoofdstuk naar overige verschillen, zoals het gebruik en beheer. We kunnen concluderen dat het maatschappelijk draagvlak voor ecologisch beheer op actief in gebruik zijnde begraafplaatsen zeer laag is. Hierbij valt tevens een verschil op tussen stad en platteland. Op het platteland lijkt men wat conservatiever ingesteld als het gaat om beheer en om het gebruik van grafmonumenten.

Op het ‘stadse’ Selwerderhof wordt daarentegen een deel ecologisch beheerd en zien we op deze begraafplaats veel meer variatie in grafmonumenten.

Vervolgens worden in hoofdstuk vier en vijf een drietal casussen uitgewerkt. Het Selwerderhof in de stad en het kerkhof en de begraafplaats in Woltersum. Bij het onderzoek naar het Selwerderhof, zien we dat er zelfs tot nabij Zeegse gezocht werd voor een geschikte locatie voor de begraafplaats. Uiteindelijk kwam men tot de conclusie dat de landschappelijke ligging eigenlijk niet zoveel uitmaakt wanneer je het terrein gaat ophogen. Ook is er bij de bekendmaking van de gemeente om nieuwe algemene begraafplaats aan te leggen, in de vorm van een ongevraagd advies, een spectaculair ontwerp gemaakt voor het Selwerderhof door Egbert Reitsma, een Groninger architect. Waarschijnlijk door de vooruitstrevendheid en de bijzondere aanleg en gebruik is dit plan niet doorgegaan. De Groninger tuin- en landschapsarchitect J.W. Verdenius legt uiteindelijk de basis voor het huidige Selwerderhof. Deze basis, in de vorm van uitgangspunten, wordt later in 1948 door tuin- en landschapsarchitect J.W. Vroom uitgewerkt tot een plan. De naam Copijn (die omschreven staat in alle literatuur als zijnde medeontwerper van de begraafplaats) is slechts als grondwerker verbonden aan het Selwerderhof. Doordat het terrein, vanwege financiële problemen, niet in een keer is aangelegd heeft het altijd kunnen inspelen op actuele vragen zoals de meest recentelijk natuurlijke begraafplaats op het achterste deel. Minder dan de helft van het ontwerp van J. Vroom is opgehoogd en aangelegd.

Een ander opmerkelijke conclusie is dat de tuin- en landschapsarchitectuur een grote invloed heeft op het gebruik van beplanting. Naast de esthetische waarde heeft het ook een functionele waarde en is er sprake van een hoofd- en nevenstructuur. Dit is belangrijk voor de cultuurhistorische waardering. Hiermee is de beplanting van een andere orde en waarde dan bijvoorbeeld de beplanting op de Zuiderbegraafplaats. Waar ooit kleine boompjes bij een graf zijn geplant staan nu grote, vaak treurvormige, bomen.

In Woltersum zien we dat een deel van het kerkhof wordt gekocht door de gemeente om daar een algemene begraafplaats aan te leggen. Het betreft het meest westelijk deel van het bestaande kerkhof, bedoeld voor niet kerkelijken en arme mensen. De nieuwe begraafplaats heeft de vorm en indeling die we veel vaker terug zien in beide gemeenten. In de wet op de lijkbezorging stonden een aantal ruimtelijke randvoorwaarden, zo was het verplicht een muur, haag of heining rondom een begraafplaats aan te leggen. Ook de minimale drooglegging en onderlinge afstand tot de graven stond beschreven. De gemeenten en provincie volgen deze eisen in hun verlov tot het aanleggen van begraafplaatsen. Dit in combinatie met een efficiënte veldindeling was de basis voor een terugkerend model. Dus we kunnen concluderen dat ook de wetgeving voor een deel bepalend is geweest voor de ruimtelijke inrichting van begraafplaatsen.

De eindconclusie is dat voor begraafplaatsen en kerkhoven een integraal onderzoek zal moeten worden gedaan om de cultuurhistorische waarde te bepalen. Op basis hiervan kan een onderhouds- en toekomstplan worden gemaakt. Om te beginnen bij de monumentale begraafplaatsen. Het huidige beleid kan worden dan aangevuld met een aantal extra onderzoeken zoals een grafmonumenteninventarisatie, en een inventarisatie naar waardevol groen op begraafplaatsen. Men kan op basis daarvan het onderhoud afstemmen en mogelijke nieuwe ontwikkelingen toetsen.



Kerkhof

Zilverkleurig,  
het maanlicht in het duister  
waar niemand spreekt  
wordt wel verwoord  
op stenen tafels en op kruisen

waar 's nachts  
de geesten spoken  
als 't leven kust  
de dromen van de doden  
die nog leven in gedachten

waar de Dood waakt  
in het schimmenrijk  
en de geest der mensen  
stil verhult de Tijd  
waaraan men heeft geroken.

Jacques Sterk, 2003



# Inhoudsopgave

## 2 1. Inleiding

- 2 1.1 Aanleiding tot onderzoek
- 3 1.2 Stand van het onderzoek
- 8 1.3 Probleemstelling en onderzoeksvragen
- 10 1.4 Bronnen en onderzoeksmethode

## 16 2. Historisch- landschappelijke ontwikkeling van de gemeenten Groningen en Ten Boer

- 16 2.1 Het ontstaan van het landschap rondom Groningen en Ten Boer
- 18 2.2 De veranderingen in het landschap in de afgelopen eeuw
- 22 2.3 Het huidige beeld en gebruik van het landschap

## 28 3. Verschillen en overeenkomsten tussen begraafplaatsen en kerkhoven in de gemeenten Groningen en Ten Boer

- 29 3.1 Landschappelijke ligging en relatie
- 34 3.2 Ruimtelijke verschillen of overeenkomsten
  - 34 3.2.1 Naar landschapstype
  - 35 3.2.2 Naar aanlegperiode en vorm
- 41 3.3 Overige verschillen en overeenkomsten
  - 41 3.3.1 Gebruik en beheer
  - 44 3.3.2 Stad en platteland
  - 44 3.3.3 Signatuur
- 45 3.4 Relatie tussen ouderdom van de begraafplaats en stijlkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur.

## 52 4 Casus Selwerderhof in de stad

- 52 4.1. Geschiedenis
  - 53 4.1.1 De landschappelijke ligging
  - 55 4.1.2 Het ruimtelijk ontwerp
  - 66 4.1.3 Maatschappelijke ontwikkelingen
- 68 4.2 Conclusie

## 72 5 Casus Kerkhof en begraafplaats Woltersum op het platteland

- 73 5.1 Geschiedenis van het kerkhof
  - 73 5.1.1 De landschappelijke ligging
  - 75 5.1.2 Het ruimtelijk ontwerp
  - 75 5.1.3 Maatschappelijke ontwikkelingen
- 77 5.2. Conclusie
- 78 5.3 Geschiedenis van de begraafplaats
  - 79 5.3.1 De landschappelijke ligging
  - 79 5.3.2 Het ruimtelijk ontwerp
  - 79 5.3.3 Maatschappelijke ontwikkelingen
- 80 5.4 Conclusie

## 84 6. Het erfgoed van begraafplaatsen en kerkhoven

- 84 6.1 Ontwikkelingen op begraafplaatsen en kerkhoven
  - 84 6.1.1 Ruimtelijke ontwikkelingen
  - 85 6.1.2 Maatschappelijke ontwikkelingen
- 86 6.2 Een cultuurhistorische waardering
- 87 6.3 Een integrale selectiemethode voor duurzaam behoud en efficiënt beheer in de toekomst
- 88 6.4 Evaluatie van het huidig erfgoedbeleid inzake begraafplaatsen en kerkhoven.

## 92 7. Conclusies & aanbevelingen

- 92 7.1 Conclusies
- 96 7.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek

## 100 Bibliografie en bronnen



	<i>1. Inleiding</i>
	<i>1.1 Aanleiding tot onderzoek</i>
	<i>1.2 Stand van het onderzoek</i>
	<i>1.3 Probleemstelling en onderzoeksvragen</i>
	<i>1.4 Bronnen en onderzoeksmethode</i>

# 1

# De begraafplaats leeft

*Een onderzoek naar de historisch-landschappelijke ontwikkeling, ruimtelijke inrichting en cultuurhistorische betekenis van begraafplaatsen en kerkhoven in Groningen en Ten Boer tussen 1900 - heden*

## **Begripsbepaling**

*In deze scriptie worden begraafplaatsen en kerkhoven behandeld. Het is goed om te weten wat de verschillen zijn. Onder een kerkhof verstaan we een begraafveld rondom een bestaand of gesloopt kerkgebouw. Een begraafplaats is een plaats waar begraven werd of wordt waar geen kerk heeft gestaan of staat. In de oude archieven zien we echter dat kerkhoven vaak als begraafplaats worden omschreven.*

## **1. Inleiding**

### **1.1 Aanleiding tot onderzoek**

**De McDonalds naast de begraafplaats?** *Je moet durven kijken naar nieuwe functies, aldus Peter Breukink, directeur van Stichting Oude Groninger Kerken.<sup>1</sup> De Stichting Oude Groninger Kerken wil graag het historisch besef vergroten. Het gebruik van een kerk als theater, of theehuis moet kunnen anno 2014, zeker omdat met deze extra inkomsten het dure onderhoud deels kan worden bekostigd. Het is interessant om te weten hoe men hier vroeger mee om ging. Er is nooit voldoende onderzoek naar kerkhoven gedaan blijkt uit het artikel in het Dagblad van het Noorden. Hoe werden de kerkhoven onderhouden of zijn er misschien regionale of landschappelijke verschillen? Kunnen de bomen rondom een kerkhof worden gekapt om de snoeikosten te besparen of moeten we het terrein laten verruigen? Om een antwoord te krijgen op deze vragen wil de Stichting Oude Groninger Kerken (hierna SOGK) een kerkhovenatlas van de provincie Groningen laten maken. Dit zal een atlas moeten worden waarin een overzicht wordt getoond van alle kerkhoven in de provincie Groningen per landschapstype.*

<sup>1</sup> Dagblad van het Noorden, 7-11-2013.

## **Verskillende eigenaren**

Naast de SOGK worstelen andere eigenaren, zoals gemeentes of verenigingen van begraafplaatsen, met vergelijkbare vragen. Hoe kan het dat we al eeuwen lang mensen begraven en dat juist tegenwoordig kerkhoven en begraafplaatsen vol raken? Er moet worden geruimd of uitgebreid en de kosten voor het onderhoud nemen steeds verder toe.<sup>2</sup> Kun je rücksichtslos ruimen of uitbreiden of maakt het uit wie er begraven ligt? Wat bepaalt eigenlijk de waarde van de begraafplaats? Is het landschap of de ruimtelijke inrichting van een begraafplaats van belang en waarop kunnen we bezuinigen? Ook verandert de cultuur rondom sterven en begraven snel en ingrijpend met alle maatschappelijke, economische en culturele consequenties.<sup>3</sup> Gebruikte materialen zoals houten of gietijzeren grafmonumenten maar ook beplanting en gebouwen ontkomen niet aan de tand des tijds.<sup>4</sup> Kortom wat is van waarde en hoe moeten we dat behouden. Deze vragen en ontwikkelingen zijn voor de gemeenten Groningen en Ten Boer zeer actueel. Het recent vastgestelde beleid voor begraven en begraafplaatsen in Groningen wordt momenteel vertaald naar beheerprogramma's. Tijdens de vertaalslag van het beleid naar uitvoering blijkt dat de cultuurhistorische waardering van begraafplaatsen in het beleid summier is opgenomen. In de praktijk lopen ambtenaren en medewerkers tegen een aantal praktische zaken aan die onvoldoende zijn onderzocht. Het ruimen van graven op een begraafplaats raakt mogelijk de cultuurhistorische waarden. De focus in het huidige beleid ligt nadrukkelijk op financiële aspecten. Hierdoor ontstaan conflicten tussen beleid, beheer en monumentale of cultuurhistorische waarden. Om te komen tot een integrale benadering is het wenselijk om bovenstaande zaken nader te onderzoeken. De gemeente Groningen is inmiddels begonnen met aanvullend onderzoek.

<sup>2</sup> Groningen, 2012.

<sup>3</sup> [http://www.memento-mori.nu/docs/toelichting\\_MementoMori\\_2\\_nl.pdf](http://www.memento-mori.nu/docs/toelichting_MementoMori_2_nl.pdf). (deze website geeft een korte uitleg van het project memento mori, een samenwerkingsproject tussen noord Nederland en noord Duitsland op het gebied van begraafplaatsen, verzorgd door RUG)

<sup>4</sup> Woude, vd. J. 1993, 86.

## Groningen en Ten Boer

De keuze voor Groningen en Ten Boer als onderzoeksgebied heeft te maken met een aantal praktische redenen. Allereerst omdat er op gemeentelijk niveau sprake is van een samenwerkingsovereenkomst. De gemeente Groningen voert alle begraafplaatsen en het beheer voor Ten Boer uit. Daarnaast omdat de auteur werkzaam is bij de gemeente Groningen en woonachtig is in de gemeente Ten Boer. Als landschapsontwerper is de auteur ook regelmatig betrokken bij begraafplaatsen in Groningen. Ook is de auteur bestuurslid van de begraafplaats te Woltersum en heeft vanuit die positie een goed zicht op de ontwikkelingen en actualiteiten van begraafplaatsen in Ten Boer.

Veel begraafplaatsen binnen de gemeenten Groningen en Ten Boer kennen een lange geschiedenis. De veranderingen van de ruimtelijke context en de maatschappij hebben evidente gevolgen voor de begraafplaats en de beleving daarvan. In de twintigste eeuw zijn er veel veranderingen geweest, zoals een enorme bevolkingstoename in Groningen en Ten Boer.<sup>5</sup> Daarnaast kent onze samenleving tegenwoordig een veel breder spectrum aan culturen. Ook de context is sterk veranderd. Begraafplaatsen die bij aanleg ver buiten de stad lagen zijn inmiddels, door de stadsuitbreidingen, omarmd door de stad. In Ten Boer is in 2007 een nieuwe 'natuur'-begraafplaats aangelegd. De nieuwe begraafplaats in Ten Boer heeft het karakter van een openbaar park. Hiermee is de betekenis en het gebruik van de begraafplaats fundamenteel veranderd in vergelijking met traditionele begraafplaatsen.

Het aantal begraafplaatsen in het noorden van de provincie is relatief groot, zeker in vergelijking met het zuiden van de provincie en Drenthe. Onder begraafplaatsen verstaan we plaatsen waar begraven is. Dus ook kerkhoven en historische begraafplaatsen waarvan sommige zelfs zijn verdwenen.

De gemeente Groningen kent vierendertig begraafplaatsen. Zestien zijn verdwenen en achttien zijn nog actief. Hiervan worden elf door de gemeente beheerd, vier door de SOGK en de overige door verenigingen en stichtingen. Ten Boer kent twaalf begraafplaatsen, waarvan twee in beheer zijn door de gemeente Groningen. Binnen de gemeente Ten Boer

<sup>5</sup> <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication>. (Statline is de elektronische databank van het Centraal bureau voor de Statistiek).

worden de overige tien door kleine verenigingen met vele vrijwilligers beheerd. Daarnaast heeft ook de SOGK hier kerkhoven in beheer. Vele beheerders worstelen met dezelfde vragen over het beheer en onderhoud.

## Noord Nederland en noord Duitsland

In een iets breder verband is een project opgezet dat de kennisontwikkeling rondom dit thema binnen Groningen en noord Duitsland wil versterken. Dit project heet 'Memento mori' en heeft mede als doel te inventariseren wat de overeenkomsten en verschillen zijn binnen de Eems-Dollard Regio (EDR), onder ander ten aanzien van begraven en begraafplaatsen. Op basis van deze gegevens worden plannen gemaakt en instrumenten ontwikkeld, waarmee het funerair erfgoed in het gebied beter kan worden beheerd. Door verdiepend onderzoek te verrichten binnen de thema's landschap, ruimtelijke inrichting en cultuurhistorie van begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer, wil deze scriptie een bijdrage leveren aan bovengenoemde projecten en doelen. Zo wordt er gekeken naar de overeenkomsten en verschillen per begraafplaats, de cultuurhistorische waarden en de te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen. Hiermee probeer ik een vervlechting te maken met de projecten 'Kerkhovenatlas' en 'Memento mori' en tevens antwoord te vinden op de vragen van eigenaren zoals eerder beschreven. Een van de doelen van deze scriptie is om inzicht te krijgen in de cultuurhistorische waarden van begraafplaatsen en kerkhoven.

3

## 1.2 Stand van het onderzoek

### Inleiding

Er is veel geschreven over de dood en doodsculturen in Nederland. Er is echter weinig onderzoek gedaan naar de historisch-landschappelijke ontwikkelingen, ruimtelijke inrichting en cultuurhistorische betekenis van begraafplaatsen. Als we de beschikbare literatuur filteren op de passages over het landschap, de ruimtelijke inrichting of de cultuurhistorie zien we dat deze aspecten tot dusverre vrijwel niet beschreven of onderzocht zijn, zeker niet in hun onderlinge samenhang. Nadat in de jaren tachtig van de vorige eeuw de eerste relevante dissertaties over dit onderwerp waren verschenen, zijn met name de afgelopen tien à vijftien jaar in toenemende mate publicaties over de cultuurgeschiedenis van begraafplaatsen verschenen. Een vroege Duitse publicatie van tuin- en landschapsarchitect

O.Valentien uit 1953 is het boek *'Der Friedhof' gärtnerische Gestaltung Bauten Grabmale*.<sup>6</sup> In het boek wordt onderzoek gedaan naar de ruimtelijke verschijningsvormen van begraafplaatsen vanaf de bronstijd (3000 tot 800 voor Christus) tot de jaren 1950, met een nadruk op de periode 1900 tot 1950. Het geografische onderzoeksgebied omvat vele Scandinavische landen en uiteraard ook Duitsland. De tuinarchitectuur en allerlei bouwkundige elementen inclusief grafstenen en symboliek worden beschreven en verklaard. De landschappelijke ligging van begraafplaatsen komt vooral in beschrijvende zin aan de orde. Opvallend genoeg staan zelfs de prehistorische urnengraven al vermeld. Dit is bijzonder omdat de crematie in Nederland pas vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw haar toevlucht nam en pas vele jaren later de urnengraven. De aandacht voor de ruimtelijke en esthetische aspecten van een begraafplaats komen in het onderzoek en literatuur pas jaren later weer aan de orde.

#### **Het Nederlandse onderzoek**

Binnen de Nederlandse literatuur en het wetenschappelijk onderzoek komt als eerste relevante dissertatie het proefschrift *'Het Gewichtloze Gewogen'* van L.H.Albers uit 1989 aan de orde dat gaat over de waardering van groen erfgoed.<sup>7</sup> Zij stelt daarin onder meer: *"De interesse voor de groene monumenten van geschiedenis en kunst loopt nog steeds ver achter op die voor de gebouwde monumenten"*. Hoewel dit proefschrift zich primair richt op landgoederen en buitenplaatsen, zijn er veel parallellen tussen landgoederen en begraafplaatsen. Het fenomeen cultuurhistorie komt hierbij aan de orde, dit in tegenstelling tot de literatuur waarin pas later wordt ingespeeld op de cultuurhistorie. Voor buitenplaatsen zijn verschillende waarden aan te geven zoals; cultuur-, landschappelijke-, economische-, recreatieve- en natuurwaarden. Niet zelden concurreren deze waarden. Exoten, die veel gebruikt worden in parken en terreinen, worden door natuurbeheerders/organisaties gewaardeerd terwijl deze vanuit de esthetische of ruimtelijke waardering een hoge waarde kunnen hebben.

Ondanks deze dissertatie staat de cultuurhistorische waardering van begraafplaatsen nog in de kinderschoenen. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is men op landelijk niveau actief voor herstel en onderhoud van religieus erfgoed en in het bijzonder kerkhoven.<sup>8</sup>

<sup>6</sup> Valentien, O, 1953.

<sup>7</sup> Albers, L, H, 1989.

<sup>8</sup> Raap, E, 2008.

Voor begraafplaatsen bestaat er een landelijk opererende organisatie genaamd LOB (Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen). Deze organisatie geeft regelmatig publicaties uit. Binnen deze organisatie wordt veel onderzoek gedaan en is kennis aanwezig voor alle aspecten rondom begraafplaatsen. Veel huidige beheerplannen en handleidingen zijn uitgegeven door de (LOB). Het Handboek 'Begraven en Begraafplaatsen' is een kwaliteitsrichtlijn voor beheer en exploitatie van begraafplaatsen, uitgegeven door het LOB. Voor een beheerder van een begraafplaats vormt deze uitgave een zeer rijk naslagwerk. Wettelijke kaders, organisatie en personeel maar ook diensten en producten worden allemaal uitgebreid behandeld. Voor het onderdeel cultuurhistorie wordt een zeer beknopte omschrijving weer gegeven. Zo staat er dat de cultuurhistorie steeds belangrijker wordt en dat deze ook te maken heeft met de ligging van de begraafplaats. Ook gedenktekens vormen een onderdeel van de cultuurhistorie.<sup>9</sup> Opvallend genoeg staat er niets beschreven over de aanleg van het kerkhof, het ontwerp, de betekenissen en symboliek van beplanting en vormen.

#### **Religie**

In de literatuur zien we een aantal beschrijvingen over de relatie tussen geloofsovertuiging en de ruimtelijke inrichting van een begraafplaats. De funerair historicus L.Kok neemt ons mee in het verhaal vanaf de scheiding van religies. Na het verbod tot begraven in de bebouwde kom (1829), werden veel nieuwe begraafplaatsen aangelegd buiten de stad. Hierbij werden religies gescheiden en kregen eigen begraafplaatsen. Op katholieke begraafplaatsen zien we veel grafstenen in de vorm van een kruis.<sup>10</sup> Daarnaast zien we op centrale plaatsen op de katholieke begraafplaats een kruis staan. Het kruis heeft een sterk symbolische waarde voor de katholieken namelijk: *Vanwege de diepe en uiterst belangrijke betekenis van het kruis, neemt het kruis een centrale plaats in om altijd de persoonlijke relatie tussen kerk en God, tussen gelovige en Jezus te benadrukken.*<sup>11</sup> Naast de ruimtelijke kenmerken zijn er, bij een katholieke begraafplaats, elementen die optisch niet waarneembaar zijn. Het is gebruikelijk dat katholieken in gewijde aarde worden begraven. Gewijde aarde in dit zinsverband betekent dat de aarde door een priester of pastoor is gezegend. Op vrijwel alle katholieke begraafplaatsen is ook een deel ongewijde

<sup>9</sup> Beltman, J. 2011, 26.

<sup>10</sup> Kok, L. 1998, 77.

<sup>11</sup> <http://www.katholiek.nl> (de grootste katholieke website binnen de Benelux met nieuws en achtergronden over het katholieke geloof).

aarde, deze is bestemd voor ongedoopte, vaak onvoldragen of doodgeboren kinderen. Naast de katholieken hebben ook Islamitische en andere geloofsovertuigingen invloed op de inrichting van de begraafplaats.

Dat de geloofsovertuiging van invloed is op de begraafplaats zien we later ook terug in het handboek van de LOB. Daarin wordt onder meer vermeld dat bij Joden het respect voor een begraafplaats groter is dan bij andere culturen en religies.<sup>12</sup> Dat komt omdat men gelooft in de komst van de Messias en de opwekking van de doden. Volgens de -Talmoed- (Joodse wet) mag een graf ook niet worden geroerd, omdat de aarde rondom het graf aan de overledene toebehoort. Om de doden in staat te stellen op te staan uit hun graf, mogen deze niet worden geruimd. Hierdoor zien we bij de Joden dan ook geen crematies, uitgezonderd een aantal liberale Joden.<sup>13</sup> J. Beltman, de auteur van het handboek van de LOB, gaat bij dit onderdeel, niet specifiek in op de ruimtelijke inrichting van begraafplaatsen. Aanvullend hierop is het boek *'De Joodse begraafplaats in de provincie Groningen'* van de hand van H. Lettink. Hierin zien we heel veel aanvullende gegevens die direct betrekking hebben op de begraafplaats, de inrichting en het beheer. Zo zien we dat Joodse begraafplaatsen altijd bij aanleg buiten de stad of dorp lagen. Het gebruik van bloemen en planten als stoffering van de begraafplaats is niet gewoon omdat deze vergankelijk zijn, wat niet in lijn is met het Joodse geloof. Het Joodse geloof gaat uit van de wederopstanding en het eeuwige leven. Bomen daarentegen duiden een nieuw leven aan en om die reden zien we soms bomen op de begraafplaats en soms op een apart veld of langs de randen. In plaats van bloemen zal de bezoeker ter nagedachtenis een steentje neerleggen. Veel steentjes tonen aan dat er veelvuldig bezoek komt.<sup>14</sup>

Dat het groen een belangrijke rol speelt op begraafplaatsen wordt ook nog eens onderschreven door landschapsarchitect A. Wille, die aangeeft dat het groen belangrijk werd toen de begraafplaatsen begin 19<sup>e</sup> eeuw buiten de stad werden aangelegd. Het groen moest voor de bezoeker een sfeervolle en stemmige omgeving scheppen.<sup>15</sup> Ook in haar publicatie *'Bomen op begraafplaatsen'* wordt de beplanting en de betekenis hiervan uitvoerig beschreven.<sup>16</sup> Over de relatie tussen Bomen en mensen en hiermee

---

<sup>12</sup> Beltman, J. 2011, 102.

<sup>13</sup> Beltman, J. 2011, 102.

<sup>14</sup> Lettink, H. 2009, 21.

<sup>15</sup> Wille, A. 2011, 81.

<sup>16</sup> Wille, A. 2013.

ook de rol van bomen op begraafplaatsen heeft Moens een uitgebreide publicatie geschreven. Hij beschrijft voor het eerst dat er zelfs doden in bomen werden begraven in het oude Europa.<sup>17</sup>

### Cultuurhistorie

De cultuurhistorische waardering van groene monumenten binnen de landelijke overheid neemt de laatste jaren sterk toe.<sup>18</sup> De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft de laatste jaren hierover diverse publicaties uit.<sup>19</sup> Daarnaast verzorgt de Rijksdienst ook lezingen en symposia rondom dit thema. Ook organisaties als Landschapsbeheer Nederland spelen hierop in. Het Handboek *Cultuurhistorisch beheer* is een uitgave van deze stichting. Kerkhoven en historische begraafplaatsen worden hierin specifiek benoemd. In een stappenplan wordt uitgebreid beschreven waarom en hoe men cultuurhistorie kan behouden en beheren. Bij begraafplaatsen gaat men hier verder specifiek op in. Zolang de begraafplaatsen in gebruik zijn hebben ze weinig last van aantasting. Een gevaar van actief benutte begraafplaatsen is het ruimingsbeleid. Door het ruimen van grafmonumenten kunnen cultuurhistorische kwaliteiten verloren gaan. Hierbij gaan we er vanuit dat de grafmonumenten een onderdeel vormen van de cultuurhistorische waarden. Echter, zodra ze niet meer in gebruik zijn ontbreekt vaak het geld voor onderhoud van deze terreinen, waardoor ze snel in verval raken. Naast de kerkhoven en historische begraafplaatsen worden ook de grafheuvels en urnenvelden benoemd en beschreven. Als we de geografische verspreiding van deze laatste twee elementen beschouwen komen we tot de conclusie dat deze niet in Groningen en Ten Boer voorkomen.<sup>20</sup>

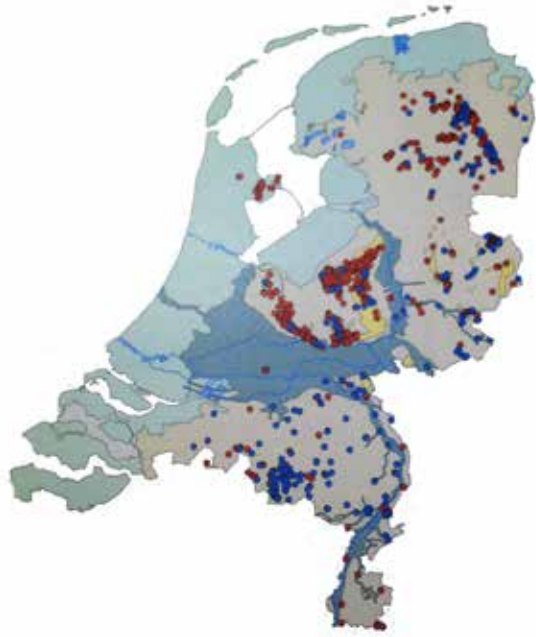
---

<sup>17</sup> Moens, F. 2000, 97.

<sup>18</sup> RCE, 2012 (*Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek*).

<sup>19</sup> RCE, 2012. (*Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek*).

<sup>20</sup> Baas, H. 2010, 3-86.



Afb. 1. Verspreiding grafheuvels in Nederland, rood= 'gewone' grafheuvel  
blauw= grafheuvel met urnenveld. Bron: Handboek Cultuurhistorisch be-  
heer 3-86 bewerkt door auteur.

Naast informatie over de cultuurhistorie van begraafplaatsen vinden we in de literatuur ook van de veranderende samenleving en de evidente gevolgen voor de graf- en uitvaartcultuur. Een exemplarische publicatie hierover is *'Doodgewoon'*, een bundel van artikelen over doodsculturen en uitvaartrituelen.<sup>21</sup> Historische en actuele gebeurtenissen en veranderingen in de breedste zin van het 'funeraire' woord komen aan de orde in binnen en buitenland.

### Veranderende wetgeving en maatschappij

De onderzoeken tot op heden richten zich nauwelijks op de effecten van de wet- en regelgeving. De wet- en regelgeving heeft ook een prominente invloed gehad op de veranderingen van kerkhoven en begraafplaatsen. L.Kok beschrijft onder andere de invloeden op kerkhoven en begraafplaatsen vanuit de wet.<sup>22</sup> Zo gaf een Franse decreet in 1804 (in Nederland

<sup>21</sup> Krabben, A, 2001.

<sup>22</sup> Kok, L 1998.

geldend vanaf 1810) en later het Koninklijk Besluit in 1827 aan dat er niet meer in kerken begraven mocht worden en elke gemeente met meer dan duizend inwoners verplicht was een begraafplaats buiten de bebouwde kom aan te leggen.<sup>23</sup>

Naast de wetgeving zien we dat ook de veranderende maatschappij van invloed is op de begraafplaatsen. Sinds 1987 is de begraafplaats Selwerderhof te Groningen uitgebreid met een Islamitische begraafplaats.<sup>24</sup> Bij een Islamitische begraafplaats wordt begraven richting Mekka, en in het geval van de Selwerderhof betreft het de lijn Groningen/Mekka. De Javaanse Islamieten echter vormen hierop een uitzondering, deze willen de Java/Mekka richting hanteren.<sup>25</sup> Een ander voorbeeld is de individualisering van de maatschappij en de persoonlijk wensen. Zo werd de as van de volkszanger Andre Hazes in tien vuurpijlen boven Hoek van Holland verschoten.<sup>26</sup> Bovenstaande voorbeelden zijn illustratief voor de veranderingen binnen de uitvaartcultuur. Schrijfster A. Krabben heeft in haar publicatie een verzameling van verhalen gebundeld, die dit nog eens onderstreept.<sup>27</sup> L. Kok geeft aan dat er wel degelijk een verwantschap ligt tussen de cultuurstromingen en de uitingen op begraafplaatsen. Aan het eind van de achttiende eeuw ontstond een nieuwe cultuurstroming genaamd de romantiek.<sup>28</sup> Vanaf achttienhonderd zien we deze omwenteling ook heel duidelijk in de tuin- en landschapsarchitectuur. De zogenaamde landschapsstijl is geboren.<sup>29</sup> Deze veranderingen in de maatschappij, kunst en cultuur vinden we ook terug in de begraafplaatsen. De veranderingen in het groen en aanplant en de stijlkenmerken lopen parallel aan de kunst. *De monumentaliteit van de nieuwe begraafplaatsen rond de eeuwwisseling weerspiegelt de maatschappelijke houding tegenover de dood.*<sup>30</sup> Respect voor het terrein waar de doden begraven liggen vormt een belangrijk uitgangspunt. Formele begraafplaatsen met statige oprijlanen en voorportalen zijn het gevolg. Een fraai voorbeeld hiervan zien we op het Selwerderhof te Groningen; een ontwerp van de tuin- en landschapsarchitect Vroom uit 1939.<sup>31</sup> De toegangsweg is beplant met grote kastanjes die met sterke armen een dicht kronendak dragen. Aan het eind van deze

<sup>23</sup> Kok, L 1998, 30.

<sup>24</sup> Hofman, J, 2005, hfdst 7.

<sup>25</sup> Hofman, J, 2005, hfdst 7.

<sup>26</sup> <http://www.rijnmond.nl/nieuws/22-09-2005/van-andr%C3%A9-hazes-weggeschoten>.

<sup>27</sup> Krabben, A, 2001.

<sup>28</sup> Kok, L 1998, 51.

<sup>29</sup> Oldenburgers-Ebbers, 1995, 41.

<sup>30</sup> Kok, L, 1998, 55.

<sup>31</sup> Hofman, J, 2005, hfdst 2.



donkere tunnel zien we het 'symbolische' licht, hier staat de aula. Naast beplanting is er ook specifieke aandacht voor bouwwerken en kunst. Het boek 'Het huisje op de begraafplaats, Lijkhuisjes in Groningen' beschrijft veel fraaie voorbeelden van lijkhuisjes in de provincie Groningen. Botke laat in 'Doodstil' een scala aan verhalen rondom de dood en begraven in Groningen de revue passeren. Van grafschriften tot symboliek en de oudste kerkhoven van onze provincie.<sup>32</sup> Zonder het als zodanig te benoemen geeft Botke een beschrijving over cultuurhistorie zoals wie er begraven ligt en wat de verhalen zijn.

### **Het internationale onderzoek**

Naast het Nederlandse onderzoek is er ook internationaal onderzoek gedaan. Om het studiegebied Groningen en Ten Boer vanuit een bredere context te benaderen is internationaal onderzoek ook van belang. Als we het boek *Begraafplaatsen in Europa* van L. de Cock er op na slaan, worden we meegenomen in een zeer uitgebreide beschrijving van de geschiedenis van de dood. Zolang de mens Europa bewoont, ontwikkelde deze een dodencultus waarbij hij het dode lichaam een bestemming gaf. Het boek beschrijft een funeraire reis vanuit de vroegste bewoning tot heden. In het begin van de menselijke geschiedenis bestonden begraven en verbranden naast elkaar in Europa.<sup>33</sup> Er zijn grote verschillen in de manier waarop mensen werden begraven of verbrand. Deze verschillen hebben te maken met de heersende macht in het verleden, de religie en tradities maar ook oorlogen. Naast de begraafvormen op het land vergeten we wel eens dat de zee ook enorm veel doden bergt. Watersnoodrampen, zeemansgraven en zeevaartongelukken hebben talloze mensenlevens geëist. Daarnaast speelt het water ook een belangrijke rol in de begraaftraditie en symboliek.<sup>34</sup> In India en Amerika is as verstrooiing in een rivier heel gebruikelijk. In Europa zien we sporadisch as verstrooiingen in water vooral door mensen die een band met water hadden zoals zeelieden. In Venetië bestaat er zelfs een heel eiland als begraafplaats namelijk het 'Cimitero di San Michele'. Napoleon besloot in 1804 dat er een begraafplaats buiten de stad Venetië moest komen.<sup>35</sup> Hier werden tot in de jaren zestig van de vorige eeuw de doden in zwarte gondels naar toe gevaren. Kortom vorsten, religie, welvaart en oorlogen hebben grote invloed gehad op de begraafplaatsen. Het boek bevat voorts veel recente

<sup>32</sup> Botke, IJ, 2007.

<sup>33</sup> Cock, L.de, 2006, deel 2, 13.

<sup>34</sup> Cock, L.de, 2006, deel 2, 463.

<sup>35</sup> Cock, L.de, 2006, deel 2, 464.

beschrijvingen van begraafplaatsen in Europa. De cultuurhistorische betekenis of waarde van de begraafplaats zelf komt niet specifiek aan bod. Uiteraard is het van grote betekenis welke persoon op een plek begraven ligt. Dit bepaald mede het 'verhaal' van de desbetreffende plek en daarmee ook mede de cultuurhistorische waarde van de begraafplaats. Over de locatie en de relatie met het landschap of de ruimtelijke inrichting zien we geen aanwijzingen in het boek van De Cock.

### **Engeland**

Als we de actuele problematiek rond kerkhoven en begraafplaatsen in Engeland bekijken zien we dat onze burens vergelijkbare problemen hebben. Binnen Engeland bestaat een onderzoeksgroep voor begraafplaatsen aan de universiteit van York.<sup>36</sup> Binnen deze organisatie vind veel onderzoek plaats. Daarnaast bestaat er een Kwaliteitsteam voor de Omgeving genaamd CABA (Commission for Architecture and the Built Environment). Naar aanleiding van actuele problemen rondom kerkhoven en begraafplaatsen stelt CABA een briefing op gericht aan alle eigenaren en beheerders van begraafplaatsen. De veranderingen en de gevolgen hiervan worden als volgt omschreven: *Urban burial grounds in the 19th century were originally envisaged as public open spaces, and were professionally designed to be attractive places to visit in their own right. Today, many cemeteries are neglected, with little to attract anyone apart from those visiting specific burial plots. This lack of design, planning and ambition means that the potential health and environmental benefits of cemeteries are not being realised.*<sup>37</sup> Het artikel geeft in hoofdlijnen een beschrijving van het ontstaan van begraafplaatsen en kerkhoven, de veranderingen, de juridische en eigendomsaspecten en aanbevelingen.

Samenvattend kan worden gesteld dat er weinig onderzoek is gedaan naar de specifieke ruimtelijke aspecten van begraafplaatsen. Hierbij moet men denken aan de landschappelijke ligging en relatie en de ruimtelijke inrichting c.q. het ontwerp van het terrein. De cultuurhistorie daarentegen wordt in toenemende mate onderzocht en beschreven, maar een concrete vertaalslag naar een waardering of valorisatie is nog niet gemaakt. Het geheel van bovenstaande thema's is nog niet integraal en samenvattend onderzocht en beschreven. De scriptie heeft tot doel een bijdrage te leveren aan deze genoemde punten door een onderzoek van een tweetal voorbeelden uit de provincie Groningen.

<sup>36</sup> <http://www.york.ac.uk/chp/crg/crgcolloquium.htm>.

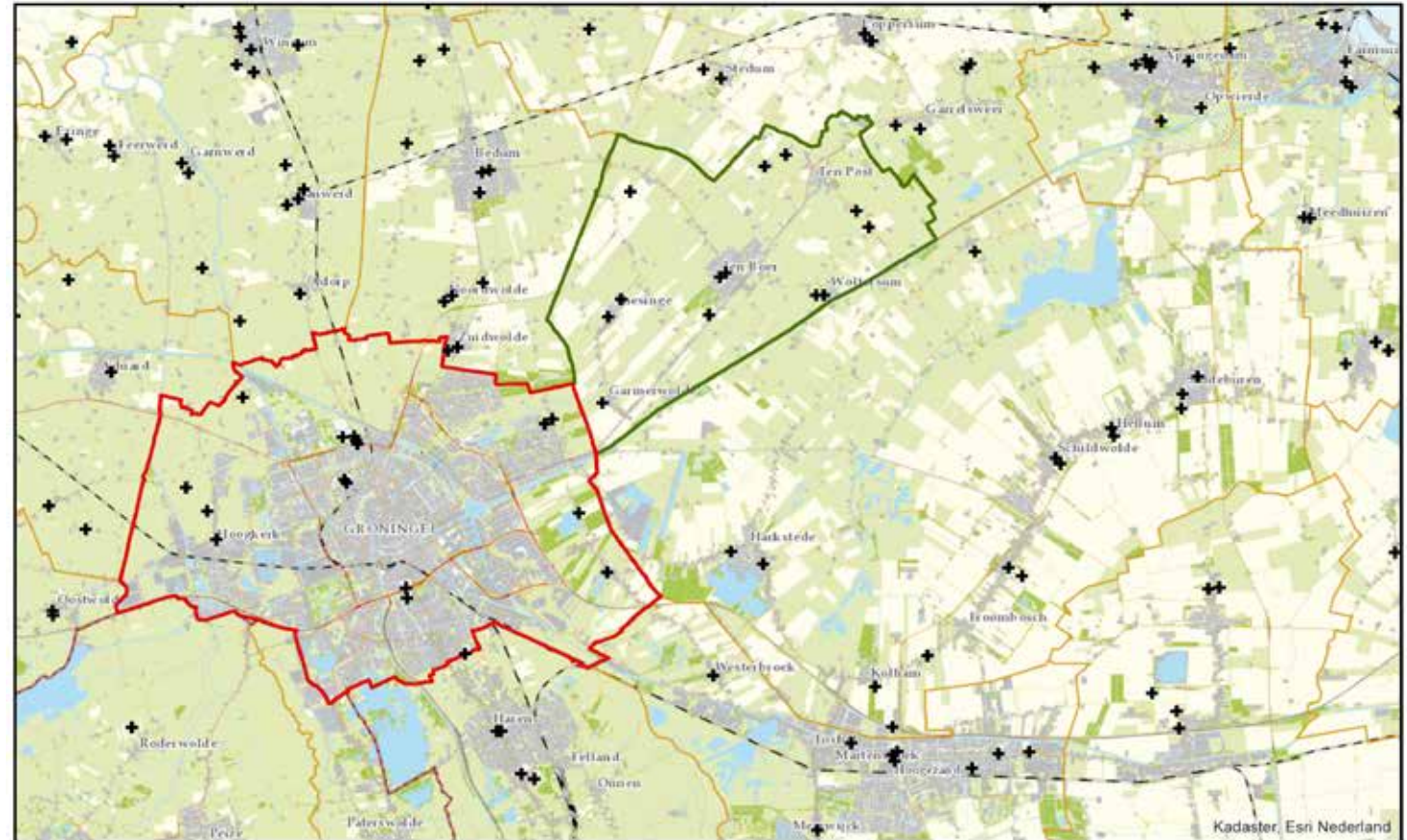
<sup>37</sup> Caba space, 2007.

### 1.3 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Op basis van de hierboven geconstateerde kennislacunes richt deze masterscriptie zich op de volgende drie thema's rondom de begraafplaatsen: 1. De landschappelijke ligging van begraafplaatsen, 2. De ruimtelijke opbouw van begraafplaatsen 3. De cultuurhistorische waardering van begraafplaatsen. Hierna volgt een afbakening van het onderwerp en wordt een probleemstelling gedefinieerd.

#### Afbakening van het onderwerp

Als we het hebben over begraafplaatsen binnen dit onderzoek, bedoelen we de zichtbare begraafplaatsen. In de stad Groningen zijn ook een groot aantal begraafplaatsen die niet meer zichtbaar zijn, denk bijvoorbeeld aan het Martiniekerkhof. Dit is het terrein aan de voet van de Martinikerk en thans ingericht als openbaar park. Of het terrein van het voormalige klooster Maria ten Hoorn waar in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw een compleet nieuwe stadswijk is aangelegd. Zo zijn er nog ruim veertien begraafplaatsen die niet meer zichtbaar zijn. Geografisch wordt het gebied begrensd door de gemeentegrenzen van Groningen en Ten Boer. Deze geografische grens kent tevens een praktische achtergrond namelijk dat de gemeente Groningen het beheer heeft over een beperkt deel van de begraafplaatsen in Ten Boer.



#### Legenda

- ▭ gemeentegrens Groningen
- ▭ gemeentegrens\_TenBoer
- + Begraafplaats



#### Geografisch onderzoeksgebied



Coordinate System: RD New  
Central Meridian: 5°23'16"E

Afb. 2. De gemeentegrenzen geprojecteerd op de topografische kaart. Tevens is hierop de verspreiding van begraafplaatsen te zien. Bronnen: Kadaster, Esri Nederland (GIS leverancier en kaartleverancier), Gemeente Groningen afdeling geoinformatie en dhr.L.Bok. (funerair specialist) De kaart is bewerkt met ArcGis door auteur.

Voor de afbakening in de tijd kiezen we de periode vanaf het begin twintigste eeuw tot heden. In deze periode zijn relatief veel nieuwe begraafplaatsen aangelegd als gevolg van de wetswijziging eind negentiende eeuw.

Een van de primaire doelen van deze masterscriptie is de wetenschappelijke kennisvermeerdering. Daarnaast heeft het onderwerp

een sterk maatschappelijk gerichte relevantie. Om deze redenen zijn de onderzoeksvragen in twee groepen verdeeld namelijk de wetenschappelijke en de maatschappelijke onderzoeksvragen. De centrale onderzoeksvraag in wetenschappelijk opzicht luidt:

***Wat bepaalt de cultuurhistorische waarde van een begraafplaats en in hoeverre zijn het omringende landschap en de ruimtelijke inrichting van de begraafplaats hierbij van invloed?***

Het doel bij deze vraag is om inzicht te krijgen of er een relatie is met het landschap en in hoeverre de ruimtelijke inrichting van een begraafplaats een rol speelt bij de cultuurhistorische waardering. Het is niet duidelijk of de locatiekeuze van de begraafplaats wordt beïnvloed door het lokale of regionale landschap of dat juist sociale en institutionele factoren zoals eigendomsverhoudingen of wettelijke regels een belangrijke rol hebben gespeeld bij de locatiekeuze. Daarnaast is het de vraag of de ruimtelijke inrichting een rol speelt bij de cultuurhistorische waardering. Deze kunnen namelijk karakteristiek zijn voor een bepaalde periode, een bepaalde levensovertuiging of een bepaalde regio. Ook kennen we begraafplaatsen die ontworpen zijn door bekende en minder bekende tuin- en landschapsarchitecten. Er zijn zelfs voorbeelden van terreinen die in de loop der jaren uitbreiden afwijkend van oorspronkelijke ontwerpen, zoals het Selwerderhof. Om structuur in het onderzoek te verkrijgen is de hoofdvraag verdeeld in een aantal onderzoeksvragen.

## Landschappelijke onderzoeksvragen

De landschappelijke vragen gaan met name over de relatie tussen de begraafplaats met het omringende landschap en over het ruimtelijk ontwerp van de begraafplaats zelf. De begraafplaatsen worden allemaal in kaart gebracht en ruimtelijk beschreven. Vanuit de landschappelijke ligging wordt steeds verder ingezoomd naar het ontwerp. Vanaf de eerste aanleg tot heden waarbij, indien relevant, ook alle uitbreidingen worden aangegeven. Tevens wordt er onderzocht of er verschillen of overeenkomsten zijn en waar die mee te maken kunnen hebben. Allereerst stellen we de vraag:

### ***1. In welke landschappelijke omgeving zijn de begraafplaatsen in de gemeenten Groningen en Ten Boer oorspronkelijk aangelegd en hoe heeft deze landschappelijke omgeving zich tot op heden ontwikkeld?***

De deelonderzoeksvragen hierbij zijn:

- 1.1 Welke begraafplaatsen zijn uit de periode 1900-heden bekend binnen het grondgebied van de huidige gemeenten Groningen en Ten Boer en waar liggen deze precies?
- 1.2 Hoe is het natuurlijke landschap opgebouwd?
- 1.3 Wanneer zijn de begraafplaatsen aangelegd, en hoe zag het landschap er toen uit?
- 1.4 Hoe ziet het huidige landschap er uit?
- 1.5 Welke begraafplaatsen zijn nog in gebruik en welke zijn gesloten?
- 1.6 Welke begraafplaatsen binnen de gemeenten Groningen en Ten Boer kunnen worden onderzocht ten behoeve van verdere detailstudies?

### ***2. Hoe zijn de begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer tussen 1900 en 2014 ruimtelijk opgebouwd en wat is de relatie met het landschap?***

9

De deelonderzoeksvragen hierbij zijn:

- 2.1 Uit welke ruimtelijke onderdelen bestaat een begraafplaats?
- 2.2 Welke ruimtelijke ontwikkelingen hebben de begraafplaatsen doorgemaakt?
- 2.3 Zijn er verschillen en overeenkomsten in de ruimtelijke inrichting van de begraafplaatsen en waaruit bestaan deze?
- 2.4 Is er een relatie tussen ouderdom van de begraafplaats en stijlkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur?
- 2.5 Welke invloed heeft de landschappelijke ligging van de begraafplaatsen in de gemeenten Groningen en Ten Boer gehad op de ruimtelijke inrichting daarvan?

## Maatschappelijke onderzoeksvragen

Het tweede deel van dit onderzoek heeft een meer maatschappelijk karakter. Hierbij gaat het meer om de cultuurhistorische waardering. In het vastgestelde beleid van Groningen is de keus gemaakt om te gaan

ruimen.<sup>38</sup> In de praktijk doen zich al situaties voor dat het ruimen onder oude bomen ten koste kan gaan van de kwaliteit van de bomen, omdat men in het wortelpakket moet graven. Deze bomen vormen tevens een belangrijke waarde van de begraafplaats en dus hebben we te maken met conflicterende belangen. Daarnaast zijn er suggesties om ook huisdieren te begraven op de begraafplaats als extra inkomsten. Begraafplaatsen die inmiddels midden in de stad liggen kunnen een functie krijgen als openbaar park. Kortom allemaal actuele en praktische zaken die leiden tot de onderzoeksvraag:

### **3. Wat zijn de mogelijkheden voor maatschappelijke of ruimtelijke ontwikkelingen op of nabij begraafplaatsen?**

De deelonderzoeksvragen hierbij zijn:

- 3.1 Wat zijn de te verwachten maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen en wat betekent dat voor het beheer van begraafplaatsen?
- 3.2 Hoe kunnen de begraafplaatsen in de gemeenten Groningen en Ten Boer op een integrale wijze cultuurhistorisch worden gewaardeerd?
- 3.3 Welke selectiemethode kan door de gemeente of eigenaar worden toegepast om zorgvuldige keuzes te maken met betrekking tot duurzaam behoud en efficiënt beheer in de toekomst?
- 3.4 Hoe dient het huidige erfgoedbeleid inzake begraafplaatsen te worden geëvalueerd?

Het beantwoorden van de vragen resulteert in conclusie en aanbevelingen in hoofdstuk 7.

### **1.4 Bronnen en onderzoeksmethoden**

In de onderstaande tabel is aangegeven hoe de onderzoeksvragen worden behandeld. Daarbij is aangegeven welke literatuur, bronnen en methoden worden gehanteerd.

Onderzoeksvragen	Bronnen	Methoden
1a. Landschapsopbouw Groningen en Ten Boer	-Jongmans (2013) -Stam (2006) -Schroor (2007) -Duijvendak (2008) -Berendsen (2000) -Knol (2005)	-Literatuuronderzoek -Kaartstudie (GIS)
1b. Aanleg begraafplaatsen in de tijd	-Archieven (RHG en gemeentelijke archieven) -Bok (2003) -Houting (2002) -Hofman (2005)	-Aanvullend literatuuronderzoek -Archiefonderzoek
2a. Inrichting begraafplaatsen	-Valentien (1953) -Bok (2013) -Kok (1998) -De Vries, (2007) -Zijlstra (1991) -Brouwn (2004) -Letting (2009) -Ontwerptekeningen uit archieven (RHC en gemeentelijke archieven) -veldbezoek	-Analyse historische kaarten en (lucht) foto's -Aanvullend literatuuronderzoek -Archiefonderzoek -Veldonderzoek
2b. Stijlkenmerken	-Oldenburger-Ebbers (1995) -Zijlstra (1991) -Ontwerptekeningen uit Archieven (RHC en gemeentelijke archieven, wageningen spec. Collecties) -Veldbezoek	-Morfologische analyse -Veldonderzoek -Literatuuronderzoek
Relatie tussen 1 en 2	-Geomorfologische kaart -AHN2 kaart	-Kaartvergelijking m.b.v. GIS
3. Mogelijkheden begraafplaatsen	-Gemeente Groningen -Gemeente Ten Boer -Van der Woude, (1993)	-Kaartstudie (GIS) -Aanvullend literatuuronderzoek -Interviews beleidsmedewerkers en beheerders

3a. Cultuurhistorische waarde	<ul style="list-style-type: none"> <li>-RCE</li> <li>-Bazelmans (2012) en (2013)</li> <li>-De Cock (2006)</li> <li>-Mader (1996)</li> <li>-Maes (2011)</li> <li>-Botke (2007)</li> <li>-Kamerbeek (2012)</li> <li>-Landschapsbeheer Nederland</li> <li>-Landschapsbeheer Groningen</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>-Cultuurhistorische waardering volgens methode RCE</li> <li>- Cultuurhistorische waardering volgens methode Landschapsbeheer NL</li> <li>- methode Idzinga 2005.</li> </ul>
3b. Ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkelingen	<ul style="list-style-type: none"> <li>-Krabben (2001)</li> <li>-Beltman (2011)</li> <li>-Groningen (2012)</li> <li>-Brouwer (2011)</li> <li>-Putten (1992)</li> <li>-LOB</li> <li>-RCE</li> <li>-Landschapsbeheer Nederland</li> <li>-Landschapsbeheer Groningen</li> <li>-Stichting Groninger Kerken</li> <li>-Debie en Verkuil</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>-Interview beheerders</li> <li>-Interview L.Bok</li> <li>-Interview SOGK</li> <li>-Interview P.Debie</li> <li>-Aanvullend literatuuronderzoek</li> </ul>

Om bovenstaande tabel verder toe te lichten volgt hierna een beschrijving van de doelen, bronnen en de te gebruiken methoden.

**Onderzoeksvraag 1. In welke landschappelijke omgeving zijn de begraafplaatsen in de gemeenten Groningen en Ten Boer oorspronkelijk aangelegd en hoe heeft deze landschappelijke omgeving zich tot op heden ontwikkeld?**

Om antwoorden te vinden op deze vragen zullen we in ieder geval een goed beeld moeten hebben van het landschap en de opbouw in de periode 1900 – heden. Hiervoor worden diverse topografische kaarten uit verschillende periodes over elkaar gelegd. Deze kaartenreeks wordt aangevuld met de bodemkaart, de geomorfologische kaart en de AHN2. Door de vergelijking van de kaarten kan de genese van het landschap en de ligging van de begraafplaatsen in kaart worden gebracht. Het landschap rondom de stad Groningen is in de periode 1900 – heden sterk verstedelijkt. De ligging van begraafplaatsen is daardoor ook sterk veranderd. De inzet van GIS hierbij zal een belangrijke rol innemen voor het vergelijken en vervaardigen van kaartmateriaal en het tonen van de beelden in de tijd. Hiermee wordt de vraag echter deels beantwoord, immers alleen de genese wordt duidelijk. Om antwoord te krijgen op de vraag wanneer de begraafplaatsen zijn aangelegd zullen we moeten zoeken in de archieven. Om inzicht te krijgen in locatiekeuzes zullen we de archieven en het kadaster moeten raadplegen. Daarnaast zal door literatuuronderzoek een goed beeld worden verkregen van de landschapsopbouw in Groningen en Ten Boer. Het beleidsdocument ‘Een graf in de stad’ bevat al veel informatie.<sup>39</sup> Overige relaties met het landschap komen bij onderzoeksvraag 2 aan bod.

<sup>39</sup> Groningen, 2012.

## Onderzoeksvraag 2. Hoe zijn de begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer tussen 1900 en heden ruimtelijk opgebouwd en wat is de relatie met het landschap?

Gezien de grote hoeveelheid begraafplaatsen in de gemeenten Groningen en Ten Boer zal een representatieve selectie worden gemaakt. Bij het selecteren van begraafplaatsen kijken we naar onderscheid tussen ligging in de stad of op het platteland, ouderdom, kerkelijke achtergrond en ontwerp van de begraafplaats. Hiervan worden vervolgens detailstudies gemaakt. Onder ruimtelijke opbouw verstaan we het ontwerp van de begraafplaats. Om een heldere analyse te kunnen geven, wordt de begraafplaats in onderdelen uiteengezet.

Als eerste wordt het landschap kort weergegeven, hiermee wordt de (huidige) ligging in de context verklaard. Hiermee borduren we voort op het eerste landschappelijke deel. Literatuuronderzoek en kaartstudie 's vormen hiervoor een goede basis. Daarna wordt er verder ingezoomd op de begraafplaats zelf. Archiefonderzoek en veldonderzoek zijn hiervoor essentieel. Volgens een vast stramien worden alle (zichtbare) begraafplaatsen beschreven. Allereerst worden de hoofdvorm en stijkenmerken beschreven. De groene elementen zoals bomen, struiken en gras en kruiden worden op hoofdlijnen beschreven. Geen soorten, maar een globale beschrijving van structuren, bijvoorbeeld een laanstructuur of solitaire bomen. Wel wordt aangegeven in hoeverre er inheemse of exoten zijn gebruikt bij de beplantingen. Het padenverloop, de bouwwerken en zichtlijnen volgen hierna. Bij de zichtlijnen en entrees wordt de relatie met het landschap c.q. context nader beschouwd.

Per begraafplaats wordt eveneens de volgende standaardopsomming weergegeven: ouderdom, omvang in ha., aantal graven/aantal overledenen, type graven (huur of onbepaalde tijd), eigenaar/gezindte, actief of inactief, architect.

Na inventarisatie van de huidige begraafplaatsen, wordt er op basis van archiefonderzoek en vergelijking met oude luchtfoto's, de ontwikkeling in de tijd onderzocht. Hierdoor krijgen we zicht op de genese van de begraafplaats. Daarna vindt er een analyse en vergelijking plaats, waarbij wordt gekeken naar de verschillen per begraafplaats. Er wordt antwoord gegeven op de vraag of er verschil tussen de gezindten bestaat, of er een relatie ligt tussen het ontwerp van de begraafplaats en de stijkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur.

## Onderzoeksvraag 3. Wat zijn de mogelijkheden voor maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen op of nabij begraafplaatsen?

Om te weten wat mogelijkheden voor begraafplaatsen zijn, zullen we allereerst moeten weten wat de te verwachten ontwikkelingen zijn. Om inzicht te krijgen in te verwachten maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen is een aantal interviews gehouden. Beleidsmakers, beheerders en landelijke organisaties zijn hiervoor geraadpleegd. Het is bekend dat landen om ons heen vergelijkbare ontwikkelingen zien en daarin soms al verder zijn.<sup>40</sup> Daarnaast zal aanvullend literatuuronderzoek meer duidelijkheid moeten geven. Vervolgens moet worden bepaald wat de cultuurhistorische waarde is van de begraafplaats. Hiervoor vormen de eerste twee delen over het landschap en de ruimtelijke inrichting een goede basis. Literatuuronderzoek en veldonderzoek aangevuld met contacten met historische verenigingen, zal moeten uitwijzen of er belangrijke personen begraven liggen die van belang kunnen zijn voor de cultuurhistorische waarde. Hierbij moet worden aangetekend dat het onmogelijk is om een complete grafinventarisatie te plegen. Ook kan hiermee inzicht verkregen worden in de aanwezigheid van bijzondere grafmonumenten of graftrommels. Graftrommels zijn met glas afgesloten trommels waarin kunstbloemen werden geplaatst. Deze trommels werden op of in een grafmonument geplaatst. Begin twintigste eeuw werd dit vaak toegepast, na de tweede wereldoorlog is dit langzaam verdwenen. Om een subjectieve waardering van deze waarde te voorkomen hanteren we twee bestaande methoden. De methode van de RCE en landschapsbeheer moet leiden tot een objectieve cultuurhistorische waardering. Vervolgens zal door contact met de eigenaren/beheerders van de begraafplaatsen uitgezocht moeten worden wat het actuele beleid is ten aanzien van cultuurhistorie op de begraafplaats. Hiermee hebben we op chronologische wijze het ontstaan, de veranderingen, de huidige situatie, de cultuurhistorische waardering en het beleid ten aanzien van de begraafplaats in beeld.

40 Interview L.Bok, 2013.

  
*Hier rust*  
*het stoffelyp van*  
*1809*  
**ELLE HENDRIKS**  
**KONING.**  
*in Genee Nederland*  
*te Eindhoven geboren*  
*bekeerd tot de Nieuwe*  
*Religie op den 11*  
*Maart 1838 en de*  
*christendom was toen*  
*83 jaar. Verleed*  
*aan de laatste*

**KOOP JANS**  
**EMMELKAMP**  
*in Genee Nederland*  
*te Rotterdam geboren*  
*op 13 Jul 1792*  
*overleed 1866*  
**ALKE VEEGERIS**

**JAN TAVEN**  
**ERVENDEKAMP**  
*in Genee Nederland*  
*te Rotterdam geboren*  
*op 13 Jul 1792*  
*overleed 1866*

*Hier rust het*  
*stoffelyp van*  
*1802*  
**ANTJE HARMESKOL**  
*Echtgenoot van*  
**ELLE HENDRIKS**  
**KONING** Gel. te  
*Willemsm den 31*  
*Oct 1802 Overl*  
*te Eindhoven den*  
*27 Sept 1866.*

**ELLEN SMELLE**  
*in Genee Nederland*  
*te Rotterdam geboren*  
*op 13 Jul 1792*  
*overleed 1866*  
**KLAAN KUIJDE**

**JERRY K**  
**DIJZEN**  
*in Genee Nederland*  
*te Rotterdam geboren*  
*op 13 Jul 1792*  
*overleed 1866*





*2. Historisch- landschappelijke ontwikkeling van de gemeenten Groningen en Ten Boer*

*2.1 Het ontstaan van het landschap rondom Groningen en Ten Boer*

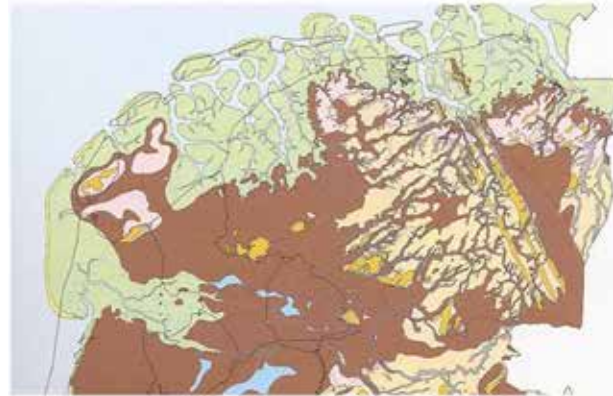
*2.2 De veranderingen in het landschap in de afgelopen eeuw*

*2.3 Het huidige beeld en gebruik van het landschap*



## Historisch- landschappelijke ontwikkeling van de gemeente Groningen en Ten Boer

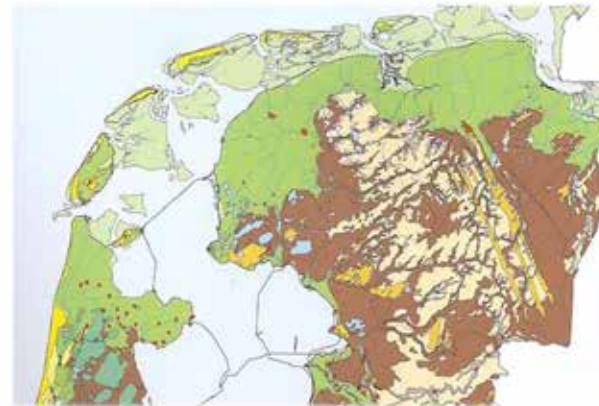
Als we de landschappelijke ligging van kerkhoven en begraafplaatsen willen onderzoeken beginnen we bij de historie van het landschap. Het hedendaagse landschap is een gevolg van een zeer lange geschiedenis met natuurlijke en menselijk ingrepen. Om de veranderingen in het landschap te plaatsen in een bredere historische context starten we vanaf de laatste ijstijd. In grote stappen gaan we door ruim 11.700 jaar geschiedenis van het holoceen. In deze periode is het landschap voor een groot deel natuurlijk gevormd en niet in de laatste plaats door de mens aangepast. In paragraaf 2.2 gaan we meer gedetailleerd in op de veranderingen vanaf 1900 tot heden.



2750 v Chr.



800 na Chr.



1850 na Chr.



2000 na Chr.

### 2.1 Het ontstaan van het landschap rondom Groningen en Ten Boer.

Kort na de laatste ijstijd, ruim 10.000 jaar geleden, stond de zeespiegel enkele tientallen meter lager dan nu het geval is. De Noordzee lag voor het grootste deel droog en ons land bestond voor het grootste deel uit dekzand, duinen en stuwwallen, afgewisseld met wat rivieren en beekdalen.<sup>1</sup> In de periode daarna, ongeveer 6000 jaar voor Christus, zien we de zeespiegel stijgen. In Nederland zien we afzetting van zeeklei en de vorming van veen ontstaan. Hierdoor krijgt het landschap al meer variatie. Ongeveer 1500 jaar voor Christus is Nederland voor 60% bedekt met hoogveen. Door het stijgen van de zeespiegel en het menselijk ingrijpen zien we de grens van het klei en veendek veranderen.

*Afb.3 In grote stappen zien we de verandering van het Nederlandse landschap de afgelopen vijf eeuwen. De bruine gebieden zijn de veengebieden, deze zijn sterk afgenomen. Bron: Atlas van Nederland in het Holoceen, kaartmateriaal bewerkt door auteur.*

#### Zand, veen en klei

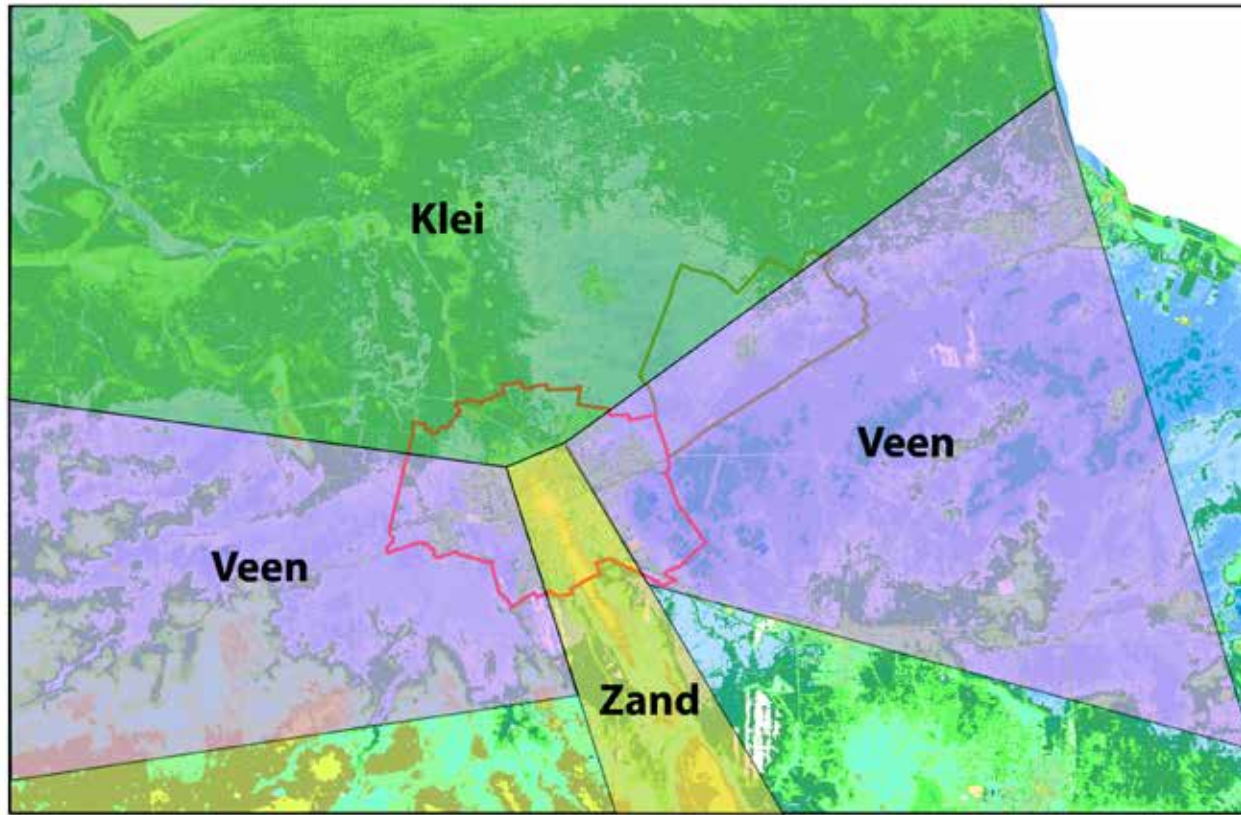
In het landschap rond Groningen en Ten Boer zien we deze bovengenoemde punten duidelijk terug. We kunnen het landschap rond Groningen en Ten Boer in een drietal eenheden onderverdelen. De zandgebieden, de veengebieden en de kleigebieden. Deze onderverdeling is een sterk vereenvoudigde weergave. Rondom de stad Groningen zien we een waaier aan verschillende landschapstypen. Deze waaier aan landschapstypen rondom

<sup>1</sup> Bazelmans, 2012,38.

een stad is uniek, op geen andere plaats in Nederland doet zich een vergelijkbare landschappelijke situatie voor. Vooral overgangen en grenzen vormen vaak bijzondere gebieden. De grenzen zijn bijna nooit scherp en duidelijk waarneembaar, er is vrijwel altijd een overgangszone. Binnen de gemeentegrenzen van Ten Boer zien we de overgang van veen naar klei op veen. Op luchtfoto's en in het veld is dat aan de verkaveling goed te zien.

Voor het ontstaan van deze landschappen gaan we eerst een grote stap terug in de tijd. Het oudste en meest zichtbare deel binnen het studiegebied is de Hondsrug. Dit is een hoge langgerekte zandstuwwal van Emmen tot Groningen in de zuidoost noordwest richting, die is gevormd in het Saalien (ruim 128.000 jaar geleden).<sup>2</sup> Aan de oost- en westzijde van de Hondsrug zien we de veengebieden die richting het noorden overgaan in de kleigebieden. Deze landschappen zijn in een latere periode gevormd, namelijk in het Holoceen. Het Holoceen is het jongste geologische tijdvak na de laatste ijstijd en heeft als kenmerk dat het een relatief gelijkmatig en warm klimaat had waardoor de zeespiegel sterk ging stijgen.<sup>3</sup>

Het oostelijk veengebied werd voor een groot deel 'De Wolden' genoemd, ook wel centraal Woldgebied.<sup>4</sup> Dit gebied lag hoger dan het veengebied aan de westzijde van de stad Groningen. Vanaf de tiende tot de twaalfde eeuw trokken veel mensen vanuit de omringende kleigebieden naar het hoog gelegen Woldgebied. Door menselijk ingrijpen zoals het ontwateren van deze veengebieden veranderde dit landschap sterk. De gebieden gingen oxideren en inklinken waardoor ze lager kwamen te liggen.<sup>5</sup> In combinatie met de aanleg van zeedijken en een veranderende waterhuishouding ging dit gebied steeds verder inklinken. Soms waren er nog dijkdoorbraken en overstromingen maar niet voldoende om grote pakketten klei af te zetten waardoor het tot op vandaag een zeer laag gelegen gebied is.<sup>6</sup> Zeker toen men in de twaalfde eeuw de Wolddijk ging aanleggen ter bescherming van het centrale Woldgebied had de zee hier helemaal geen invloed meer. Van het veen is in dit deel van de regio praktisch niets meer terug te vinden. De restanten van het oude veenlandschap zien we nog terug bij inversieruggen zoals de



**Legenda**  
 - gemeentegrens\_2006 (red line)  
 - gemeentegrens\_TenBoer (green line)

**Landschapstypen rondom Groningen en Ten Boer**

0 1 2 4 6 8 Kilometers  
 Coordinate System: RD New  
 Central Meridian: 5°23'16\"/>

Afb. 4 Een geabstraheerde waaier van verschillende landschapstypen rondom Groningen en Ten Boer, de onderliggende geomorfologische kaart laat zien dat er veel meer detail aan te brengen is in het landschap maar voor het begrip van de ontstaansgeschiedenis is dit gereduceerd. Bron: [www.bodemdata.nl](http://www.bodemdata.nl) kaartmateriaal bewerkt met behulp van GIS door auteur

<sup>2</sup> Berendsen, H.J.A. 2000,73.  
<sup>3</sup> Bazelmans, J. 2012,86.  
<sup>4</sup> Schroor, M. 2007 ,69.  
<sup>5</sup> Broek, J. v.d. 2007, 223.  
<sup>6</sup> Jansen, H.P.H. 1991,121.

Kollerijweg te Woltersum. In de tijd dat het veen nog aanwezig was, was de huidige Kollerijweg de loop van de Fivel (of een zijtak daarvan) en lag dus lager dan het omringende landschap. Toen het veen ging inklinken en oxideren kwam de rivierbedding ineens hoger te liggen en zo zien we de meanderende wegenpatronen hier in het landschap. Zo zien we de inversie oftewel omkering in het landschap.



Afb. 5 De Kollerijweg ten noorden van Woltersum. Foto: auteur

De afzetting van klei door de zee was een proces, dat volgens de jongste theorieën pas echt begon nadat de kustlijnen gesloten waren. Dat wil zeggen na de aanleg van zeedijken in de twaalfde eeuw.<sup>7</sup> In de kroniek van abt Emo van het klooster te Wittewierum wordt hier veelvuldig naar verwezen.<sup>8</sup> Hierin wordt de periode rond de 13<sup>e</sup> eeuw beschreven. Dijkdoorbraken kenden zowel natuurlijke als menselijke achtergronden zoals vetes tussen onderlinge plaatselijke hoofdelingen. In dit laatste geval werden ook bewust dijken doorgestoken.<sup>9</sup> Zodra de zee doorbrak werd het proces van het afzetten van klei in gang gezet. De zee voerde door het woelen van het water vele kleine gronddeeltjes mee die verder

<sup>7</sup> Renes, H. 2010, 53.

<sup>8</sup> Jansen, H.P.H 1991, 121.

<sup>9</sup> Essink, K. 2013, 38.

landinwaarts, waar de stroming rustiger werd, konden bezinken. Op deze wijze is er gedurende eeuwen klei afgezet. Binnen het kleigebied kennen we de oudere- en de jongere zeekleigebieden. De oudere zeekleigebieden worden ook wel wierdenlandschap genoemd. Dit gebied was eerder bewoond dan het jongere zeekleigebied. Dit jonge zeekleigebied ofwel klei op veengebied was voorheen het veengebied. Vanaf de 10<sup>e</sup> eeuw begonnen de bewoners van het oude zeekleigebied het gebied aan de rand van het hoogveen te ontginnen.<sup>10</sup> Ten Boer lag ook aan de rand van het hoogveen. Zo werd langzamerhand ook het voormalig veengebied ontgonnen en bewoond. Het landschap was hier in een relatief korte periode veranderd van een veenlandschap in een kleilandschap. Het gebied tussen Ten Boer en Groningen is het zogenaamde Woldgebied, thans laaggelegen. Rond de twaalfde eeuw is dit gebied omdijkt want door de lage ligging ontstonden er waterproblemen.<sup>11</sup> Door deze bedijking is hier in de volle en late middeleeuwen geen knipklei of brakwaterklei afgezet, zoals in omringende delen van dit gebied wel het geval was. Hierdoor is er een goede grondsoort ontstaan in het 'Woldgebied' voor de akkerbouw.

## 2.2 De veranderingen in het landschap tussen 1900 en heden.

Tot de twintigste eeuw gingen de veranderingen in het landschap heel geleidelijk. Hierna begint een periode waarin de verandering in het landschap in vliegende vaart gaat. De industrialisatie, de komst van kunstmest en urbanisatie doen het landschap snel veranderen. De menselijke invloed op het landschap is zeer bepalend geweest. De vestigingsplaatsen zijn sterk uitgebreid en de bebouwing, infrastructuur en het grondgebruik zijn hierdoor ook sterk veranderd.<sup>12</sup> Allereerst worden de uitbreidingen van Groningen en Ten Boer beschreven, vervolgens het landschap rondom beide plaatsen.

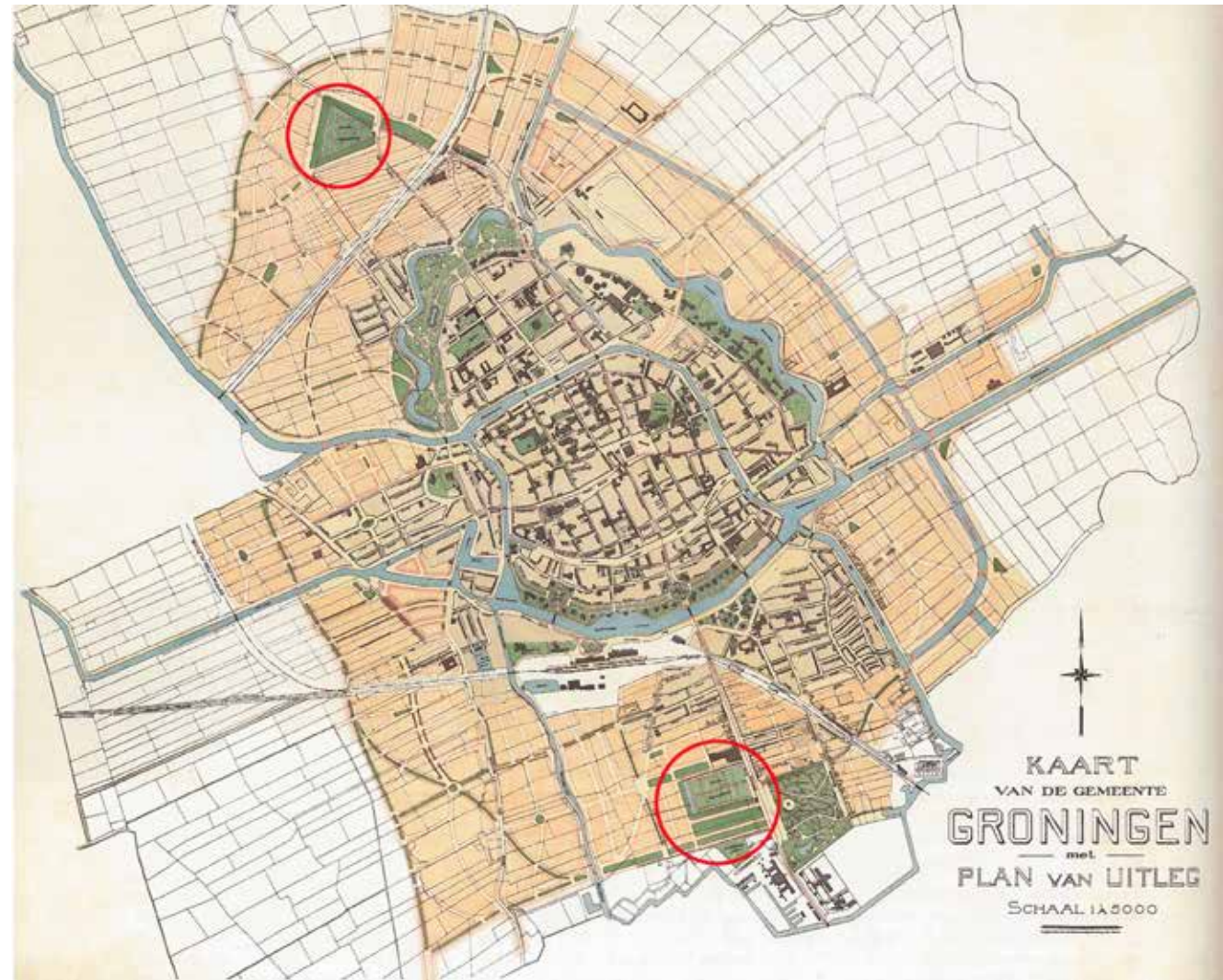
<sup>10</sup> Knottnerus, O., S 2005, 43.

<sup>11</sup> Boetze, W. 2011, 24.

<sup>12</sup> <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=7377vt&D1=0-2,4,16-17,24,33&D2=0&D3=a,10-94&HD=140328-1200&HDR=T&STB=G2>.

## Groningen

Tot de Vestingwet van 1874 kende Groningen nauwelijks grootschalige planmatige uitleg buiten de stadswallen.<sup>13</sup> De structuur van de oude stadswallen is op de topografische kaart van 1905 nog duidelijk zichtbaar.<sup>14</sup> Hoewel er van planmatige woningbouw buiten de stadswallen nauwelijks sprake was werden er toch twee begraafplaatsen buiten de stad aangelegd. Het betreft de Zuiderbegraafplaats en de Noorderbegraafplaats.<sup>15</sup> In 1829 vaardigde koning Willem I een gebod uit. Nieuwe begraafplaatsen moesten buiten de stad worden aangelegd.<sup>16</sup> Eigenlijk kunnen we dit beschouwen als een van de eerste stadsuitbreiding buiten de stadswallen.



19

Afb. 6 Kaart van de gemeente Groningen. Hierop aangegeven door middel van rode cirkels in het noorden de Noorderbegraafplaats en in het zuiden de Zuiderbegraafplaats. Beide lagen bij aanleg in 1829 ver buiten de stad. Bron: Historische Atlas van Groningen blz. 56

<sup>13</sup> <http://www.forten.info/index.htm?http://www.forten.info/wetten/vestingwet.htm>.

<sup>14</sup> Stam, H. 2006,97.

<sup>15</sup> Schroor, M, 2009, 45

<sup>16</sup> <http://www.uitvaart.nl/infotheek/achtergronden/geschiedenis-begraven>.

Anno 2014 liggen deze beide begraafplaatsen midden in de stad. Na de Vestingwet in 1874 volgden de plannen voor stadsuitbreiding elkaar snel op. De basis werd gelegd door de ingenieur der domeinen dhr. F.W. van Gendt met zijn ontmantelingsplan.<sup>17</sup> Het landschap rondom de stad was eind 19<sup>e</sup> eeuw in gebruik als grasland, *hoe landelijk is het toch reeds direct buiten de stadsomwalling! Ver strekken zich de vlakke velden uit.*<sup>18</sup>



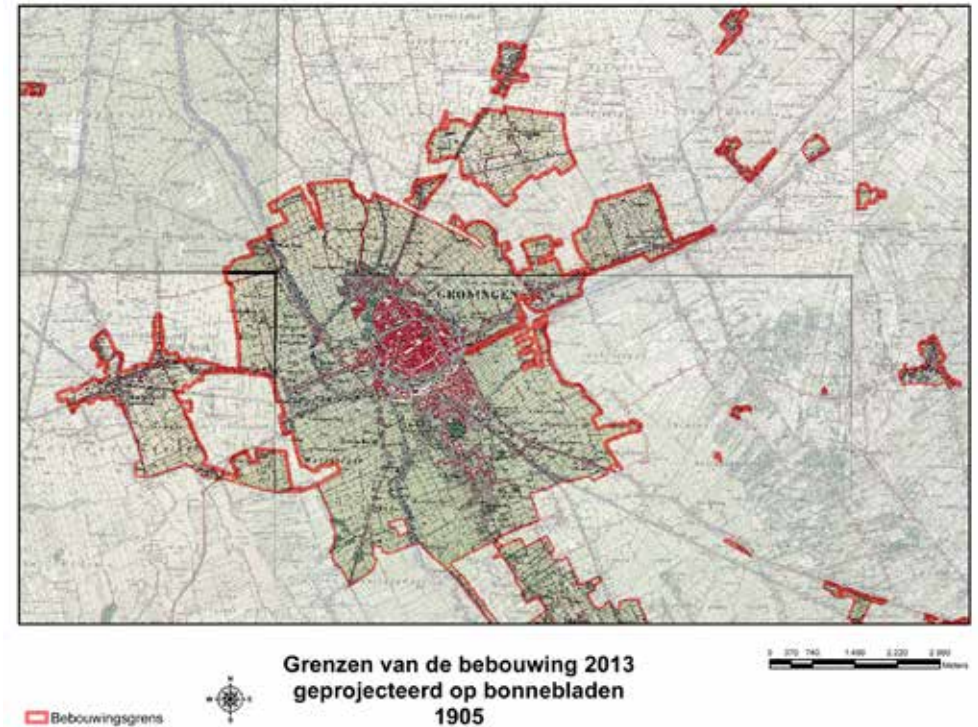
Afb. 7 Een open landschap rond de negentiende eeuw met op de achtergrond de stad Groningen. Bron: Schuitema en Meijer, *Het album van Groningen 1750 tot 1880* blz. 91.

Na de Tweede Wereld oorlog breekt de wederopbouwperiode aan en groeit de stad explosief. Het structuurplan van Groningen uit 1961 verwachtte een groeiende stad die in het jaar 2000 265.000 inwoners telde. Groningen zou de ontwikkelingsmetropool van het noorden worden. Mede om deze redenen zijn de buurgemeenten Hoogkerk en Noorddijk geannexeerd. Als we terug kijken zien we dat de stad slechts 170.000 inwoners had in het jaar 2000.<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Schroor, M. 2009, 47.

<sup>18</sup> Schuitema Meijer, A.T. 1976,90.

<sup>19</sup> <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/E2EFABF9-DCED-4540-B36F-7973F35CCDA2/0/index1006.pdf>.



Afb. 8 De stad Groningen is in ruim honderd jaar sterk uitgebreid, op de kaart zien we een projectie van de huidige bebouwingscontour (rood/oranje lijnen) op de Bonnekaart uit 1905. Het oude centrum met het grachtenstelsel en de relictten van de stadswallen zijn hierop duidelijk zichtbaar. Bron: Kaartmateriaal beschikbaar gesteld door de afdeling Geo informatie van de gemeente Groningen, bewerkt met GIS door auteur.

Ondanks de sterke uitbreiding van de stad is de hoeveelheid vierkante meters per inwoner sterk afgenomen. In 1899 kende Groningen, Hoogkerk en Noorddijk totaal 70.119 inwoners op 6.304 ha., dat is 899 vierkante meter per persoon. In 2013 telde de stad 193.127 inwoners op 8.374 ha., dat is 433 vierkante meter per persoon. Dus de hoeveelheid ruimte die de inwoners beschikbaar hebben is in een eeuw meer dan gehalveerd.

	Groningen		Ten Boer	
Jaartal	Bewonersaantallen	Oppervlakte in ha.	Bewonersaantallen	Oppervlakte in ha.
<b>1899</b>	66.537	1806	4904	5629
	2082 (Hoogkerk)	2051 (Hoogkerk)		
	1500 (Noorddijk)	2447 (Noorddijk)		
<b>2012</b>	193.127	8374	7477	4572

Tabel.2 Bewonersaantallen in Groningen en Ten Boer. Hoogkerk en Noorddijk waren tot eind jaren zestig van de vorige eeuw zelfstandige gemeentes en zijn daarna opgegaan in de gemeente Groningen. Bron: CBS volkstellingen <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=7379vt&D1=0-6&D2=0-11,21-94&D3=0&D4=a&HD=141119-1043&HDR=T,G3&STB=G1>

### Ten Boer

Als we kijken naar de gemeente Ten Boer dan zien we een opvallende verschijning. Het dorp kent eigenlijk twee kleine kernen rond 1900. De ene ligt aan de Stadsweg en het oude klooster cq. kerk en het andere deel aan het Damsterdiep. In de tweede helft van de twintigste eeuw is dit samengesmolten tot het huidige dorp Ten Boer.

Tijdens en vlak na de tweede wereld oorlog moet het landschap er kaler dan voorheen hebben uitgezien. Door inundatie, die vanaf september 1944 tot en met de zomer van 1945 duurde, was de landbouwgrond in dit gebied erg slecht geworden.<sup>20</sup> Door het zoute zeewater zijn ook veel bomen verloren gegaan. Ten Boer kende vlak na de oorlog een voortgaande lichte groei terwijl de dorpen niet tot nauwelijks groeiden. Deze geringe groei van de dorpen had ook te maken met economische factoren zoals de mechanisatie van de landbouw en het afnemen van het economisch belang van de landbouw in Nederland.<sup>21</sup> Daardoor was er minder werk en behoefte aan woningbouw in de dorpen. Het feit dat Ten Boer wel groeide en de dorpen niet had waarschijnlijk te maken met de arbeiders die uit de dorpen naar Ten Boer vertrokken.

Het gevolg was dat de middenstand in de kleine dorpen het ook steeds moeilijker kreeg en we zien dat dit aantal ook steeds verder terug loopt.

<sup>20</sup> Feenstra, H., 2001, 123.

<sup>21</sup> Feenstra, H., 2001, 127.



Op de plaats waar in Ten Boer nu de Burg, Triezenberg- en de Reddingiusstraat liggen, waren tot in de jaren '50 moestuintjes in gebruik. Aan het werk is de heer Van der Woude uit de J. Feitstraat in Ten Boer

Afb. 9 Foto uit Ten Boer omstreeks 1950 ter hoogte van de huidige Burg, Triezenbergstraat. Bron: H.Feenstra et al, Ten Boer, één gemeente negen dorpen blz. 134 en 135

Ten Boer ontpopt zich vlak na de tweede wereld oorlog al tot een forensendorp, 11 a 12% van de beroepsbevolking uit Ten Boer was elders werkzaam.<sup>22</sup> Deze lijn heeft zich tot op heden doorgezet. Het landschap heeft een ruilverkaveling ondergaan en kende aan het begin van de twintigste eeuw ook vele akkerbouwgronden. De verhouding tussen akkerbouw en grasland was in die periode binnen de gemeente

<sup>22</sup> Feenstra, H., 2001, 133.

Ten Boer ongeveer vijftig om vijftig procent. Vanaf de achttiende eeuw kon men met behulp van nieuwe technieken meer grond gebruiken als akkerbouwgrond.<sup>23</sup> Door het liberaliseren van de handelspolitiek werden de exportmogelijkheden voor boter, kaas en melk, halverwege de negentiende eeuw, sterk vergroot.<sup>24</sup> De prijs van boter was vele malen hoger en sterker gestegen dan de graanprijzen. Hierdoor zien we een enorme toename van de weidebedrijven oftewel veeboeren. Als we het huidige grondgebruik bekijken zien we dat de verhouding sterk is veranderd. Het aandeel grasland is nu ongeveer 85 a 90% van het areaal landbouwgrond.

### 2.3 Het huidige beeld en gebruik van het landschap.

Het huidige landschap rondom de stad Groningen kent binnen haar gemeentegrenzen een drietal landschapstypen zoals eerder vermeld, te weten het veen-, het klei- en het zandlandschap. Het veenlandschap zien we aan weerszijden van de stad. Aan de westzijde grenst het open landschap met het Eelder- en Peizerdiepje aan de stedelijke bebouwing van de woonwijk Ter Borch. Het landelijke gebied maakt hier deel uit van een groot natuurgebied met onder andere waterberging. In het oosten zien we ook een veenlandschap. Hier zijn de plannen voor Meerstad, een nieuwe woonwijk buiten de stad, deels in uitvoering. Als alle plannen worden uitgevoerd zal het open landschap hier sterk verstedelijken en dichtslibben, binnen de huidige gemeentegrenzen.



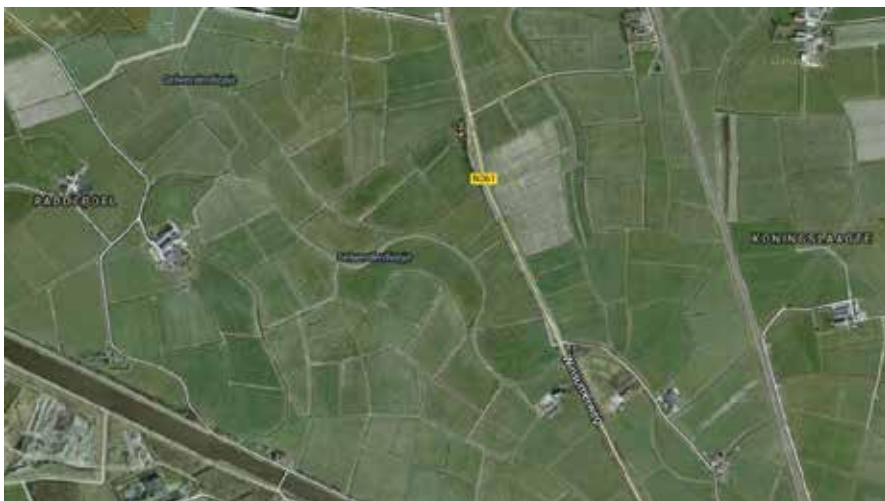
Afb. 10 Luchtfoto van het veenlandschap aan de westzijde van de stad. Het Eelderdiep meandert door het landschap met smalle opstreckende veenverkaveling. Op de rechterzijde van de foto zien we de stadsranden van Groningen. Bron: Google Maps geraadpleegd op 20 april 2014

De Hondsrug loopt tot in de stad Groningen en kent binnen de gemeentegrenzen geen open landschap meer. Het zandlandschap aan de zuidzijde van de stad is tot de gemeentegrens volledig bebouwd. Het agrarisch gebruik van landbouwgronden in de directe nabijheid van de stad is beperkt. Slechts in het noorden van de stad en voor een klein deel in het oosten is er nog sprake van agrarisch gebruik van het landschap. Aan de noordzijde van de stad ligt het wierdenlandschap, een oud kleilandschap met wierden als verhoging in het landschap. Op een aantal plaatsen zien we hier nog wat kleine actieve boeren. Kortom, we kunnen stellen dat het grondgebruik binnen de gemeentegrenzen overwegend een stedelijke invulling heeft, op het noordwestelijke deel na.

<sup>23</sup> Bieleman, J. 2008, 180.

<sup>24</sup> Bieleman, J. 2008, 375.





Afb. 11 Luchtfoto van het oude zeekleigebied ofwel wierdenlandschap ten noorden van de stad. Dit deel ook wel 'Koningslaagte' genoemd is landschappelijk een beschermd gebied. Bron: Google Maps geraadpleegd op 20 april 2014



Afb. 12 Luchtfoto van het jonge zeekleigebied ten noordoosten van de stad. Dit gebied maakte ooit deel uit van het hoogveencomplex 'De wolden'. Na ontginning en inklinken en oxidatie is dit laag gelegen gebied overspoeld met klei. Bron: Google Maps geraadpleegd op 20 april 2014

Daar waar rond de stad Groningen nauwelijks nog ruimte is voor de landbouw zien we rondom Ten Boer een tegenovergesteld beeld. Het huidige landschap rondom Ten Boer wordt gedomineerd door landbouw. Het gebied dat ook wel het centraal weidegebied wordt genoemd, kent vanwege de grondsoort nagenoeg geen andere invulling dan weilanden.<sup>25</sup> Als we de situatie vergelijken met die van rond 1900 dan zijn er twee verschillen die opvallen. Ten eerste is het grondgebruik nu overwegend weiland terwijl dit rond 1900 nog voor de helft uit akkerbouw bestond. Daarnaast heeft de ruilverkaveling en het dempen van sloten in de loop der jaren de omvang van de percelen sterk vergroot. De verkaveling laat zien in welk type landschap we ons bevinden. De onregelmatige blok verkaveling of mozaïek verkaveling zien we bij het wierdenlandschap een ouder landschap waar de eerste bewoning op plaats vond. Daarnaast zien we een rechthoekige of blokverkaveling bij het klei op veenlandschap en als laatste de veenverkaveling. De veenverkaveling heeft een kleidek op het veen ook wel jonge zeekleigebied genaamd. In Garmerwolde zien we dit beeld duidelijk terug. Garmerwolde was de meest westelijke ontginningsas van het voormalig veengebied binnen Ten Boer.<sup>26</sup> Vanuit de stad werd ook het veen ontgonnen richting Ten Boer, bij de Zuidwending kwamen de ontginners elkaar tegen en dat werd de grens, thans nog gemeentegrens. Van de reeks veenontginningen in Ten Boer is dit deel het laatste en laagst gelegen deel. We zien daarom hier nog steeds een smalle opstreckende verkaveling terug.

<sup>25</sup> <http://www.ltonoord.nl/nieuws/afname-melkveebedrijven-groningen-geringst>.

<sup>26</sup> Pastoor; P.W. 2006,23.



Afb. 13 Luchtfoto van het klei op veenlandschap ten westen van Ten Boer. De Zuidwending is de waterloop links op de foto. Dit was de meest westelijke ontginningsgrens van Ten Boer. Duidelijk zichtbaar is de smalle opstreckende verkaveling. Bron: Google Maps, geraadpleegd op 20 april 2014

In het oostelijk deel van de gemeente zien we het wierdenlandschap terug. Dit deel werd eerder bewoond dan het westelijk deel van de gemeente, het klei op veenlandschap. Het wierden landschap kenmerkt zich door een onregelmatige blokverkaveling of mozaïekverkaveling en meanderende waterlopen. Hier zien we een aantal takken van het Fivelstelsel terug.<sup>27</sup> Dit landschap heeft relatief gezien meer akkerbouw dan het klei op veenlandschap. Als we de topografische kaart van 1905 vergelijken met de huidige situatie zien we ook hier een afname van het areaal akkerbouw. Rond 1905 was het ongeveer de helft akkerbouw en de andere helft grasland.

<sup>27</sup> Knotterus, O.S. 2005,31.



Afb. 14 Luchtfoto van het wierdenlandschap rondom Ten Post. De onregelmatige blokverkaveling en meanderende waterlopen zijn goed zichtbaar. Bron: Google Maps geraadpleegd op 20 april 2014

Samenvattend kunnen we stellen dat het landschap de afgelopen eeuw snel is veranderd. De stad Groningen en het dorp Ten Boer zijn sterk gegroeid. Rondom de stad Groningen is binnen de gemeentegrens weinig open landschap te herkennen in tegenstelling tot de gemeente Ten Boer. In het hierna volgende hoofdstuk gaan we de ligging van de begraafplaatsen in het landschap nader beschouwen.





### *3. Verschillen en overeenkomsten tussen begraafplaatsen en kerkhoven in de gemeenten Groningen en Ten Boer*

#### *3.1 Landschappelijke ligging en relatie*

#### *3.2 Ruimtelijke verschillen of overeenkomsten*

##### *3.2.1 Naar landschapstype*

##### *3.2.2 Naar aanlegperiode en vorm*

#### *3.3 Overige verschillen en overeenkomsten*

##### *3.3.1 Gebruik en beheer*

##### *3.3.2 Stad en platteland*

##### *3.3.3 Signatuur*

#### *3.4 Relatie tussen leeftijd van de begraafplaats en stijlkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur.*



## Verschillen en overeenkomsten tussen begraafplaatsen en kerkhoven in de gemeenten Groningen en Ten Boer.

In dit hoofdstuk komen alle begraafplaatsen en kerkhoven van de gemeenten Groningen en Ten Boer aan de orde. Van de vroegste ontwikkelingen tot landschappelijke ligging en ruimtelijke inrichting van de begraafplaatsen en kerkhoven.

### Inleiding

Voordat we de begraafplaatsen en kerkhoven gaan onderzoeken is het goed te weten wat de achterliggende gedachtes en motieven voor aanleg zijn geweest. Hoe en wanneer zijn de kerkhoven en begraafplaatsen aangelegd en waarom daar en in die vorm? Pas dan kunnen we de ligging en vormen beter begrijpen. De aanleg en ruimtelijke inrichting van begraafplaatsen en kerkhoven is een gevolg van wetgeving, ruimtegebrek, efficiency en veranderende inzichten en mode.

### Aanleiding

Eind negentiende eeuw zien we een explosieve stijging van het aantal begraafplaatsen. De aanleiding hiervoor kent verschillende momenten. In het kort zijn er twee belangrijke momenten geweest in de geschiedenis die van fundamenteel belang zijn geweest voor de begraafplaatsen, namelijk 1829 en 1869.

In **1829** kwam er onder het bewind van Koning Willem I een verbod op begraven in de kerk. Tot die tijd werd er vaak begraven in de kerk zonder te ruimen. Verzakkingen en kieren tussen grafstenen veroorzaakten soms ondragelijke stank in de kerk. Er kwam steeds meer besef van hygiëne en het risico op besmettelijke ziekten. Begraafplaatsen moesten buiten de stad komen te liggen.<sup>1</sup> Men schreef epidemieën toe aan het onhygiënisch begraven in kerken. In 1826 stierf bijna tien procent van de gehele stadsbevolking van Groningen aan een koortsepidemie.<sup>2</sup> Als gevolg hiervan adviseerde Theodorus van Swinderen (1784-1853) het stadsbestuur van Groningen om ver buiten de stad twee begraafplaatsen aan te leggen. Van Swinderen was een invloedrijk man als schoolopziener

<sup>1</sup> <http://www.uitvaart.nl/infotheek/achtergronden/geschiedenis-begraven>.

<sup>2</sup> <http://gemeente.groningen.nl/begraven/historie>.

en professor.<sup>3</sup> Voor Ten Boer kennen we niet een dergelijke persoonlijke invloed.

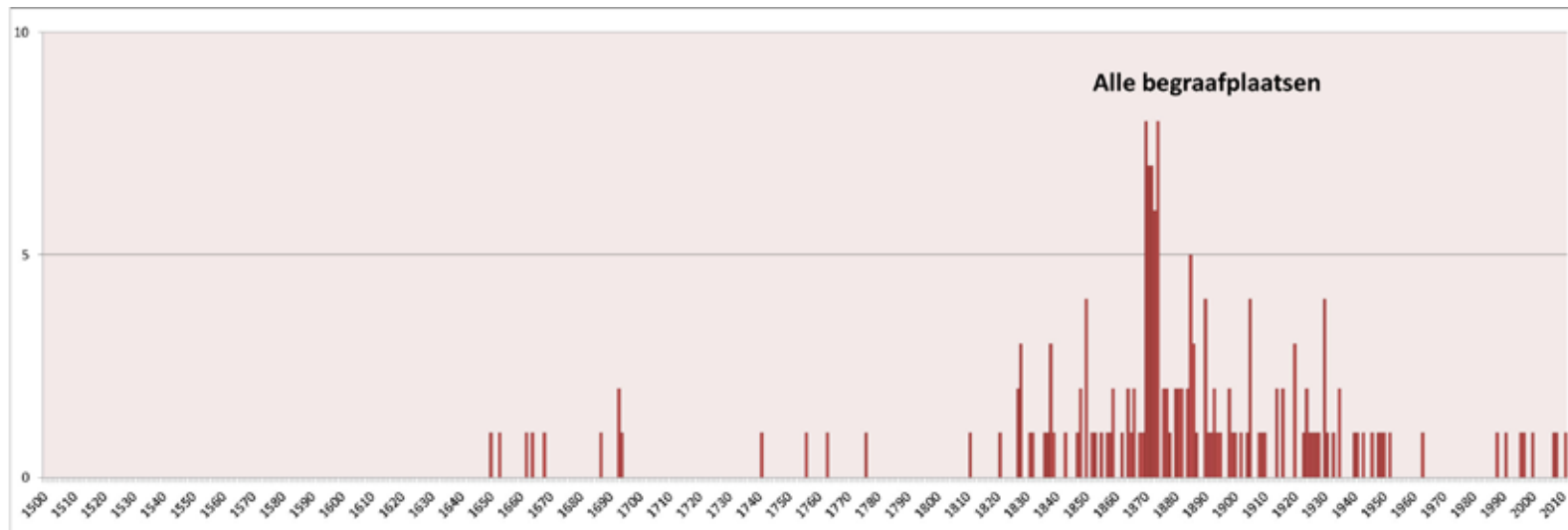
In **1869** vond de wetgever dat de regels voor begraven in Nederland overal gelijk moesten worden. Daarom werd in 1869 de eerste landelijke begrafeniswet geschreven. Door de invoering van de wet (van 10 april 1869, Stb. 65,) tot vaststelling van bepalingen omtrent het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisrechten zijn er veel nieuwe begraafplaatsen aangelegd.<sup>4</sup> Voor die tijd werd dat per gemeente of provincie geregeld.<sup>5</sup> Aangetekend moet worden dat er per gemeente of kerkelijke instelling hierbij ook nog nadere regels konden gelden. In de wet van 1869 werd onder andere toestemming gegeven voor begraafplaatsen per kerkelijke gezindte en werden ook afstanden tot bebouwing aangegeven.<sup>6</sup>

<sup>3</sup> <http://gemeente.groningen.nl/begraven/historie>.

<sup>4</sup> <http://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/overig-begraven-begraafplaats/oude-versies-wet-op-de-lijkbezorging/35779/35779>.

<sup>5</sup> <http://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/overig-begraven-begraafplaats/begraveniswet-1869/7257/7257>.

<sup>6</sup> <http://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/overig-begraven-begraafplaats/begraveniswet-1869/7257/7257>.

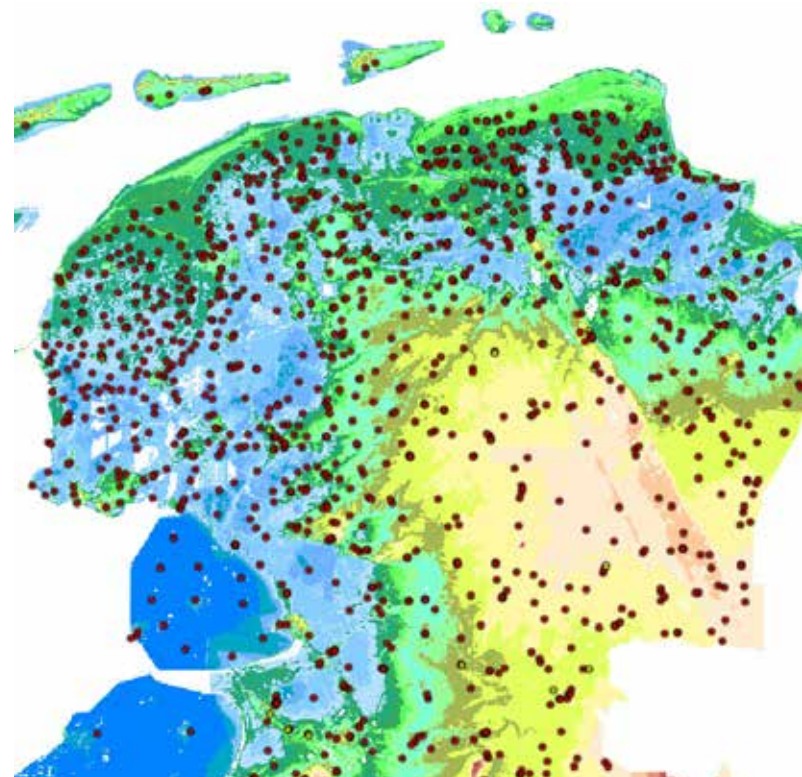


Afb. 15 Bovenstaande tabel geeft een inzicht in de aanleg van alle begraafplaatsen in de provincie Groningen tussen 1500 en 2010. Vooral in de periode 1870 tot 1900 zien we een explosieve groei van begraafplaatsen. Bron: L.Bok

### 3.1 Landschappelijke ligging en relatie

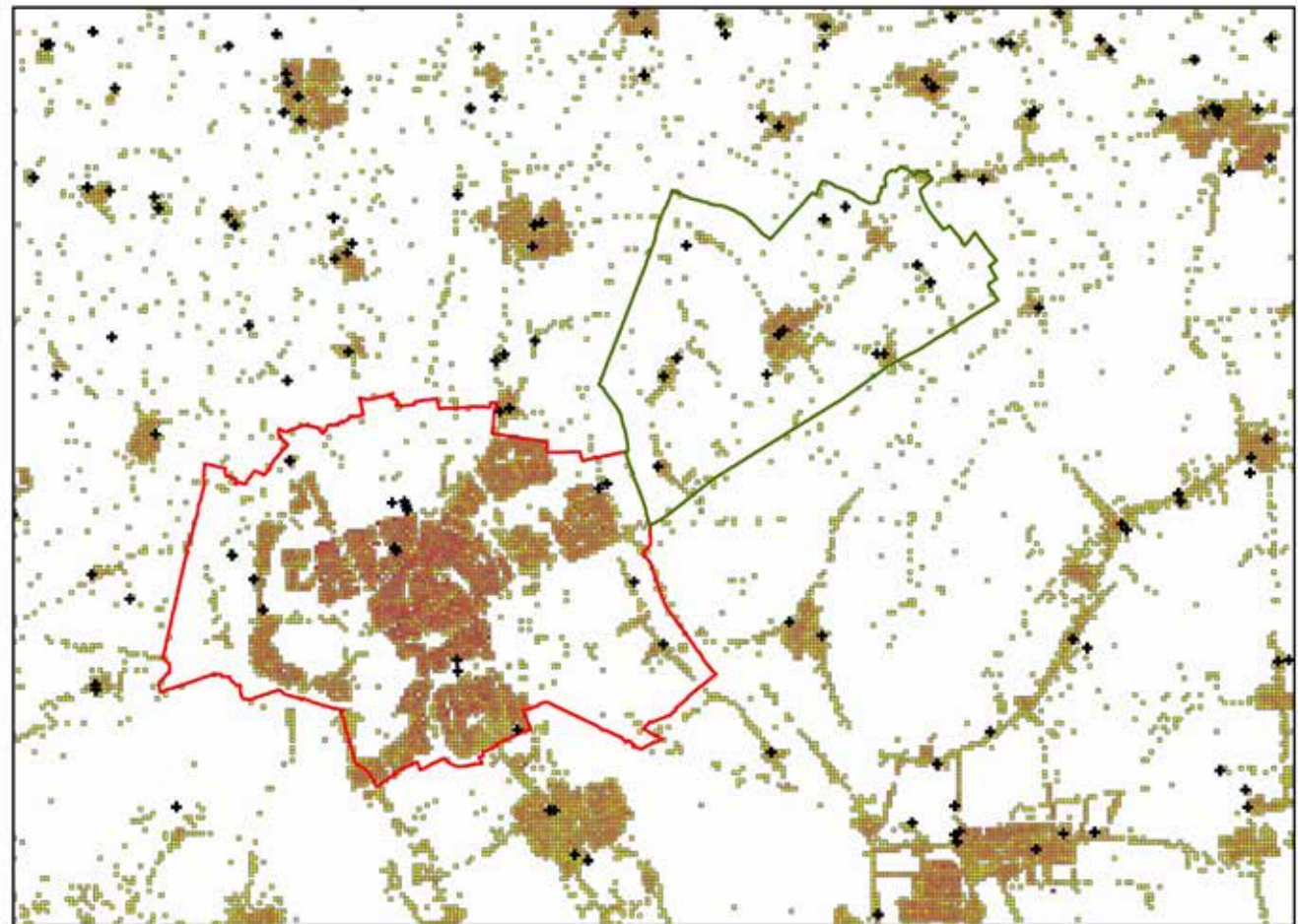
Voordat we de begraafplaatsen in de gemeente Groningen en Ten Boer bekijken geeft een blik op de Algemene Hoogtekaart Nederland (AHN) een goed beeld van de context. Als we kijken naar de ligging van bestaande begraafplaatsen in het noorden van het land zien we een opmerkelijk verschijnsel. Op de AHN zien we dat er in Drenthe weinig begraafplaatsen zijn en op de oudere kleigronden in Friesland en Groningen juist erg veel. De tussen liggende (voormalige) veengebieden herbergen ook zeer weinig begraafplaatsen. Deze tussen liggende gebieden zijn de voormalige hoogveengebieden en zijn als laatste ontgonnen en bewoond.

Afb. 16 (rechts) Begraafplaatsen geprojecteerd op de Algemene Hoogtekaart Nederland. De kleur geel geeft aan dat het een hoge ligging heeft, groen is laag en blauw is zeer laag. De blauwe gebieden zijn de voormalige hoogveengebieden die door ontginning zijn gaan inklinken en oxideren. Daardoor is het gebied wat ooit hoog laag nu zeer laag gelegen. Bron: basis L.Bok bewerkt met GIS door auteur



Als we verder inzoomen naar Groningen en Ten Boer en we vergelijken de aanwezigheid van begraafplaatsen met bevolkingskernen zien we een nieuw opvallend fenomeen. Ten noorden van Groningen zijn vele kleine vestigingsplaatsen, bijna allen met een eigen begraafplaats, de grotere kernen hebben soms meerdere. Ten zuiden van Groningen, richting Drenthe, zien we een concentratie van begraafplaatsen nabij grotere kernen en linten. In dit gebied is de bewoning mider verspreid dan in het noordelijk deel. De bewoning vindt plaats in lange linten en grotere bewoningskernen.

Afb. 17 (rechts) Op de kaart staan de begraafplaatsen afgebeeld ten opzichte van bevolkingsdichtheid per 100 m<sup>2</sup>. In het noordelijk deel zien we veel verspreide kleine kernen en in het zuid oostelijk deel grotere kernen en linten. Deze occupatiepatronen hebben een directe relatie met het landschap, namelijk in het noorden zien we het kleilandschap met onder andere het wierdenlandschap en in het zuidoosten het veenlandschap. Bron: [www.Esri.nl](http://www.Esri.nl) geodata, basisgegevens Bevolkingsdichtheid CBS 2012. Geraadpleegd met GIS in februari 2014, kaart bewerkt door auteur.



Begraafplaatsen per bevolkingskern op basis van inwoners per 100m.

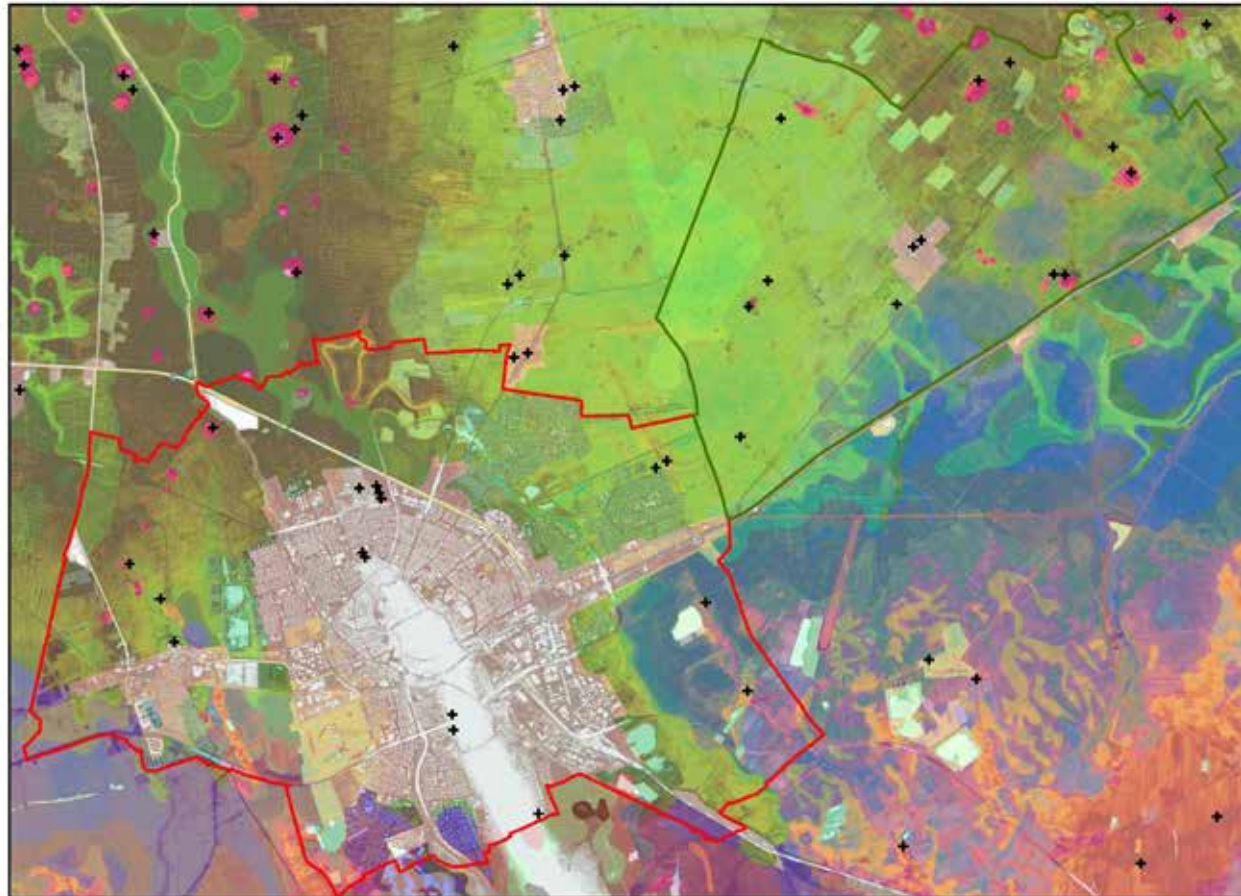
0 0,5 1 2 3 4 Kilometers

30

Om zicht te krijgen waar precies de begraafplaatsen liggen in het landschap kijken we naar de opbouw en hoogteligging van het landschap. Hiervoor maken we gebruik van kaartcombinaties tussen de geomorfologische kaart en de AHN. Als we hierop de begraafplaatsen en kerkhoven aangeven gaan we patronen zien. We kunnen begraafplaatsen en kerkhoven groeperen per landschapstype of landschapselement. Deze ordening is van belang om hierna te kijken naar overeenkomsten en verschillen per begraafplaats. Binnen het landschap rond Groningen en Ten Boer kennen we verschillende landschapstypen of landschappelijke

kenmerken. We onderscheiden hier het wierdenlandschap met de wierden, het zandlandschap met de Hondsrug, de veenlandschappen en de klei op veenlandschappen als tussen- of overganggebied.





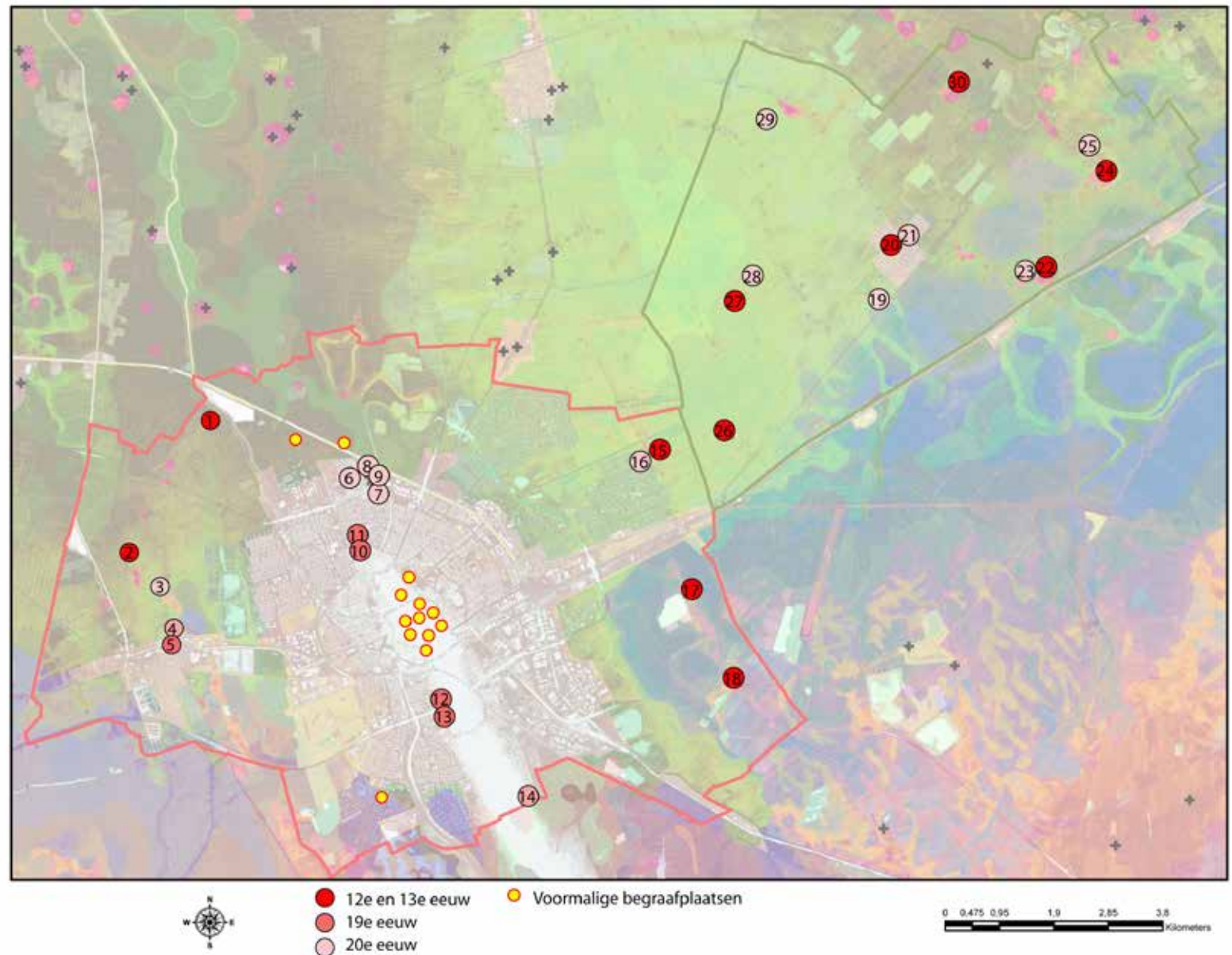
**Landschappelijk ligging van begraafplaatsen**



Binnen de huidige gemeentegrenzen van Groningen en Ten Boer zijn er respectievelijk 18 en 12 begraafplaatsen en kerkhoven. In deze telling zijn alleen de zichtbare begraafplaatsen en kerkhoven meegenomen. Oude en niet zichtbare plaatsen waar ooit begraven is, zijn niet meegenomen in de totaalstelling. Vooral in de stad Groningen zijn vele oude begraafplaatsen verdwenen door stadsuitbreidingen.<sup>7</sup>

*Afb. 18 Bovenstaande kaart is een combinatie van de geomorfologische kaart en de Algemene Hoogtekaart Nederland met hierop aangegeven door middel van kruisjes waar de begraafplaatsen liggen in het landschap. De groene tinten geven het kleilandschap weer waarbij de donkergroene met roze/rode vlekken het wierdenlandschap is en het lichtgroene het laaggelegen klei op veenlandschap is. De blauw paarse tinten zijn de veenlandschappen. De witte langwerpige zone (onder de stad Groningen) is de Hondsrug. De rode lijn is de gemeentegrens van Groningen en de groene lijn is de gemeentegrens van Ten Boer. Bron: Geomorfologische kaart [www.bodemdata.nl](http://www.bodemdata.nl), AHN via [www.AHN.nl](http://www.AHN.nl), kaartcombinatie en aanvulling gemaakt met behulp van GIS door auteur.*

Afb. 19 de geografische verspreiding van begraafplaatsen en kerkhoven in de gemeente Groningen en Ten Boer afgebeeld op een gecombineerde kaart van de AHN en de geomorfologische kaart. **Groningen (rode lijn is gemeentegrens)** 1. Dorkwerd kerkhof, 2. Leegkerk kerkhof, 3. Hoogkerk nw, 4. Hoogkerk oud, 5. Hoogkerk kerkhof, 6. Selwerderhof, 7. Selwerderhof (noodbegravingplaats 1), 8. Selwerderhof (noodbegravingplaats 2), 9. Joodse begraafplaats bij Selwerderhof, 10. Noorderbegravingplaats, 11. Joodse begraafplaats bij Noorderbegravingplaats, 12. Zuiderbegravingplaats, 13. RK begraafplaats, 14. Esserveld, 15. Noorddijk kerkhof, 16. Noorddijk begraafplaats, 17. Middelbert kerkhof, 18. Engelbert kerkhof. **Ten Boer (groene lijn is gemeentegrens)** 19. Ten Boer nieuw, 20. Ten Boer kerkhof, 21. Ten Boer begraafpl., 22. Woltersum kerkhof, 23. Woltersum begraafplaats, 24. Wittewierum kerkhof, 25. Wittewierum begraafplaats, 26. Garmerwolde kerkhof, 27. Thesinge kerkhof, 28. Thesinge begraafplaats, 29. St. Annen begraafplaats, 30. Lellens kerkhof. Bron: Geomorfologische kaart [www.bodemdata.nl](http://www.bodemdata.nl), AHN via [www.AHN.nl](http://www.AHN.nl), kaartcombinatie en aanvulling gemaakt met behulp van GIS door auteur.



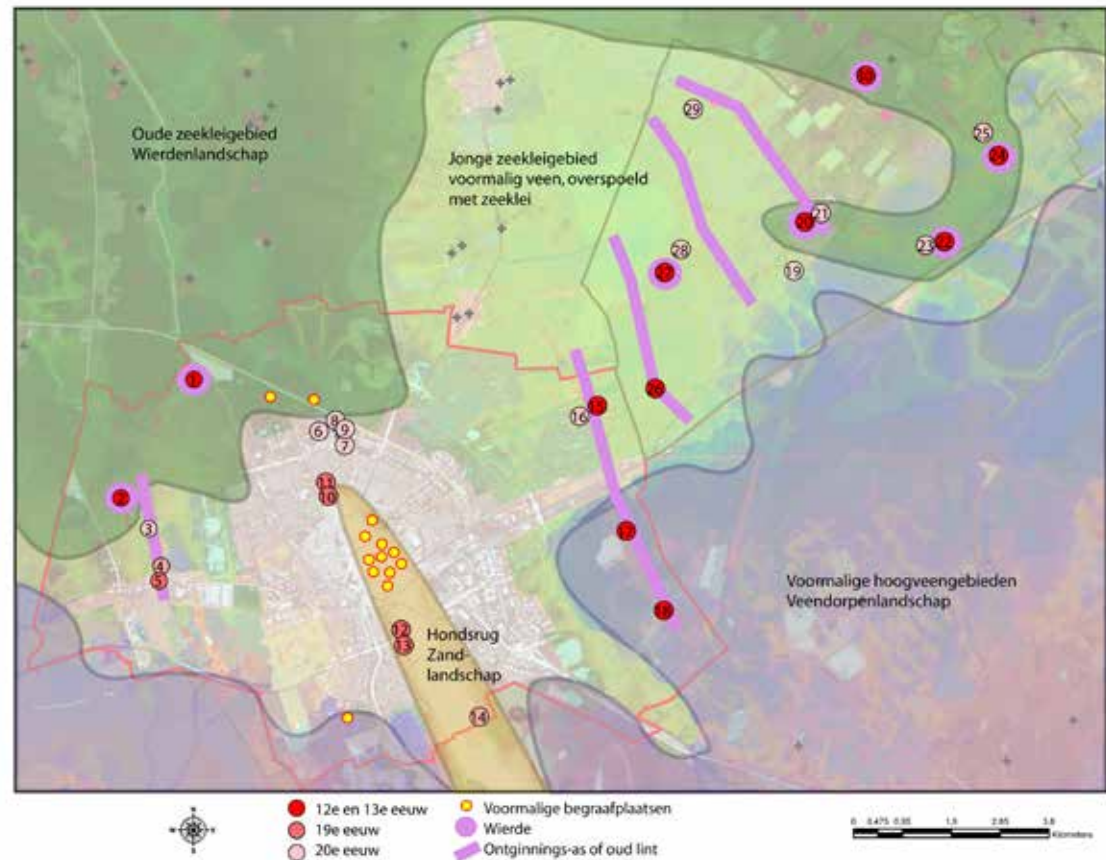
Als we kijken naar de geografische verspreiding van begraafplaatsen en kerkhoven in Groningen en Ten Boer zien we een opvallend verschijnsel. In de stad Groningen zijn geen oude begraafplaatsen meer. De Noorder- en de Zuiderbegraving anno 1827 behoren tot de oudste. Alle andere oudere begraafplaatsen zijn door stadsuitbreidingen en overige invullingen opgeruimd.<sup>8</sup> In het buitengebied zien we echter nog wel een aantal 12<sup>e</sup> en 13<sup>e</sup> eeuwse kerkhoven, zoals Dorkwerd, Leegkerk, Middelbert en Engelbert. Daarnaast zien we dat ten oosten van de stad, en dat begint al in Noorddijk, vaak oud en nieuw op relatief korte afstand van elkaar liggen. Soms zelfs tegen elkaar zoals in Middelbert het geval is. Hier is het oude kerkhof uitgebreid met een nieuw deel aansluitend.

Dit zijn vijf van de achttien begraafplaatsen. In Ten Boer is de verhouding zes oud en zes jong. Met oud bedoelen we hier 12<sup>e</sup> en 13<sup>e</sup> eeuw en de jongere dateren uit de 20<sup>e</sup> eeuw. De jongste begraafplaats ligt in Ten Boer en dateert uit 2007. De ligging in het landschap en de ouderdom van de begraafplaats of kerkhof lijken dus een relatie te hebben. In de periode tussen 12<sup>e</sup> eeuw en 19<sup>e</sup> eeuw is er geen kerkhof of begraafplaats aangelegd. We kunnen hieruit concluderen dat de oude kerkhoven eeuwen lang in gebruik zijn geweest.

### Verschillende landschapstypen

Het landschap binnen ons plangebied is in hoofdstuk twee al aan de orde gekomen. Hier is de ontstaanswijze en het gebruik beschreven. Als we kijken hoe de landschappelijke ligging van begraafplaatsen is, zien we een aantal bijzondere verschijnselen. De oudste, nog bestaande, kerkhoven liggen in het wierdenlandschap en een deel in de ontginningsassen in het veenlandschap. In beide gevallen zijn het de hogere delen in het landschap. Alle andere begraafplaatsen uit een latere periode liggen landschappelijk gezien minder vaak op hogere delen. De jongste begraafplaatsen zoals Ten Boer (2007) en Selwerderhof (1949) zijn zelfs sterk opgehoogd met ruim 3 meter nieuwe grond.<sup>9</sup>

Hierdoor maakt het niet meer uit in welk landschap of bodemtype men een begraafplaats aanlegt. Aan de wettelijke eisen met betrekking tot drooglegging, namelijk een afstand van minimaal 30 cm. boven gemiddeld hoogste grondwaterstand, kan door ophoging worden voldaan.<sup>10</sup> Daarnaast geldt een afdeklaag van tenminste 65 cm. Door deze ophoging kan de natuurlijke bodemgesteldheid voor beplanting ook worden geoptimaliseerd. Hierdoor kun je concluderen dat de landschappelijke ondergrond, technisch gezien, eigenlijk niet meer uitmaakt.



Afb. 20 De ligging van begraafplaatsen in de verschillende landschapstypen. In Groningen zijn nagenoeg alle oude begraafplaatsen verdwenen. We zien vier verschillende landschapstypen namelijk: Wierdenlandschap, klei op veenlandschap, veenlandschap en het zandlandschap. Bron: Geomorfologische kaart [www.bodemdata.nl](http://www.bodemdata.nl), AHN via [www.AHN.nl](http://www.AHN.nl), kaartcombinatie en aanvulling gemaakt met behulp van GIS door auteur.

<sup>8</sup> Groningen, 2012.

<sup>9</sup> Hofman, 2005.

<sup>10</sup> [http://www.begraafplaatsen.nl/de\\_begraafplaats/396](http://www.begraafplaatsen.nl/de_begraafplaats/396).

Per landschapstype zien we verschillen in aanlegvorm en leeftijd en ligging. We zullen nader moeten onderzoeken waar en hoe deze verschillen zich manifesteren.

### 3.2 Ruimtelijke verschillen en overeenkomsten

Om een vergelijking te maken tussen de begraafplaatsen maken we eerst een opsomming van punten waarop ze kunnen verschillen. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen landschap, leeftijd en vorm, ruimtelijke inrichting en de relatie tussen leeftijd van de begraafplaats en stijkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur. Per landschapstype en grondsoort kunnen er verschillen zijn en misschien ook wel overeenkomsten. Daarnaast is de leeftijd of aanlegperiode van belang omdat ook hierbij overeenkomsten of verschillen kunnen zitten.

#### 3.2.1 Per Landschapstype

We beginnen met het landschap. Zoals in hoofdstuk twee al werd beschreven is het landschap rondom Groningen en Ten Boer vrij divers. We maken een verdeling in hoofdgroepen per landschap en per landschapselement, zoals een wierde een landschapselement is van het wierdenlandschap. Voor een goede geografische verspreiding kiezen we uit ieder landschap één of meerdere begraafplaatsen of kerkhoven. Als we de begraafplaatsen per landschapstype groeperen komen we tot het volgende overzicht.

#### Wierdenlandschap.

In het Wierdenlandschap zien we acht begraafplaatsen en kerkhoven namelijk: Leegkerk, Dorkwerd, Woltersum kerkhof, Woltersum begraafplaats, Wittewierum kerkhof, Wittewierum begraafplaats, Lellens, Ten Boer kerkhof. Deze laatste genoemde is een twijfelgeval, omdat het oude kerkhof weliswaar op een wierde ligt maar het omliggende landschap sterke overeenkomsten vertoont met het klei op veen landschap. Bij deze groep gaat het om kerkhoven, met uitzondering van Woltersum, waar een nieuwe begraafplaats is aangelegd. De kerkhoven liggen allemaal op een wierde rondom een kerk. De verschillen zien we slechts terug in de vorm, het onderhoud en grafmonumenten. Hier komen we later op terug.

#### Klei op veenlandschap

De grootste groep van begraafplaatsen en kerkhoven vinden we in het jonge zeekleigebied ofwel het klei op veenlandschap: Hoogkerk nieuw, Hoogkerk oud, Hoogkerk kerkhof, Garmerwolde, Thesinge begraafplaats, Noorddijk kerkhof, Noorddijk begraafplaats, Selwerderhof, Selwerderhof 1 en 2 en Joodse begraafplaats, Ten Boer begraafplaats, Ten Boer (nieuwe) begraafplaats, Sint Annen, Thesinge begraafplaats. Zoals eerder aangegeven liggen de jongste begraafplaatsen alle in het overgangsgebied van klei op veen. Vanuit het oogpunt van de waterdoorlatendheid en hoogteligging zijn dit niet de meest voor de hand liggende locaties.

Een ander bijzonder fenomeen zien we in Noorddijk, hier worden de relictten uit het oude landschap zichtbaar. We zien hier dat het oorspronkelijke kerkhof aanzienlijk hoger ligt dan het landschap rondom. Het is niet onwaarschijnlijk dat het omliggende veenlandschap sterk is ingeklonken en geoxideerd. Een grondboring op het oude kerkhof kan hier meer duidelijkheid over geven. Voor dit onderzoek is de constatering voldoende. De beplanting rondom het oude kerkhof bestaat uit bomen.



Afb. 21 Op de foto zien we het hoogteverschil tussen de begraafplaats (rechts) van Noorddijk en het belendende perceel aan de noordzijde (links). Het kerkhof loopt sterk op richting de kerk met een hoogteverschil van ruim een meter en misschien nog wel meer. De rode lijn op de foto geeft het hoogteverschil weer. De AHN echter geeft dit beeld niet zo sterk weer. Foto en bewerking door auteur.

### Veenlandschap (veenlinten)

In het veenlandschap zien we slechts twee begraafplaatsen: Engelbert en Middelbert. In Middelbert ligt een kerkhof vergelijkbaar als Noorddijk. Beide locaties liggen in een lint, dit is een ontginningslint in het voormalig hoogveengebied.<sup>11</sup> Op basis van veldonderzoek zien we dat beide kerkhoven aan de oostzijde zijn uitgebreid. Afwijkend van de oude kerkhoven is bij de uitbreiding gekozen voor paden tussen de grafvelden. Het geheel is omzoomd door een sloot, haag en bomenrij.

### Zandlandschap (Hondsrug )

Op de Hondsrug ofwel het enige zandlandschap binnen ons onderzoeksgebied, zien we vier begraafplaatsen, namelijk de Noorder- en Zuiderbegraving, Esserveld en de RK begraafplaats. Ze liggen allemaal op de zandige Hondsrug waarbij de Noorderbegraving op het meest noordelijke stukje van de Hondsrug ligt. Het ligt in de verwachting dat dit afleesbaar zou moeten zijn aan de beplanting. Dat is echter slechts ten dele waar. Om te beginnen bij de Noorderbegraving. Volgens de oorspronkelijke ontwerptekeningen moest de boombeplanting bestaan uit populier of dennen (dit gold overigens ook voor de Zuider begraafplaats).<sup>12</sup> De laatste soort is bij uitstek geschikt voor zandgronden de populieren daarentegen kunnen prima leven in vochtiger omstandigheden en hebben liever geen zandgrond. Dus de basiskeus van de beplanting is op z'n minst bijzonder. Uiteindelijk staan er nu nog populieren in een goede conditie waarschijnlijk vanwege de aanwezigheid van voldoende water in de bodem.

### Conclusie

Conclusie: als we alle begraafplaatsen en kerkhoven bekijken kun je stellen dat er gedeeltelijk een relatie ligt tussen de landschappelijke ligging en de ruimtelijke inrichting daarvan. Het heeft vooral met de ouderdom te maken. Kerkhoven liggen op hoogtes en zijn daarom geschikt om te begraven. De beplanting bestaat voornamelijk uit inheems plantmateriaal. Bij begraafplaatsen zien we dat de ligging in het landschap eigenlijk niet zoveel meer uitmaakt. Het Selwerderhof is met ruim 3 meter opgehoogd en had overal kunnen liggen, de beplanting hier is zeer divers en dat kan ook omdat men de gronden prima heeft kunnen mengen en op maat kunnen afstemmen. Tegenwoordig kunnen we grootschalige ingrepen

<sup>11</sup> Pastoor, 2006, 22

<sup>12</sup> Archief gemeente Groningen RO/6330 -1.776.11 Noorder- en Zuiderbegraving, tekeningen

plegen in het landschap en het daarmee geschikt maken voor praktisch ieder doel, dus ook begraafplaatsen. Samenvattend kan worden gesteld dat een kerkhof nog in zekere mate een landschappelijke relatie heeft en de begraafplaatsen steeds minder. Bij de locatiebepaling van de jongere begraafplaatsen hebben andere motieven dan de landschappelijke ligging zwaarder gewogen.

### 3.2.2 Aanlegperiode en vorm.

#### 1200-1300

Als we de totale voorraad aan begraafplaatsen en kerkhoven bekijken, kunnen we een grove verdeling maken in aanlegperiode. De oudste dateren uit de 13<sup>e</sup> eeuw en zijn allemaal kerkhoven. Deze kerkhoven hebben bijna allemaal een zogenaamde kerk oriëntatie. Dat wil zeggen dat de grafrijen allemaal georiënteerd zijn op de kerk. Soms zijn de rijnummers cq. aanduidingen aangebracht in de gevel van de kerk.



Afb.22 Foto van een deel van de noordgevel van het kerkje in Middelbert. Een in de gevel aangebrachte codering geeft de rijen op het kerkhof aan. Foto: auteur

De vorm van deze terreinen is vaak rechthoekig of een afgeleide hiervan, zoals de ovaalvormige modellen. Er zijn een aantal terreinen die afwijken. Het beheer en onderhoudsregiem van de terreinen is sterk afhankelijk van de eigenaar en ligging. Bij een ligging in de bebouwde kom, zoals Ten Boer, Thesinge, Lellens en Garmerwolde zien we dat het gras als gazon wordt gemaaid. Buiten de bebouwde kom zien we vooral een verschil optreden per eigenaar.

Een aantal kerkhoven in het bezit van Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) wordt op een ecologische leest beheerd. Het beleid van SOGK is dat de beheerder en vrijwilligers het onderhoudsregiem bepalen.<sup>13</sup> Dat betekent dat per situatie cq. per kerkhof een verschil kan ontstaan in het beeld.



Afb. 23 een serie kerkhoven van boven bekeken, van links naar rechts; Dorkwerd, Leegkerk, Hoogkerk, Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Ten Boer, Wittewierum, Thesinge, Lellens, Woltersum, Garmerwolde. De oriëntatie is in de meeste gevallen oost west, waarbij de toren meestal aan de westzijde staat. Woltersum, Garmerwolde en Lellens zijn daarop een uitzondering. Een aantal terreinen heeft in de huidige situatie een bijzondere vorm zoals; Thesinge, Garmerwolde, Ten Boer en Wittewierum.

<sup>13</sup> Interview met SOGK, dhr. J. Bekooy (bouwkundige), gehouden op 1 oktober 2014.



Afb. 24 kerkhoven met een bijzondere vorm. De bovenste serie is een fragment uit de kadastrale minuut 1811-1832 Ten Boer, div. secties. We zien van links naar rechts Ten Boer, Wittewierum, Thesinge en Garmerwolde. De afbeeldingen zijn geroteerd en daardoor niet meer noord zuid georiënteerd. Bronnen: [www.watwaswaar.nl](http://www.watwaswaar.nl) en [www.googlemaps.nl](http://www.googlemaps.nl) geraadpleegd op 5 oktober 2014

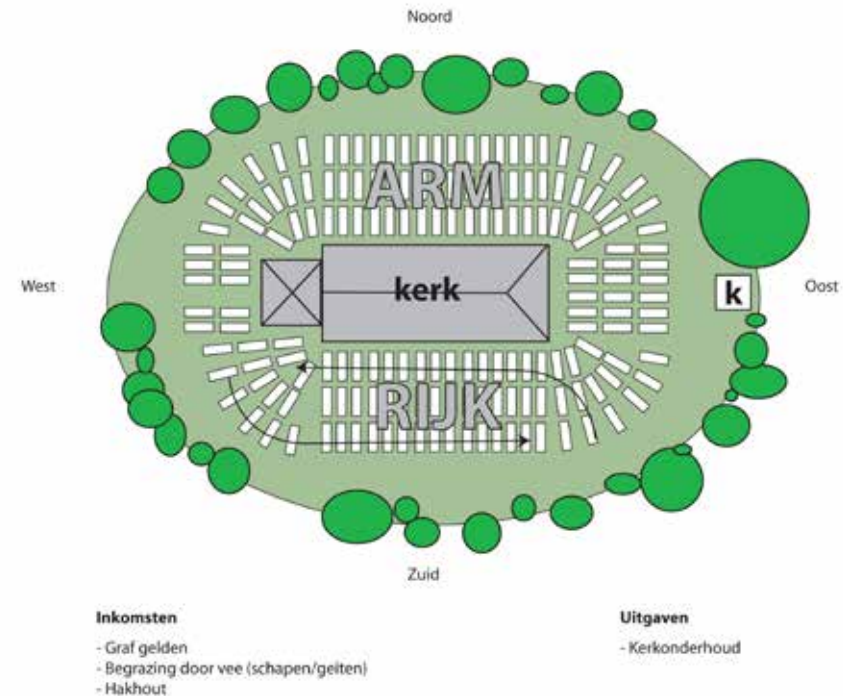
Als we de afwijkende vormen nader beschouwen, zien we dat er in Garmerwolde, Thesinge en Ten Boer in de periode 1811-1832 wel degelijk een rechthoekige basis aanwezig was. Bij Wittewierum is dat vermoedelijk ook het geval geweest. Daar is aan de zuid oostzijde wierdegrond afgegraven zoals in het veld is te zien. Hieruit kunnen we concluderen dat de rechthoekige basisvorm ooit wel aanwezig is geweest maar dat deze in de loop der tijd is veranderd.



Afb. 25 Het kerkhof en de kerk in Leegkerk. Dit model zien we nagenoeg overal terugkomen. Foto: auteur

### Kerkhoven als model.

We zien in het wierdenlandschap vooral veel kerkhoven. De oudste nog zichtbare grafmonumenten op deze terreinen dateren uit tweede helft 19<sup>e</sup> eeuw. Voorheen waren dit houten grafplanken maar deze zijn allemaal verdwenen. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze plekken al veel langer in gebruik zijn als begraafplaats. Kerkhoven op wierden hadden een beperkte omvang, toch is hier gedurende eeuwen begraven. Gezien de oppervlakte in relatie tot het aantal bewoners kan het niet anders zijn dan dat hier geruimd is. Bijvoorbeeld in Woltersum geldt het zelfde verhaal. Als we oude kaarten en beschrijvingen er op naslaan kun je stellen dat er gemiddeld per gebied toch minimaal enkele tientallen (en waarschijnlijk meer) bewoners zijn geweest. Vanaf de 13e eeuw tot heden is ruim achthonderd jaar. De gemiddelde leeftijd zal ongeveer zestig jaar zijn. Dat is omgerekend ongeveer 13 generaties. Dus 13 maal veertig à vijftig (personen) is 750. Deze personen zouden dan allemaal begraven moeten zijn op het kerkhof. Fysiek is dat haast niet mogelijk, tenzij men ging ruimen. Hard bewijs hiervoor kan men alleen krijgen door uitgebreid archiefonderzoek naar bewonersaantallen te doen. Aangetekend moet worden dat sinds halverwege de vorige eeuw cremeren in opkomst is gekomen en dat hierdoor het aantal begravingen is gaan dalen. Funerair specialist de heer L. Bok onderschrijft deze veronderstelling. Als we deze theorie vertalen naar een conceptueel model, dan zou de werking van een kerkhof in het verleden zo kunnen zijn gegaan.



Afb. 26 Een model van de werking van kerkhoven in Groningen. Eeuwenlang is hier begraven en geruimd. De vrijkomende knekels kwamen in een zogenaamde knekelkelder waardoor men toch voor eeuwig op het kerkhof lag. Er was een onderscheid tussen rijk en arm op de kerkhoven. Bron: L. Bok, tekening auteur.

Leegkerk en Woltersum zijn hier goede voorbeelden van, maar ook Dorkwerd en Wittewierum die binnen de gemeente Groningen en Ten Boer liggen hebben een vergelijkbare situatie. Doordat deze plekken hoger liggen, was begraven en lijkontbinding hier mogelijk. Het omliggende landschap was lager en daardoor moeilijker bruikbaar om in te begraven. Bovendien was het begraven in of bij de kerk vanuit de religie erg belangrijk. De kerkhoven hebben allemaal een kerk oriëntatie, dat wil zeggen dat de grafrichting op de kerk is georiënteerd. De beplanting op deze plaatsen bestaat nu uit voornamelijk inheems plantmateriaal.

Op deze kerkhoven zien we nagenoeg geen coniferen behalve een verdwaalde taxus in Woltersum. In veel gevallen zien we rondom het kerkhof geheel of gedeeltelijk een sloot. Alle kerkhoven hebben een zeer lange geschiedenis en het is heel goed denkbaar dat het gebruik en de beplanting door de eeuwen heen sterk aan verandering onderhevig is geweest.



Afb. 27 Een foto van het kerkhof te Leegkerk omstreeks 1970, we zien hier duidelijk een rijke beplanting op het kerkhof. In de huidige situatie is deze beplanting verdwenen. Bron : beeldbank RHC GrA Identificatienummer NL-GnGRA\_1986\_12095.jpg

Sinds de komst van de (natuur) stenen grafmonumenten lijkt ook het ruimen op de kerkhoven verleden tijd. Voor de stenen grafmonumenten werden vaak houten planken gebruikt. Deze planken waren eerst als grafplank gebruikt om het stoffelijk overschot in de aarde te laten zakken. Daarna werd deze plank verticaal in het graf geplaatst als grafmonument of plaatsaanduiding.<sup>14</sup> In Groningen werd dit zelfs tot de Tweede Wereldoorlog gebruikt.<sup>15</sup> Op de kerkhoven zien we stenen grafmonumenten, liggend en staand.

<sup>14</sup> Interview L.Bok najaar 2013.

<sup>15</sup> <http://www.geschiedenis24.nl/ovt/afleveringen/2006/Ovt-12-02-2006/Houten-graftekens-in-Groningen.html>



Afb. 28 Het kerkhof van Woltersum, een oude taxus prijkt op een leeg kerkhof, de randen zijn beplant met een haag van *Acer Campester* (Spaanse aak) en de randen door *Fraxinus exelcior* (es). Foto: auteur voorjaar 2014.

## 1800-1900

De volgende groep bestaat uit begraafplaatsen uit de 19<sup>e</sup> eeuw. De vroegste zijn de Noorder- en de Zuiderbegraafplaats in de stad Groningen.<sup>16</sup> De Zuiderbegraafplaats heeft een rechthoekige vorm, de Noorderbegraafplaats heeft een driehoekige vorm als basis. Het noordelijke deel van de Noorderbegraafplaats is ingericht als Joodse begraafplaats. De Rooms Katholieke begraafplaats, uit 1873, heeft een vorm die is afgeleid van een rechthoek. De begraafplaatsen in Hoogkerk en Ten Boer dateren uit respectievelijk 1872 en 1874. Dit zijn de eerste rechthoekige begraafplaatsen ingedeeld met vier kwadranten waarbij per klasse werd begraven.<sup>17</sup> Het begraven in klassen had te maken met de prijs en ligging van een graf. De 1<sup>e</sup> klas graven lagen vooraan bij de entree, hier lag de gegoede burgerij de mensen die het konden betalen. De tweede klasse volgde en uiteindelijk de vierde en soms de vijfde klasse lag meestal achteraan op de begraafplaats. In sommige gevallen was

<sup>16</sup> Groningen, 2012.

<sup>17</sup> Archieven Ten Boer, inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Ten Boer.





Afb. 29 Begraafplaatsen van links naar rechts; Hoogkerk oud, Noorder begraafplaats incl. Joodse deel, Zuiderbegraafplaats, RK begraafplaats en algemene begraafplaats Ten Boer. Bron: [www.googlemaps.nl](http://www.googlemaps.nl) geraadpleegd op 2-08-2014

er zelfs een armenveldje voor mensen die geen geld hadden, uiteraard lag dit helemaal aan het einde van de begraafplaats. De Noorder- en de Zuiderbegraafplaats waren de eerste in Groningen die met een klasse systeem werkten. Hierbij moet wel worden aangetekend dat kerkhoven een vergelijkbare opzet hadden maar dan niet zozeer in klassen. Hier lagen de armen aan de noordzijde (schaduwkant) en de rijke mensen aan de zuidzijde (zonnkant).

Als we kijken naar de grondsoort en de relatie met de beplanting, dan zien we een opvallend verschijnsel bij de Noorderbegraafplaats. Hier is sprake van de laatste uitloper van de Hondsrug, dus voor een groot deel een zandige ondergrond. In het veld zien we echter grote populieren staan hetgeen een opmerkelijke keus is gezien de grondsoort. Op de oorspronkelijke tekeningen zien we dan ook dat er een voorstel wordt gedaan in het renvooi "Wandelpaden langs den buitenkant beplant met Populieren of Dennen." Dit zijn twee soorten die qua bodemgesteldheid bijna elkaars tegenpolen zijn. Dit is bij de landschappen ook al aan de orde geweest.

R E N V O O I				
Plan A .		Plan B .		Plan A. en B .
Afd.	Gravel Graaven	Afd.	Gravel Graaven	
A	5769	A	2460	-A A Wandelpaden langs de buitenkant beplant met Populieren of Dennen. -B Weg van de opgraving van de kerkhof van de Joden. -C Grachten bij de 3de en 4de straat. -D Wandelpaden langs den buitenkant beplant met Populieren of Dennen. -E Dennen -F Planten -G Nieuwe opgraving van de kerkhof van de Joden. -H Weg van de kerkhof van de Joden. -I Wandelpaden.
B	3000	B	3038	
C	2700	C	5058	
D	2400	D	3090	
E	2700		9384	
F	2360		33033	
Totaal			23227	
Plan A. Afd. A. B. kanten 3. samen 5569 Graven -B. Afd. A. 2460 uitmaken een geheel van 6029 graven welke een 2de deelen lang en 1st de deelen breed op, dus 100 voet breedte geeft de breedte van heten kerkhof van de kerkhof van de Joden deuren. Afdeling D. op het plan B. Begraafplaats van de Joden.				

Afb. 30 Het renvooi van de originele tekening uit 1829 van de Noorderbegraafplaats. Bron: RHC GaG, inventaris 1536, verzameling kaarten GaG 1500-2001, kaarten en tekeningen, 1536\_6026.jpg

## 1900-1924

De laatst aangelegde begraafplaatsen in de periode hiervoor vormden een opmaat voor de nieuwe rechthoekige modellen die we aan het begin van de twintigste eeuw zien verschijnen. De overige begraafplaatsen zijn allemaal aangelegd in de 20<sup>e</sup> eeuw.<sup>18</sup> In de periode van de 19<sup>e</sup> eeuw tot en met het begin 20<sup>e</sup> eeuw zien we in de basisvorm eigenlijk alleen maar rechthoekige modellen. In een aantal gevallen zijn deze rechthoekige modellen verdeeld in vier gelijke vlakken. Per klasse werd een vlak verdeeld. Het armenveld, de middenklasse (vaak twee vlakken) en de rijke klasse.<sup>19</sup> De armenveldjes liggen meestal achteraan en de eerste klasse vooraan.



Afb. 31 Een overzicht van begraafplaatsen aangelegd in de periode 1900 tot 1925. Van links naar rechts; Hoogkerk nieuw, Joodse begraafplaats bij Selwerderhof, Esserveld, Noorddijk, Woltersum, Wittewierum, Thesinge en Sint Annen. Overwegend rechthoekige modellen op het Esserveld na, hier zien we een eerste nieuwe aanlegstijl verschijnen. Bron: [www.googlemaps.nl](http://www.googlemaps.nl) geraadpleegd op 2-08-2014

## 1924-heden

Het Esserveld vormt met het bijzondere ontwerp de opmaat naar nieuwe begraafplaatsen waarbij architectuur een belangrijke rol gaat spelen. We zien dit naast de parkachtige aanleg terug bij het poortgebouw van S.J.Bouma in de stijl van de Amsterdamse school.<sup>20</sup>

<sup>18</sup> Groningen, 2012.

<sup>19</sup> Archief Woltershof.

<sup>20</sup> Groningen, 2012.

De meest recente begraafplaatsen zijn ontworpen door tuin- en landschapsarchitecten. We zien hierdoor dat de verschijningsvorm sterk afwijkt van de voorgaande no-nonsense rechthoekige modellen. De heersende stijkenmerken en traditie van de tijd zijn duidelijk afleesbaar aan de ontwerpen. Het Esserveld uit 1924 is een vroeg voorbeeld uit Groningen, daarna gevolgd door het Selwerderhof, dat is ontworpen door tuin- en landschapsarchitect J.Vroom. De heer J.Vroom heeft in de jaren vijftig van de vorige eeuw, ook de uitbreiding van de algemene begraafplaats in Ten Boer ontworpen.<sup>21</sup> De laatste begraafplaats in Ten Boer is ontworpen door de landschapsarchitect J.van de Bospoort. De twee noodbegravingplaatsen Selwerderhof 1 en 2 vormen hierop een uitzondering omdat deze een tijdelijk karakter hadden in afwachting van de aanleg van het Selwerderhof.<sup>22</sup>



Afb. 32 van links naar recht; Het Selwerderhof, Selwerderhof 1, Selwerderhof 2, Ten Boer nieuw. Vooral het Selwerderderhof en Ten Boer laten zien dat er nieuwe vormen ontstaan, dit is vooral te danken aan de inzet van tuin- en landschapsarchitecten. Bron: [www.googlemaps.nl](http://www.googlemaps.nl) geraadpleegd op 2-08-2014

## Conclusie

Als we de ontwikkeling van de vormen bekijken in de tijd zien we een aantal opvallende verschijnsel. De eerste groep bestaat uit kerkhoven uit de 12<sup>e</sup> en 13<sup>e</sup> eeuw met overwegend een rechthoekig model, op een paar uitzonderingen na. Daarna zien we in de serie tussen 1800 en 1900 de opmaat ontstaan naar een rechthoekig model met vier kwadranten. De Noorderbegravingplaats, met het driehoekige model, vormt hierop een uitzondering. De begraafplaatsen die in de periode 1900 tot 1925 worden

<sup>21</sup> Archieven Ten Boer; inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Ten Boer; uitbreiding.

<sup>22</sup> Groningen, 2012

aangelegd zijn, op het Esserveld na, allemaal rechthoekig. Het Esserveld, uit 1924, introduceert een geheel nieuwe aanleg. Vanaf begin twintigste eeuw komt de relatie met de tuin- en landschapsarchitectuur steeds duidelijker naar voren. Niet in de laatste plaats door de inzet van tuin- en landschapsarchitecten. De ruimtelijke opbouw, het gebruik van groen en water en de beleving van de begraafplaats is mede hierdoor sterk veranderd.

### 3.3 Overige verschillen en overeenkomsten

Naast het verschil per landschap en de ruimtelijke verschillen zien we ook andere verschillen en overeenkomsten. Deze hebben te maken hebben met signatuur, beheer en onderhoud en ook het verschil tussen stad en platteland.

#### 3.3.1 Gebruik en beheer.

Na de ligging in het landschap, de vorm te hebben bekeken, zien we dat er grote verschillen bestaan tussen het beheer en onderhoud van de terreinen. In hoofdlijnen kun je stellen dat binnen de onderzochte kerkhoven en begraafplaatsen een verschil aanwezig is. We zien dat er verschil bestaat tussen een terrein waar niet meer actief begraven wordt en de terreinen waar dit wel het geval is. De niet actieve terreinen worden vaker op een ecologische leest beheerd.

We zien dat het gras hier bijvoorbeeld minder vaak gemaaid wordt en de grafmonumenten vaak mossen bevatten. *'Het barst van het leven op de kerkhoven'* zegt Albert Erik de Winter, medewerker van Landschapsbeheer Groningen. Daarmee doelt hij op de terreinen zoals Leegkerk waar niet meer begraven wordt. Ook Wittewierum is een dergelijk terrein, de grafmonumenten op deze terreinen bevatten veel vaker mossen dan de terreinen die actief als begraafplaats in gebruik zijn. *'Het moet er netjes en schoon uit zien'*, aldus het bestuur van de begraafplaats Woltersum. Hiermee wordt bedoeld dat er geen onkruiden, geen hoog gras en geen mossen op de stenen mogen voorkomen. De blijvende beplanting mag niet hoger dan 60 centimeter zijn.<sup>23</sup> Conform deze uitgangspunten wordt de begraafplaats in Woltersum dan ook onderhouden. Als we kijken naar de Noorderbegraafplaats zien we dat deze nog wel in gebruik is, maar dat

het (gemeentelijk) beleid hier een sterk ecologische invalshoek heeft. Er mag niet meer met gif worden gespoten. Op een aantal begraafplaatsen heb ik gesprekken gevoerd met beheerders van deze terreinen tijdens mijn veldonderzoek. Daarnaast heb ik ook een aantal bezoekers gesproken op deze terreinen. De rode draad hierbij was het onderhoud en de uitstraling. De mensen die op bezoek gaan naar de begraafplaats storen zich als het onderhoud niet op het gewenste niveau is. De gemiddelde bezoeker verwacht een schoon en onkruidvrij terrein met nette grafmonumenten. De punten waaraan men zich mateloos stoort zijn grafmonumenten in slechte staat, onkruid in de paden, zwerfvuil en slecht onderhoud van het groen. Dit laatste valt te verdelen in te hoog gras en dood hout in bomen en snoeiachterstanden.



Afb. 33 De Noorderbegraafplaats, het centrale pad van split verkleurd langzaam groen. De onkruiden mogen niet meer chemisch worden bestreden. Het alternatief is het laten vergrazen of asfalteren van het pad. Het knisperende geluid van de steenjes onder de schoenen is hiermee verleden tijd. Foto: auteur, juli 2014.

Op de kerkhoven van Leegkerk en Woltersum, maar ook Wittewierum is het minder storend aldus bezoekers. Dit zijn verstilde plekken in het landschap waarin al lang geen begrafenissen zijn geweest. Ruïneuze grafmonumenten zijn hier ook minder storend en kunnen zelfs een meerwaarde hebben.

<sup>23</sup> Archief Woltershof, Bouwerschapweg 60 te Woltersum huishoudelijk reglement.

## Tijdgeest

We moeten ons wel realiseren dat dit tijdsbeelden zijn. Als we oude foto's bekijken van kerkhoven en begraafplaatsen dan zien we dat het onderhoudsbeeld nogal wisselend is. Vroeger moest men maaien met de zeis of door middel van vee. Hierdoor ontstaat een geheel ander beeld. De bomen op kerkhoven waren wisselend aanwezig. Daar waar we nu een lommerijk terrein waarnemen stond vroeger geen boom.



Afb. 34 Een foto van het kerkhof te Engelbert situatie 1942, het gras staat erg hoog. Bron: [www.Beelbankgroningen.nl](http://www.Beelbankgroningen.nl) RHC GrA indentificatienummer NL\_SOGK\_0000\_88.jpg



Afb. 35 Een foto van het kerkhof te Engelbert situatie 1998, het gras is kort gemaaid. Bron: [www.Beelbankgroningen.nl](http://www.Beelbankgroningen.nl) RHC GrA indentificatienummer NL\_SOGK\_0000\_102.jpg



Afb. 36 Een foto van het kerkhof te Wittewierum, achterstallig onderhoud of past dit bij het beeld van een verstilde begraafplaats die niet meer in gebruik is? Foto: auteur voorjaar 2014

Afb. 37 (rechts) Een samenvattend overzicht van begraafplaatsen en kerkhoven. ouderdom, vorm, beheer en eigenaar worden weergegeven. Onder traditioneel beheer verstaan we een hoge maaifrequentie van 25 keer per jaar en wordt het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen toegestaan. Bij ecologisch beheer zien we een lagere maaifrequentie van een paar keer per jaar en geen gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen. Opvallend is dat alle terreinen in beheer van verenigingen een traditioneel onderhoudsniveau hebben, bij gemeentelijke en terreinen in bezit van SOGK zien we vaker een ecologisch of gedeeltelijk ecologisch beheer.

Samenvattend kun je stellen dat het huidige beheer niet altijd is afgestemd op het verwachtingsbeeld van de bezoeker van de begraafplaats. Dit verwachtingsbeeld wordt sterk door de tijdgeest beïnvloed en of er sprake is van een 'actieve' of 'inactieve' begraafplaats. Daarnaast is het van invloed wie de eigenaar of beheerder is. Bij actieve begraafplaatsen verwacht de bezoeker een hoog onderhoudsniveau zonder onkruiden en mooi gemaaid gras. Dat de context waar in de begraafplaats ligt niet altijd veel uit maakt blijkt bijvoorbeeld uit Wittewierum. De begraafplaats van Wittewierum ligt midden in de weilanden, ver van de bewoonde wereld. Hier is het onderhoudsniveau ook erg hoog. Het kerkhof van Wittewierum, een paar honderd meter verderop, waar niet meer begraven wordt, wordt ecologisch beheerd. De begraafplaats is actief en het kerkhof gesloten. De begraafplaats is van een vereniging en het kerkhof van SOGK. De begraafplaats voldoet aan het verwachtingspatroon en over het kerkhof lopen de meningen uiteen. Een deel van de mensen kan zich vinden in het ecologisch beheer en een deel vindt het ongepast en ziet het als een zogenaamde bezuinigingsmaatregel.

Aanlegperiode	Terrein	basisvorm	beheer	eigenaar
<b>1200-1300</b>	Dorkwerd kerkhof			SOGK
	Leegkerk kerkhof			SOGK
	Hoogkerk kerkhof			Gem.
	Noorddijk kerkhof			SOGK
	Middelbert kerkhof			SOGK
	Engelbert kerkhof			Ver. (PKN)
	Ten Boer kerkhof			Ver.
	Woltersum kerkhof		+	SOGK
	Wittewierum kerkhof			SOGK
	Garmerwolde kerkhof			SOGK
	Lellens			Ver.
	Thesinge			SOGK
<b>1800-1900</b>	Hoogkerk oud		+	Gem.
	Noorderbegraafplaats + Joods		+	Gem.
	Zuiderbegraafplaats		+	Gem.
	RK begraafplaats			Ver.
	Ten Boer begraafpl.			Ver.
<b>1900-1925</b>	Hoogkerk nw			Gem.
	Joodsebegraafpl. bij Selwerderhof			Gem.
	Esserveld		+	Gem.
	Noorddijk begraafplaats			Ver.
	Woltersum begraafplaats			Ver.
	Wittewierum begraafplaats			Ver.
	Thesinge begraafplaats			Ver.
	St. Annen begraafplaats			Ver.
<b>1926-heden</b>	Selwerderhof		+	Gem.
	Selwerderhof 1			Gem.
	Selwerderhof 2		+	Gem.
	Ten Boer nieuw		+	Gem.

Gem.= gemeentelijk  
 SOGK= Stichting Oude Groninger Kerken  
 Ver.= Vereniging

Ecologisch beheer  
 + Ecologisch beheer + strakke gazons  
 Traditioneel beheer

### 3.3.2 Stad en platteland.

Zoals in de voorafgaande paragraaf al even is aangestipt is er dus een verschil tussen het gebruik en beheer en verwachtingspatroon van de bezoekers van kerkhoven en begraafplaatsen. Uit diverse gesprekken met bezoekers, beheerders en besturen, blijkt dat er ook een verschil tussen stad en platteland bestaat ten aanzien van het verwachtingspatroon met betrekking tot onderhoud van de kerkhoven en begraafplaatsen. In een gesprek met SOGK werd dit nog eens bevestigd. Daarom laat deze stichting het beheer over aan vrijwilligers en verenigingen en mag uiteindelijk het dorp het beeld bepalen.<sup>24</sup> Over het algemeen lijkt het platteland iets conservatiever in de opvattingen rondom het beheer van kerkhoven en begraafplaatsen dan de stad.

#### Combinaties van beheer

Dat er combinaties van beheer mogelijk zijn blijkt uit de praktijk. Het Selwerderhof kent verschillende beheerregimes, van traditioneel tot ecologisch bij het achterste veld. Bij een dergelijk groot terrein kan dat ook eenvoudig. Op dit laatste ecologische veld, genaamd Veld 12 ofwel het 'vrije veld', heeft men ook meer vrijheid ten aanzien van het grafmonument en de ligging op het terrein. Hier stippen we een punt aan waar we wel verschillen zien tussen stad en platteland. Een opmerkelijk verschil tussen begraafplaatsen in de stad en op het platteland zien we dan ook terug in de grafmonumenten. In de stad en vooral op het Selwerderhof en de begraafplaats Noorddijk zien we uitbundiger grafmonumenten, terwijl de grafmonumenten op het platteland veel ingetogener, rustiger en conservatiever zijn. Voor een deel valt dat te verklaren doordat op het platteland vaak eeuwig durende graven liggen in tegenstelling tot de stad en dan vooral het Selwerderhof. Daarnaast herbergt de stad een veel breder palet aan culturen en religies met net zoveel opvattingen over grafmonumenten. De spelregels met betrekking tot grafmonumenten zijn in de loop der jaren ook versoepeld om in te kunnen spelen op de vraag. De eerste grafmonumenten op het Selwerderhof mochten alleen liggend met allemaal uniforme afmetingen. De volgorde van aanleg en ingebruikname van het Selwerderhof wordt afgetekend door de leeftijd van de grafmonumenten. Het lijken, bij wijze van spreken, groeiringen van een boom die de leeftijd aangeven. Hiermee is tevens aangegeven dat de schaal ook bepalend is voor het beeld.

<sup>24</sup> *Gesprek SOGK, dhr J. Bekooy (bouwkundige) oktober 2014.*

Nieuwe grootschalige uitbreidingen zijn bepalend voor het beeld. Op kleine begraafplaatsen, waar zo nu en dan een nieuw monument geplaatst wordt, valt het veel minder op.

We zien dus wel degelijk verschillen, maar ook veel overeenkomsten in de ruimtelijke inrichting van kerkhoven en begraafplaatsen. Los van de ruimtelijke indeling van de begraafplaats is de staat van onderhoud en het verwachtingspatroon van de bezoeker misschien wel het belangrijkste onderdeel. Bij actieve begraafplaatsen verwacht de bezoeker dat deze netjes en schoon zijn. In de stad zien we dat de praktijk hier wel eens van af wijkt. De Noorderbegraafplaats komt naar voren als exemplarisch voorbeeld. Hier mag de beheerder als gevolg van gemeentelijk beleid, niet meer spuiten met chemische onkruidbestrijdingsmiddelen, waardoor de paden vergroenen tot ontevredenheid van de bezoekers. Ook over de nieuwe begraafplaats van Ten Boer, welke valt onder het beheer van Groningen, horen we dezelfde geluiden. Op de kleine particuliere begraafplaatsen in de gemeente Ten Boer zien we dat vele vrijwilligers de terreinen schoon houden mede met gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen.<sup>25</sup>

### 3.3.3 Verskil in signatuur

Als we de onderzochte begraafplaatsen vergelijken zien we toch verschillen bij de inrichting van de begraafplaats en de grafmonumenten. Ondanks dat er in het kader van deze scriptie geen uitgebreid grafmonumentenonderzoek heeft plaatsgevonden, zijn er toch een aantal zaken die opvallend genoeg zijn om mee te nemen in de beschrijving.

#### Rooms Katholiek

Bij de katholieke begraafplaats zien we opvallend vaak een kruis voorkomen. Zo staat het centraal op de begraafplaats in de assen van paden en we zien het bij bijna alle grafmonumenten terug komen in diverse afmetingen. Het kruis heeft voor de katholieken een belangrijke betekenis.<sup>26</sup> Ook zien we een kapel op de begraafplaats, de kapel heeft

<sup>25</sup> *Overleg begraafplaatsverenigingen Ten Boer, najaar 2013 (auteur is bestuursvoorzitter van begraafplaatsvereniging Woltershof en neemt vanuit die hoedanigheid deel aan deze overleggen).*

<sup>26</sup> <http://www.venstersokatholiekgeloven.nl/hoofdartikelen/aan-de-symbolen-herkennen-met-het-geloof/>

een functie als gebedshuis.<sup>27</sup> Qua ruimtelijke indeling van de begraafplaats en het gebruik van beplanting zien we niet opvallend veel verschillen met andere religies. Als we het echter vergelijken met begraafplaatsen met een zelfde ouderdom, dan kunnen we constateren dat de Rooms-katholieke begraafplaats aanzienlijk rijker is aan beplanting. Om hier een goed oordeel over te kunnen vellen, zullen er meerdere katholieke begraafplaatsen vergeleken moeten worden.



Afb. 38 Centraal gelegen in de assen van het padenstelsel zien we een kruis staan op de Katholieke begraafplaats te Groningen. Ook zien we het kruis veelvuldig terugkomen op de grafmonumenten.

Ook zien we een rijke en diverse groene aankleding, variërend van bomen tot heesters en coniferen. Foto: auteur mei 2014.

### Joods

De Joodse begraafplaats die aan de noordzijde van de Noorderbegraafplaats ligt, in de Moesstraat te Groningen, is buitengewoon sober. Nu weten we uit archiefonderzoek dat dit ook de bedoeling was bij de opzet van de twee begraafplaatsen buiten de stad in de periode 1826 tot 1829. Ter vergelijking is ook de Joodse begraafplaats nabij Selwerderhof bezocht en ook hier zien we een vergelijkbare sobere en ingetogen indeling. Als we de literatuur er op

<sup>27</sup> <http://www.katholiek.nl/kapel>.

naslaan worden deze beelden bevestigd zoals H.Lettinck in zijn boek over Joodse begraafplaatsen beschrijft. Op de joodse begraafplaatsen zien we geen beplanting in de vorm van bomen of heesters, wel in de randen rondom de begraafplaats. Bloemen en planten zijn vergankelijk. Bomen daarentegen duiden een nieuw leven aan en symboliseert de continuïteit van het verleden en heden en toekomst. Daarnaast liggen Joodse begraafplaatsen bij aanleg altijd buiten de bebouwde kom omdat voor de Joden de begraafplaats *tamé* ofwel onrein is, ondanks dat deze gronden, gewijde gronden zijn.<sup>28</sup> De grafmonumenten lijken erg veel op elkaar en we zien hier geen nieuwe glimmende natuurstenen monumenten. Kort samengevat kan men stellen dat de RK begraafplaats en de Joodse begraafplaatsen er duidelijk uitspringen en zeer herkenbare elementen bevatten.

### 3.4 Relatie tussen ouderdom van de begraafplaats en stijlkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur

Om antwoord te vinden op deze vraag moeten we eerst bepalen wat precies de stijlkenmerken zijn in de periode van onderzoek. Daarnaast zal er, om het een en ander te illustreren, soms een vergelijking elders in het land worden gemaakt. De tijdspanne van dit onderzoek richt zich op de periode tussen 1900 en heden. Dit is een periode van industrialisatie en sociale veranderingen. Deze sociale en maatschappelijke ontwikkelingen hebben hun invloed op de kunst en architectuur.<sup>29</sup> Binnen de tuin- en landschapsarchitectuur zien we in deze periode een opeenvolging van stijlen.

### Stijlen

Vanaf 1870 tot in het interbellum zien we de late landschapsstijl, gemengde stijlen met neo-stijlen en de jongere tuinkunst. We kunnen dit ook wel samenvatten als een eclectische stijl. De late landschapsstijl was aan het eind van zijn bloeiperiode en er kwamen steeds meer andere invloeden en stijlen.<sup>30</sup> De landschapsstijl, ook wel romantische stijl, waarvan Capability Brown (Engeland 1716-1783) als grondlegger geldt, kent twee fasen, namelijk de vroege en de late landschapsstijl.<sup>31</sup> Het

<sup>28</sup> Lettinck, 2009, 21.

<sup>29</sup> Oldenburger-Ebbers, C.S., 1995, 48.

<sup>30</sup> Oldenburger-Ebbers, C.S., 1995, 49.

<sup>31</sup> Brown, J. 2011, 21.

kenmerk van de vroege landschapsstijl was het extraverte karakter van de tuinen met lange zichtlijnen buiten de tuin of het park. De late landschapsstijl heeft een introvert karakter met besloten ruimtes. Tijdens de periode van de landschapsstijl zijn er dus ook al voortdurend stijlwijzigingen gaande.<sup>32</sup> Hierna zien we architectonische of nieuwe formele stijlen ontstaan. Na 1870 bestaat er in ook in Nederland meer behoefte aan besloten ruimtes. Er worden tuinen ontworpen met gemengde stijlen en besloten ruimtes. De tuinarchitectuur laat steeds een golfbeweging zien aan behoeftes aan beslotenheid en openheid. Maar ook tussen eenvoud en complexiteit.<sup>33</sup> Als we de tuin- en landschapsstijlen per periode en kenmerken bondig samenvatten en uitwerken in een tabel zien we het volgende:

46

Periode	Hoofdstijl	Sub stijl	Structuurkenmerk
1750-1870	Landschapsstijl	Vroege landschapsstijl (1750-1815)	Gesloten karakter, introvert, kleinschaligheid, Chinese tuingebouwtjes. Kronkelende paden zonder duidelijk einddoel, niveauverschillen, boomgroepen en bloemdragende heesters.
		Late landschapsstijl (ca. 1815-1870)	Open karakter, extravert, vergezichten en open weiden, solitaire exotische bomen, grote vloeiend verlopende waterpartijen met een pad rondom, watervallen en bloemdragende heesters, dierenweiden en follies (bijzondere gebouwtjes).
1870-interbellum	Gemengde stijl (Eclectisch)		Beslotenheid, veelkleurige bloembedden, vaak binnen landschapsstijl
Vanaf ca. 1860	Architectonische of nieuw formele stijlen	algemeen	Naar binnen gericht. Plattegrond, materiaal en ornamentiek vormen een voortzetting van de architectuur van het gebouw.
		Cottage en boerenstijl	Naar binnen gericht en vaak omsloten door hagen of muren begroeid met klimplanten. Kruiden en klimrozen, kleurrijke gemende borders.
Interbellum- 1960	Nieuwe stijl	Moderne stijl	Functioneel, bloemen spelen steeds minder een rol. Meer beelden in de tuin.
		Tuinarchitectuur in de jaren 1960 en 1970	Heemtuinen en natuurtuinen, grote gebieden en structuren.
		Tuinarchitectuur in de jaren 1980 en 1990	Architectonisch getint, geometrische vormen, verschillende routes en verschillende belevingen, verschillende gebruiksmogelijkheden, diverse soorten plantmateriaal.
		Tuinarchitectuur heden	Thema parken en tuinen, teruggeven aan de natuur, sterk ecologische inslag.

Afb. 39 De ontwerpstijlen in de tuin- en landschapsarchitectuur tussen 1750 en heden. Bron: Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur Deel Noord, Oldenburger-Ebbers C.S et al (1995)

<sup>32</sup> Tromp, M.J. 2012,309.

<sup>33</sup> Oldenburger-Ebbers, C.S, 1995,51.



## Bepanting en stijlen

In alle stijlperiodes heeft de bepanting en met name bomen op de begraafplaats en belangrijke rol gespeeld.<sup>34</sup> We maken een sprong in de geografische context om een en ander te illustreren. Bomen werden om verschillende redenen geplant. Zo konden ze een esthetische functie vervullen, maar ook vanwege hygiënische aspecten. Geneesheer J.F.Hengel schrijft in zijn 'Geneeskundig Plaatsbeschrijving' (1875) over de beukenlaan van de begraafplaats te Hilversum: *"Lanen omzoomd door bomen welke door hun weligen groei en rijke bladerdos de zonnestrallen onderscheppen en het uitdrogen verhinderen. Daar ze in de richting van het zuiden naar het noorden zijn aangelegd, beletten ze de schadelijke dampen, die uit het meest bevolkte gedeelte van het kerkhof opstijgen, zich over het dorp te verspreiden."*<sup>35</sup> Uiteraard moeten we dit ook zien in de tijd waarin de begraafplaats is aangelegd. In de tijd van de romantische stijl, ook wel landschapstijl, werden bomen vooral als esthetisch middel ingezet. We zien hiervan ook een mooi voorbeeld bij Roodbaard in Leeuwarden.<sup>36</sup> Voor de begraafplaats in Leeuwarden maakt Roodbaard in 1829 een ontwerp, waarbij bepanting en vooral bomen werden geconcentreerd langs de paden en de randen van grafvelden. Door middel van een afwijkende vormtaal en differentiatie in bepanting werd een onderlinge hiërarchie gecreëerd op de begraafplaats. De stadsgeschiedschrijver schrijft over deze manier van inrichten: *"Bij het aanleggen kon tevens naast het noodzakelijke en nuttige, ook het schoone en aangename in het oog worden gehouden, ten einde door eene smaakvollen bepanting mede het schrikbeeld weg te nemen, hetwelk veler vooroordeel nog aan de stille verblijfplaats der dooden hechtte."*<sup>37</sup>

## Van begraafplaats naar wandelpark

De begraafplaats in Leeuwarden had naast het begraven en functie als wandelpark. Dit is een van de eerste begraafplaatsen die naast begraven ook dienst kon doen als wandelpark. Mede door deze extra functie was er gekozen voor de landschapstijl en bepantingsopzet. In deze tijd werden ook villatuinen en stadsparken in dezelfde heersende ontwerpstijl aangelegd.

<sup>34</sup> Wille, A. 2013, 34.

<sup>35</sup> Wille, A. 2013, 25.

<sup>36</sup> <http://www.noordpeil.nl/library/media/1-3010120210-algemene%20begraafplaats%20121029.pdf>.

<sup>37</sup> Wille, A. 2013, 26.

## Groningen en Ten Boer

In Groningen zien we echter een contrast ten aanzien van de heersende stijlkenmerken. De twee begraafplaatsen die in 1827 zijn aangelegd buiten de stad moesten sober en doelmatig worden ingericht.<sup>38</sup> Het gaat hierbij om de Noorder- en de Zuiderbegraafplaats. In de literatuur zien we dat vanaf 1827 veel begraafplaatsen al werden ingericht in stijl van de romantiek ofwel de landschappelijke stijl. Hiermee had de begraafplaats tevens de functie van wandelpark, zoals we ook in Leeuwarden zien.<sup>39</sup> Hiermee zien we dat er wel degelijk een relatie is tussen de stijlkenmerken van begraafplaatsen en de heersende tuin- en landschapsarchitectuur. We kunnen concluderen dat Groningen in deze beweging niet mee gaat. Ook in de begraafplaatscultuur en vormgeving zien we een golfbeweging van uitbundigheid naar soberheid. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw wilde men terug naar een natuurlijke en intieme sfeer op begraafplaatsen. Natuurbegraafplaatsen waren hiervan het gevolg.<sup>40</sup> Er werd naar het verleden gekeken en de vormgeving uit de prehistorie werd opnieuw toegepast, namelijk ovaalvormige modellen die refereren aan de grafheuvels, zoals een voorbeeld in Haren en later in Ten Boer. Ook de openbaarheid van deze terreinen speelt in toenemende mate een rol.<sup>41</sup> Dit is zeker geen nieuw fenomeen, want we zagen dit ook al rond 1829 met de begraafplaats in Leeuwarden van Roodbaard.

## Relatie tussen vorm en stijlkenmerken in de tuin- en landschapsarchitectuur

Als we kijken naar de begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer en naar de verschillende ouderdom, zien we een opvallend verschijnsel. Er is globaal een driedeling te maken op basis van ouderdom. De kerkhoven dateren bijna allemaal uit de dertiende eeuw en hebben een rechthoekige vorm of een afgeleide daarvan.<sup>42</sup> De gebouwen zijn soms jonger omdat deze in de loop van de eeuwen, geheel of gedeeltelijk, zijn herbouwd. Op Middelbert en Noorddijk na, liggen alle kerkhoven op wierden. We zien op wierden veel kerkhoven met een rechthoekig of ovaalvormig model, zoals in Leegkerk, Woltersum en Wittewierum. Deze terreinen liggen allemaal op een wierde en dus hoog. Ze hebben allemaal een

<sup>38</sup> <http://gemeente.groningen.nl/begraven/historie>.

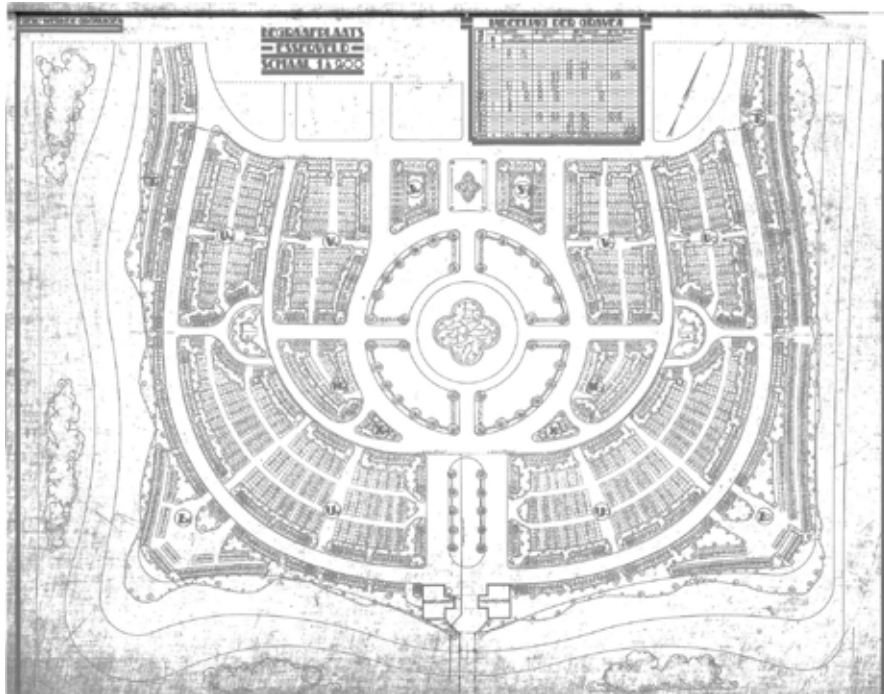
<sup>39</sup> Oldenburger-Ebbers, C.S. 1995, 42.

<sup>40</sup> Wille, A. 2013, 32.

<sup>41</sup> Wille, A. 2013, 34.

<sup>42</sup> <http://fleximap.groningen.nl/gnmaps/monumenten>.

kerk oriëntatie. Deze kerkhoven zijn ruim voor de twintigste eeuw al in gebruik als kerkhof. Het is niet precies bekend wanneer de vroegste begravingen hier zijn geweest, maar de gebouwen en geschiedenis van de plekken begint allemaal rond de twaalfde en dertiende eeuw. Hierbij zien we geen relatie tussen de stijkenmerken binnen de tuin- en landschapsarchitectuur of andere kunststromingen. Vervolgens zien we een serie begraafplaatsen, die is aangelegd tussen begin negentiende eeuw en begin twintigste eeuw. Ook deze hebben allen een rechthoekige vorm of een afgeleide hiervan. Pas vanaf het begin van de twintigste eeuw, werd er met de ontwerptekening voor het Selwerderhof in 1939 een relatie gelegd met de tuin- en landschapsarchitectuur. Hierbij moet worden aangetekend dat de begraafplaats Esserveld in Groningen uit 1924 de vroegste is die overeenkomsten laat zien tussen de heersende tuin- en landschapsarchitectuur en begraafplaatsinrichting.



Afb. 40 Ontwerp door de afdeling gemeentewerken van de gemeente Groningen  
Bron. Archief gemeente, inventaris RO, openbare werken, Groningen RO/6330  
-1.776.11 Esserveld

We zien bij de begraafplaatsen en kerkhoven in Groningen en Ten Boer veel overeenkomsten en verschillen. Deze uiten zich op alle onderdelen zoals in dit hoofdstuk is beschreven. We hebben nu een overzicht waar de begraafplaatsen en kerkhoven liggen. Ook de vorm en hoe ze zijn ingericht is bekend. Om de vraag te beantwoorden, waarom ze daar liggen en waarom in die vorm, moeten we verder onderzoeken. Om de achtergronden van deze verschillen en overeenkomsten te achterhalen is verdiepend onderzoek nodig. Om binnen de beschikbare tijd van deze scriptie te blijven, zullen we een selectie moeten maken van begraafplaatsen en kerkhoven voor nader onderzoek.

### Nader onderzoek

Zoals hierboven aangegeven maken we een selectie van begraafplaatsen en kerkhoven voor verdiepend onderzoek. Tijdens deze verdieping proberen we te achterhalen waarom de begraafplaatsen en kerkhoven daar liggen en waarom in die vorm.

Hiervoor maken we een selectie van verschillende terreinen waarbij de volgende onderlinge verschillen aanwezig moeten zijn.

- verschil in landschap
- verschil in vorm
- relatie met tuin- en landschapsarchitectuur
- verschillende eigenaars / beheerders
- verschil in aanlegperiode
- verschil tussen stad en platteland

Hiervoor kiezen we de volgende terreinen;

1. Het Selwerderhof
2. Kerkhof Woltersum
3. Begraafplaats Woltersum

Het Selwerderhof omdat hier de inzet van een bekende tuin- en landschapsarchitect J.Vroom is geweest en omdat er verschillende beheervormen op één terrein worden uitgevoerd. Daarnaast is het terrein opgehoogd met 3 meter zand en heeft daardoor dus geen relatie met het landschap. Ook de stedelijke context is, tussen aanleg en heden, sterk veranderd wat ook op het gebruik en beheer effecten heeft.

Het kerkhof te Woltersum, omdat dit in midden in het dorp ligt vlak naast de nieuwe begraafplaats. Deze context en combinatie zien we nergens binnen de gemeenten Groningen en Ten Boer. De eigenaar is SOGK en het beheer wordt gedaan door vrijwilligers uit het dorp en is op ecologische leest geschoeid.

De begraafplaats in Woltersum is kenmerkend voor de begraafplaatsen uit de aanlegperiode van begin twintigste eeuw. We zien hier een rechthoekige vorm verdeeld in vier klassen. Er is tevens een te verwachten relatie met het naast gelegen kerkhof. Het onderhoudsniveau is hoog te noemen, de eigenaar is de plaatselijke begraafplaats vereniging Woltershof. Het terrein ligt iets hoger in het landschap en er is geen duidelijke relatie met het landschap. We kiezen het kerkhof en de begraafplaats in één dorp, omdat onderzocht moet worden of er een relatie is tussen beide. Daarnaast kunnen we door deze selectie tevens de verschillen tussen stad en platteland belichten.

In de volgende hoofdstukken verdiepen we respectievelijk het Selwerderhof, het kerkhof te Woltersum en de begraafplaats te Woltersum.



*4 Casus Selwerderhof in de stad*

*4.1. Geschiedenis*

*4.1.1 De landschappelijke ligging*

*4.1.2 Het ruimtelijk ontwerp*

*4.1.3 Maatschappelijke ontwikkelingen*

*4.2 Conclusie*

**4**

## Casus Selwerderhof in de stad



Afb. 41 links topografische situatie 1900, midden topografische situatie heden, rechts luchtfoto. Bron: kaartmateriaal (links) Grote Historische topografische Atlas van Groningen, (midden en rechts) topografische kaart en luchtfoto beschikbaar gesteld door gemeente Groningen afd. Geo-informatie.

**Adres:** Iepenlaan 204, Groningen

**Context:** gelegen aan de rand van de stad. Aan de noordzijde begrensd door het Van Starckenborghkanaal en aan de zuidzijde door de noordelijke ringweg. Aan de westzijde grenst het terrein aan het Zerniketerrein, een scholen en bedrijven terrein. Aan de oostzijde liggen drie andere begraafplaatsen, te weten de noodbegravingplaatsen Selwerderhof 1 en 2 en de Joodse begraafplaats.

**Opp.:** 50 ha, waarvan 24 ha in gebruik als begraafplaats, de rest is nooit aangelegd.

**In gebruik sinds:** 1949

**Eigenaar:** gemeente Groningen

**Vorm:** moderne interpretatie van landschapsstijl gecombineerd met symmetrische indelingen.

**Gebruik:** actieve begraafplaats

**Graven:** voor bepaalde tijd

**Bouwwerken:** (nieuwe) aula (J.H.M Wilhelm 1964), oude aula (ook wel kleine aula (J.H.M Wilhelm 1948)), personeelsgebouw, entreegebouw, toegangspoort, gemetselde vijverranden, diverse kunstwerken.<sup>1</sup>

**Beplanting:** de begraafplaats is zeer divers beplant, bomen, heesters en vaste planten.

**Paden:** asfalt met slijtlaag

**Water:** geheel omgracht en midden in het park ligt een solitaire vijver.

<sup>1</sup> Hofman, J, 2005, hfdst. 5.

De keuze voor verder uitwerking van het Selwerderhof heeft te maken met een aantal aspecten, zoals de van oorsprong landelijke ligging die nu grotendeels is verstedelijkt. De eerste begraafplaats waar een tuin- en landschapsarchitect een ontwerp voor heeft gemaakt. En door de aanwezigheid van verschillende beheersregimes.

### 4.1 Geschiedenis

De aanleg en inrichting van het Selwerderhof kent een lange en turbulente voorgeschiedenis. Die begon al eind jaren twintig van de vorige eeuw tot vlak na de Tweede Wereldoorlog. Het in 1924 aangelegde Esserveld, de begraafplaats aan de zuidzijde van de stad, had vier jaar na aanleg in 1928 al een tekort aan eerste klas graven.<sup>2</sup> Daarnaast had de Noorderbegravingplaats problemen met te hoge grondwaterstanden waardoor diepere graven, dus meer dan een laag, steeds moeilijker werd.<sup>3</sup> Ook daar ontstond een toenemend ruimtegebrek.

#### De Groninger tuin- en landschapsarchitect J.W Verdenius

Het kerkhovenvraagstuk bleef de gemoederen van het gemeentebestuur bezig houden. Waar moest de nieuwe algemene begraafplaats aan voldoen en hoe moest deze eruit zien? Men wilde zich laten informeren door een ervaren tuin- en landschapsarchitect uit de regio. Hier zien we de naam J.W. Verdenius opduiken. J.W Verdenius was een Groninger tuin- en landschapsarchitect die in diezelfde periode het ontwerp voor de Zuiderbegravingplaats in Assen maakte. Hiervan was de basis gelegd door J.Vroom senior in de periode 1887 tot 1892. Dat Verdenius regionaal van betekenis was, bleek onder andere ook uit het ontwerp voor de boerderij Nieuw Tivoli in Siddeburen alwaar hij voortborduurde op een ontwerp

<sup>2</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64.,

<sup>3</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr.7268B4.

van de tuin- en landschapsarchitect Lucas Pieter Roodbaard. De heer Verdenius gaf aan *dat de toestand in Groningen niet was zoals zij moest zijn*. De Noorder- en Zuiderbegraafplaats behoorden tot de slechtsten die er waren en voldeden totaal niet meer aan de eisen van die tijd (lees 1938). Het Esscherveld was beter, aldus Verdenius, omdat men hier goed gekeken had naar de hoogteligging van het terrein. Hij merkte wel op dat de aanlegkosten daarvan erg hoog waren geweest en dat het terrein wel heel erg krap was aangelegd. Hij gaf aan dat de plannen voor een nieuwe begraafplaats in Groningen moesten voldoen aan de moderne opvattingen.<sup>4</sup>

### Moderne opvattingen

Volgens Verdenius kwamen de moderne opvattingen voort uit Amerika, hier begroef men de doden in de wouden die de dorpen en steden omringden. De hygiënische voordelen hiervan waren zeer groot, omdat de boombeplanting de gezondheidstoestand op het kerkhof in hoge mate bevordert.

Volgens Verdenius werden rond 1880 de eerste pogingen gedaan om volgens deze moderne opvattingen een begraafplaats aan te leggen, hij noemde hier de Waldfriedhöfe in Ohlsdorf nabij Hamburg als beste voorbeeld. Een terrein tussen de 80 en 100 ha waar jaarlijks tussen de 12.000 en 13.000 mensen werden begraven. De parkachtige aanleg met diverse kapellen in een bosrijke omgeving maakt een bijzondere indruk. Men hanteerde daar het systeem dat na 25 jaar de graven overploegd werden en als plantsoen werden herschapen. Na nog eens 25 jaar konden daar opnieuw mensen worden begraven. Voor het Joodse deel golden andere voorwaarden.

Op de vraag van het gemeentebestuur waar de nieuwe begraafplaats nu precies aan moest voldoen antwoordde Verdenius:

- Een terrein op grote afstand (van de stad)
- Bereikbaar met openbaar vervoer (specifiek aangepaste lage tarieven)
- Minimaal 40 ha.
- Een gedeeltelijk bebost terrein met een doorlaatbare bodem.
- Drainage die naar vijvers wordt geleid.
- Een gebouw voor administratie

Hieruit volgde uiteindelijk een programma van eisen dat kaderstellend was voor het vervolg. We kunnen dan ook stellen dat Verdenius een

<sup>4</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64., nrs 194 tm 198.

fundamentele rol heeft gespeeld bij het ontwerp van Selwerderhof. Dit in tegenstelling tot Copijn, die altijd in de literatuur als medeontwerper, naast J.Vroom, wordt genoemd.

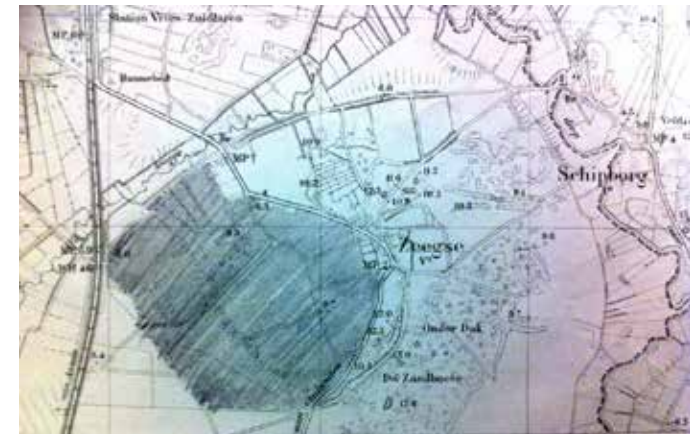
### 4.1.1 De landschappelijke ligging

Na het betoog van de heer J.W.Verdenius had het stadsbestuur de zaken op een rij gezet. Vanuit het stadsbestuur werd de opdracht gegeven aan de ambtenaren onderzoek te doen naar een geschikte locatie voor een nieuwe begraafplaats. Hierbij moesten de volgende criteria in acht worden genomen:

1. Het terrein moest voldoende hoogteligging hebben en voldoende waterdoorlatend zijn.
2. Het terrein moest voldoende oppervlakte hebben.
3. Een goede bereikbaarheid, ook met openbaar vervoer.
4. Een landschappelijke rustige ligging.

Met deze criteria werd er gezocht in een ruime baan rondom Groningen, waarbij het vizier in het begin vooral op de zuidzijde was gericht. Dat was logisch, want hier lag de hoog gelegen Hondsrug. De eerste voor de hand liggende locatie was direct grenzend aan de zuidzijde van het Esserveld, vervolgens terreinen nabij Glimmen, de Punt, Peize, Eelde, Donderen en zelfs tot zeer ver buiten de stad met als uiterst zuidelijke locatie nabij Zeegse.

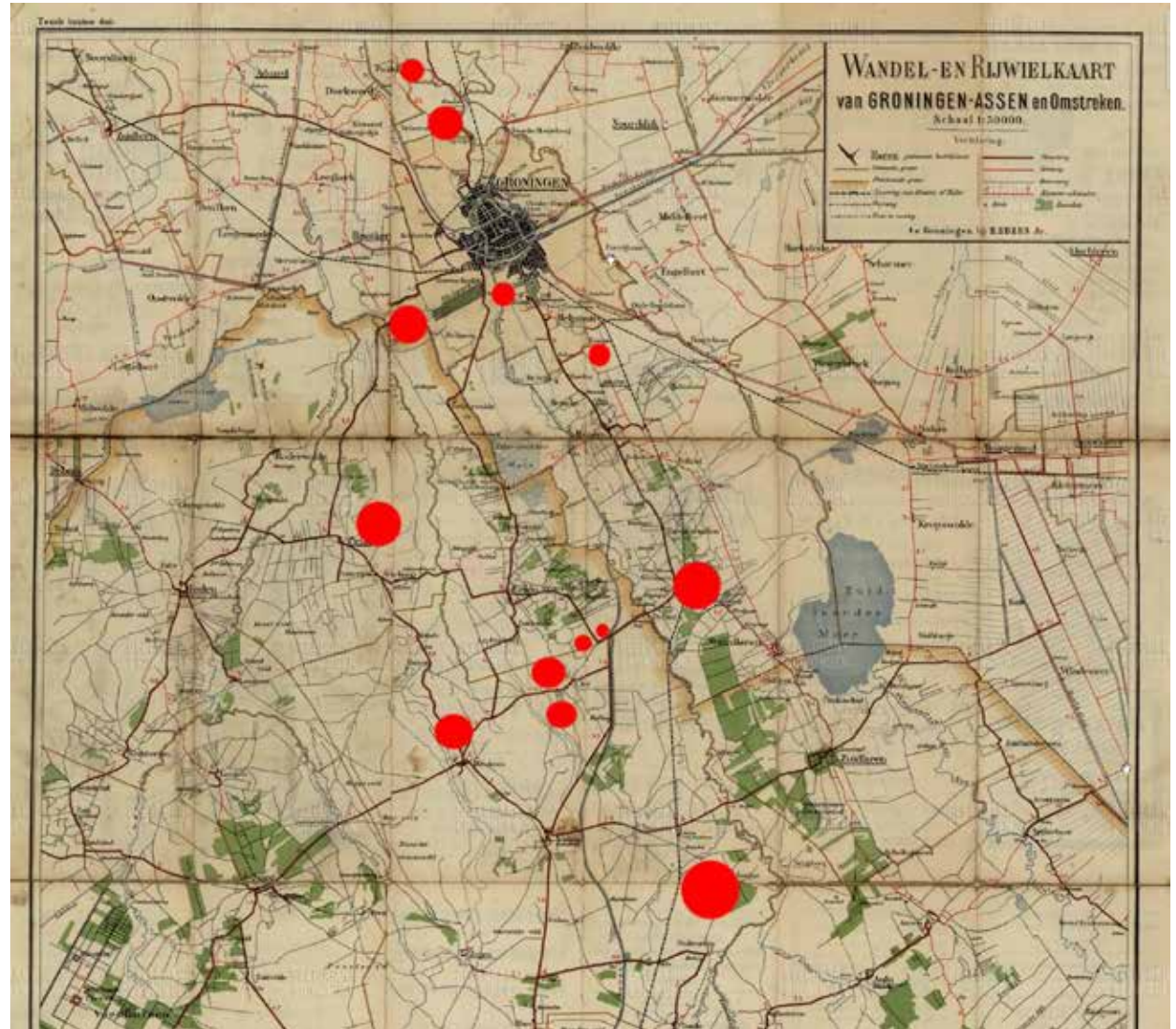
53



Afb. 42 Een fragment uit de overzichtstekening voor zoekgebieden voor de nieuwe algemene begraafplaats van Groningen. Het meest zuidelijk gelegen zoekgebied, de esch-gronden van Zeegse (aldus de beschrijving) Bron: Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. overzichtstekening zoekgebieden.

De locatie nabij Glimmen leek lange tijd de meest kansrijke, de gesprekken tot aankoop van gronden waren al in een ver gevorderd stadium. In 1932 gaf ir. Schut, destijds directeur gemeentewerken, opdracht aan J.L.Lagro & Zn, om de voorbereidingen tot aankoop van percelen grond in werking te zetten. Eén van de grondeigenaren, tuinarchitect en kweker J.Vroom te Glimmen, weigerde gronden af te staan. Deze persoon werd specifiek genoemd, omdat hij later een belangrijke rol zal spelen in de ontwikkeling van de begraafplaats. Naast de grondeigenaren werden ook de provincie en de NV Waterleidingmaatschappij voor de provincie Groningen geconsulteerd.<sup>5</sup> Het waterschap gaf aan dat de onderzochte locaties aan de zuidzijde van de stad en met name rondom de Punt / Glimmen in een drinkwaterwingebied lagen en dat er vanwege hygiëne en mogelijke besmetting geen toestemming kon worden verleend tot aanleg van een begraafplaats.<sup>6</sup> Na de mogelijke uitbreiding van de Zuiderbegraafplaats te hebben onderzocht, ging de aandacht richting het westen van de stad. Terreinen vlak bij het Stadspark tot nabij Peize werden onderzocht, ook deze vielen af. De zoektocht aan de zuid- en oostzijde van de stad werd geheel verlaten om de volgende redenen:

- het stuitte op bezwaren van de waterleidingmaatschappij
- de moeilijke inrichting en slechts es-gronden konden worden gebruikt waardoor er niet voldoende oppervlak beschikbaar was.
- bereikbaarheid; het was te ver van de stad.



Afb. 43 De rode stippen zijn alle onderzochte potentiële locaties voor de nieuwe algemene begraafplaats van Groningen, geprojecteerd op een wandel- en rijwielkaart uit 1930 van de stad en de regio. Bron: [www.beeldbank.nl](http://www.beeldbank.nl), wandel- en rijwielkaart van Groningen-Assen en omstreken, 1920-1930, uitgever H.Edzes Jr. Groningen, NL-GnGRA\_1536\_6426. Bewerkt door auteur.

<sup>5</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 1236.

<sup>6</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr. V14915.



Ten einde raad werd ook het noordelijke deel van de stadsranden onder de loep genomen. Dit was nog niet eerder gebeurd, omdat hier vanwege de lage landschappelijke ligging de gronden opgehoogd moesten worden. Vanuit kostenoverweging was dat niet de meest voor de hand liggende keus. In de omgeving van de Winsumerstraatweg werden twee locaties bekeken. Het ging hierbij om de huidige locatie van het Selwerderhof en een noordelijker gelegen deel op de landtong die werd omsloten door het huidige van Starckenborgkanaal en het Reitdiep, thans gronddepot. Gezien de noodzaak om snel een nieuwe begraafplaats aan te leggen besloot de raad op 15 november 1937 tot de aanleg van een nieuwe begraafplaats in het noorden van de gemeente tussen de Winsumerweg en de Paddepoelsterweg. Het beoogde terrein besloeg 56 ha. en werd geschat op een aankoopssom van 181.330,- gulden inclusief opstellen.<sup>8</sup>



Afb. 44 twee locaties in rood het huidige Selwerderhof en iets noordelijker in blauw de andere locatie. In blauw is het tracé van het van Starckenborgkanaal aangegeven. Dit is in de jaren dertig van de twintigste eeuw gegraven. De Noordelijke ringweg staat als grijze lijn ook aangegeven. Bron: Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. fragment uit overzichtstekening.

<sup>7</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. nr 293.

<sup>8</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. nr 5673.

Als we kijken naar de stedelijk context van de beoogde locatie, dan zien we dat deze ver buiten de stad lag. De wijk De Hoogte was de dichtst bij zijnde woonwijk, met daarnaast de Korrewegwijk die in aanbouw was.



Afb. 45 Links een fragment uit de topografische kaart van 1950, de contouren van het Selwerderhof zijn reeds zichtbaar. Bron: afd. Geo-informatie gemeente Groningen Rechts in geel aangegeven het Selwerdehof op het plan van uitleg 1934 van H.P.J Schut, de contouren van de begraafplaats worden onderbroken door de gestippelde gemeentegrens. Grenscorrectie was het gevolg. Bron: Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. nr 22.9.38 no 14

55

#### 4.1.2 Het ruimtelijk ontwerp

##### Plan architect Egbert Reitsma

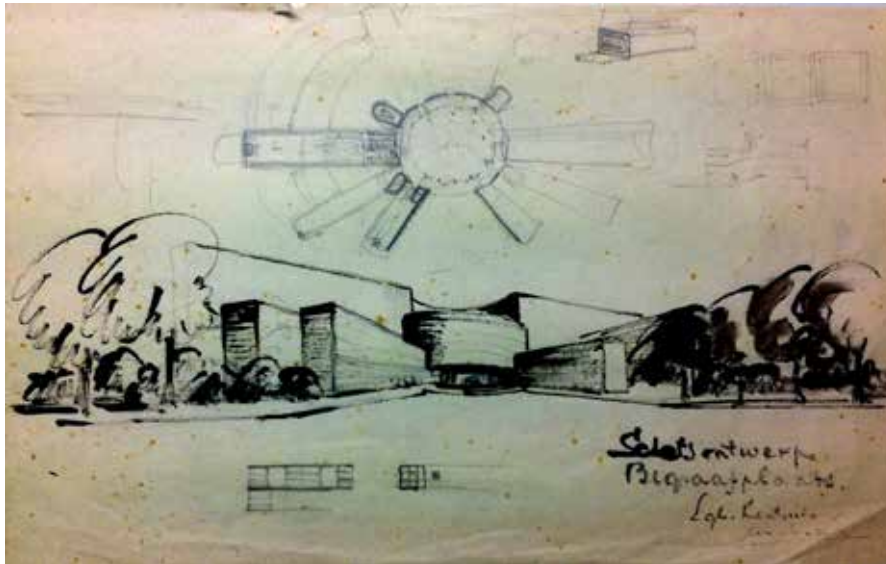
Vlak nadat de gemeenteraad, in de zomer van 1937, bekend maakte dat hij over ging tot aanleg van een nieuwe begraafplaats, diende architect Egbert Reitsma uit Groningen een ontwerp in voor een nieuwe begraafplaats.<sup>9</sup> De aanleiding was dat hij de toenmalige toestand van begraafplaatsen onbevredigend vond. Hij noemde onder andere de verwaarloosde toestand van graven, het zo goed als niet opruimen ervan, de verkeershinder van rouwstoeten en het onaangename van aan weer en wind bloot te staan.<sup>10</sup> De essentie van het plan was een groot plein als entree, met daaraan grenzend een groot stervormig bouwwerk waarbij in

<sup>9</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. nr 22507.

<sup>10</sup> Archief familie Reitsma, beschrijving van het ontwerp. Stichting Egbert Reitsma, Rijksstraatweg 20 te Glimmen.

iedere arm graven in vier bovengrondse verschillende verdiepingen waren gedacht, zogenaamde cellenvleugels. Het geheel was omgeven door een natuurpark met wandelpaden en waterpartijen. De beoogde capaciteit was 200.000 graven op ongeveer 10 ha., genoeg voor 140 jaar op basis van een inwoneraantal van 120.000. Na voltooiing diende dit mausoleum niet te worden onderhouden en mag, overwoekerd door klimplanten, door den tijd als een ruïne ineenstorten en verdwijnen. Ondanks herhaaldelijk verzoek van de heer Reitsma werd er pas in september 1940, vlak voor de aanleg door de gemeente een brief aan hem verzonden. De gemeente bedankte hem uiteindelijk voor de inzending en gaf als hoofdreden voor het afwijzen van zijn plan aan dat het begraven van lijken in gestapelde betonnen kisten, wat uiteindelijk de grafheuvel zou vormen, niet in lijn was met de wet en het gemeentelijk beleid en op esthetische bezwaren zou stuiten. Mede hierdoor zou het gehele plan technisch en praktisch niet haalbaar zijn. Het plan van Reitsma was een zeer vooruitstrevend en vernieuwend plan, waardoor het waarschijnlijk ook aan politieke en misschien publieke draagkracht ontbrak.

56



Afb. 46 Het schetsperspectief van Egbert Reitsma voor de entree van de nieuwe begraafplaats. Zichtbaar is het grote voorplein met de centrale hal waaruit de verschillende cellenvleugels te bereiken zijn. Bron: Archief familie Reitsma, Stichting Egbert Reitsma, Rijksweg 20 Glimmen.



Afb.47 (rechts) Een blauwdruk van de plattegrond van het ontwerp van architect Egbert Reitsma uit oktober 1937 voor de nieuwe algemene begraafplaats Selwerderhof. Bron: Archief familie Reitsma, Stichting Egbert Reitsma, Rijksweg 20 Glimmen.

### Plan De Bruyn

In de periode tussen 1937 en 1940 maakte de dienst gemeentewerken een ontwerp voor de begraafplaats. Er werden verschillende gemeenten in Nederland aangeschreven met de vraag om de gemeentelijke verordeningen ten aanzien van begraafplaatsen en plattegronden toe te zenden. Amersfoort, Almelo, Dordrecht, Zwolle en Rotterdam reageerden

hierop door gegevens toe te zenden.<sup>11</sup> De gemeente Groningen maakte een eerste ontwerp. Onder de naam 'plan de Bruyn' komt dit regelmatig terug in de archieven. De heer H.J. de Bruyn was hoofd van de afdeling plantsoenen en begraafplaatsen. In september 1941 was hij met pensioen gegaan.<sup>12</sup> Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw zien we zijn naam regelmatig terugkomen in de correspondentie. De ontwerptekening is ondertekend door de directeur gemeentewerken in juli 1940. Of de heer J.W. Verdenius nog een rol heeft gespeeld in de verdere uitwerking van dit plan blijkt niet uit het archiefonderzoek.



Afb. 48 Links het oudste ontwerp voor een centrale begraafplaats tussen Winsummerweg en Paddepoelsterweg getekend door gemeentewerken Groningen 'Plan de Bruyn', juli 1940. Dit vormde de basis voor de uitvoering. Rechts een kaart uit 1947 die de volgorde van zandopsputting weergeeft. Op beide kaarten kunnen we duidelijk zien dat de as van de entree van de begraafplaats (7) gericht was op de toen nog aan te leggen ringweg (3). Bron: Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 6330, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, -1.776.11

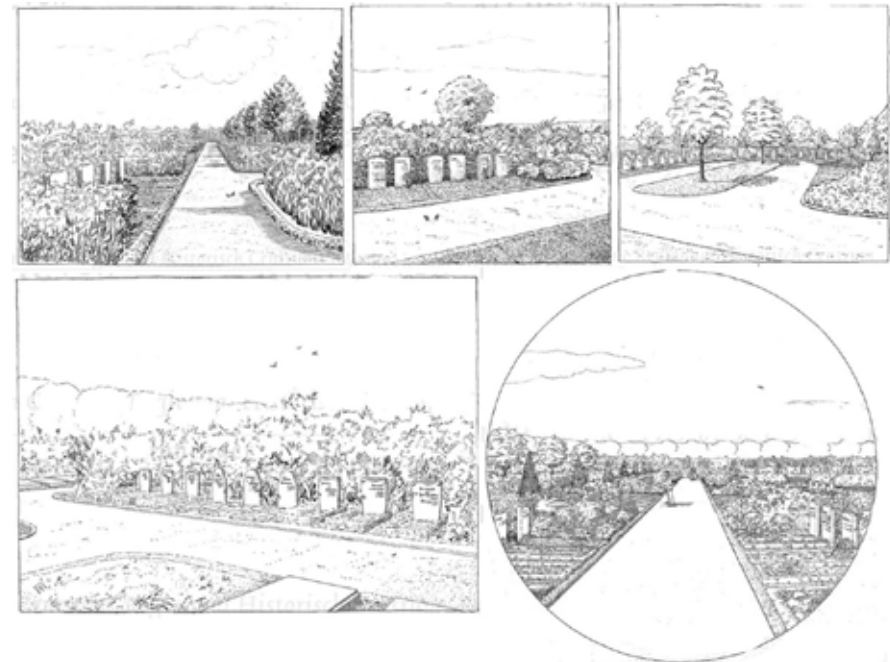
Dit plan legde de basis voor verdere ontwikkeling. Met een uitgebreide beschrijving van het gehele plan inclusief uitvoering, exploitatie en stichtingskosten van 2.500.000 gulden, werd het plan aangeboden aan het college.<sup>13</sup> Kenmerkend voor het plan was allereerst de ontsluiting aan

<sup>11</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. map 1236.

<sup>12</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. nr 008.651.

<sup>13</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 5228.

de zuidzijde. Daarnaast zien we een sterk symmetrische opzet rondom een noord-zuid gericht assenkruis. De vijver had een organisch model met een bouwwerk aan de zuidoost zijde. Verspreid over het plan zien we rode bouwvlekjes. Volgens de beschrijving waren dit schuilgebouwen die, gezien de omvang van het terrein, zeker nodig waren.<sup>14</sup> De afzonderlijke grafvelden waren door groene randen omringd. Het gehele terrein was door een, in breedte variërende, gracht omsloten. Naast de hoofdingang waren er aan de oost- en westzijde ook twee ingangen getekend. Tussen 1937 en 1948 is dit plan leidend geweest voor de verdere ontwikkelingen van de begraafplaats.



Afb. 49 Behorende bij het oorspronkelijke ontwerp vinden we een hele reeks fraai getekende, niet gesigeneerde, ooghoogteperspectieven. Vermoedelijk zijn ze door de dienst gemeentewerken gemaakt als aanvulling op het plan. In de correspondentie wordt ook gesproken over het plan met bijbehorende tekeningen. Ze zijn gemaakt rond 1940 Bron: Groninger archieven, toegang dienst ruimtelijke ordening en economische zaken nr 1615, werktekeningen, impressie Selwerderhof serie 4651 tm 4655.

<sup>14</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 5228.

## H.Copijn

De naam Copijn zien we regelmatig terug in relatie tot het Selwerderhof en vaak als eerste ontwerper gevolgd door Vroom. Na archiefonderzoek kunnen we stellen dat de rol van Copijn kan worden samengevat als uitvoerder en niet als ontwerper. Op 1 augustus 1940 publiceerde de gemeente Groningen een openbare aanbesteding voor de aanleg van een begraafplaats tussen Winsumerstraatweg en Paddelpoelsterweg eerste gedeelte.<sup>15</sup> Er werden totaal 19 inschrijfbiljetten ingediend. De gemiddelde prijs van de inschrijvingen was rond de 475.000,- gulden voor de aanleg. Met een opvallende lage inschrijving van 362.000,- gulden won de firma H.Copijn uit Groenekan de aanbesteding.<sup>16</sup> Dat leek met een raming van 520.000,- een mooie meevaller voor de gemeente. De aanvang van het werk werd bepaald op 23 september 1940 en Copijn maakte een werkplan en stuurde deze ter goedkeuring naar de gemeente.<sup>17</sup> Met 75 arbeiders begon men met de grondwerkzaamheden. Het benodigde plantmateriaal zou worden geleverd door D.Bulk, boomkweker uit Paterswolde en J.Vroom, eigenaar van kwekerij de Bonte Hoek uit Glimmen.

58



Afb. 50 Voordat men kon beginnen met de aanleg moest eerst het gehele terrein worden gedraineerd, dat was allemaal handwerk zoals op de linker foto is te zien. De rechterfoto laat het werk met de draglines zien. Bron: privéarchief J.Hofman (voormalig hoofd van de begraafplaats Selwerderhof)

---

15 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. krantenartikel Groninger Dagblad.

16 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 6312.

17 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. afschriftnr. 9378.



Afb. 51 Voor de aanleg van het Selwerderhof moest eerst veel grondwerk worden verricht. Deze foto is in het begin van de oorlog gemaakt. Bron: [www.beeldbank.nl](http://www.beeldbank.nl) Fotograaf Geert Kuiper, identificatienummer; NL-GnGRA\_1785\_30870.jpg

## De oorlogsjaren

Na de start van de aanleg in september 1940 begon een turbulente periode. De eerste winter berichtte Copijn dat hij 85 man moest ontslaan vanwege de weersomstandigheden.<sup>18</sup> Tot overmaat van ramp kreeg de gemeente op 29 april 1941 ook nog een brief van het Rijksbureau voor aardolieproducten met de mededeling dat gasolie niet meer gebruikt mocht worden.<sup>19</sup> Tijdens de oorlog was er aan brandstof een grote schaarste. Hierdoor zou de opleveringstermijn naar achter worden geschoven. Copijn meldde dat het werken met draglines niet meer mogelijk was en dat er met de hand verder gewerkt moest worden.

---

18 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 13190.

19 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 4770.



Afb. 52 Na het verbod op het gebruik van gasolie stonden de draglines stil en moest men met de hand verder werken. Dit was een loodzware klus in de zware klei en zorgde voor een enorme kostenstijging tijdens de oorlogsjaren. Bron: foto uit privearchief J.Hofman (voormalig hoofd van de begraafplaats Selwerderhof)

Hierdoor liep Copijn een enorme schadepost op. De gemeente betaalde uiteindelijk de extra onkosten aan Copijn.<sup>20</sup> Na het grove grondwerk moest het gehele terrein worden opgehoogd met 3 meter zand in verband met de benodigde drooglegging en capaciteit. Hierdoor werd het begraven in 3 lagen mogelijk. Na een openbare aanbesteding op 8 augustus 1941 voor het met 1.000.000 m<sup>3</sup> zand op te hogen terrein, werden er verschillende inschrijfbiljetten ingediend.<sup>21</sup> Op 26 september 1941 vond de gunning plaats voor de zandophoging. Voor een bedrag van 874.050,- gulden kreeg Van Hattum en Blankevoort uit Beverwijk de opdracht gegund. Het benodigde zand kon uit het Foxholstermeer, nabij Hoogezand, worden gehaald. Vanwege verschillende omstandigheden liep het werk in 1942 wederom vertraging op. De loonkosten bleven stijgen mede als gevolg van het ziekenfondsbesluit aldus een brief Van Hattum en Blankevoort aan

<sup>20</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 21810.

<sup>21</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. krantenartikel uit Groninger Dagblad 8 augustus 1941.

de gemeente.<sup>22</sup> Tevens maakten ze bekend dat er als gevolg van ziekte en gevangenneming van de directieleden problemen waren ontstaan in Beverwijk. Daarnaast waren er nog de nodige problemen rondom het Winschoterdiep. Het transport van het zand moest over het water plaatsvinden, echter, het Winschoterdiep moest eerst gebaggerd worden in verband met de noodzakelijke diepgang. In de zomer van 1942 werd op overheidsbevel het werk volledig stilgezet.<sup>23</sup> Het bureau voor de Wederopbouw en Bouwnijverheid trok de vergunning tot ophogen van het terrein in.

### Een noodoplossing

De gemeente zag de ontwikkelingen tijdens de oorlogsjaren met lede ogen aan en kon niet anders dan overgaan tot het aanleggen van noodbegraafplaatsen en massagraven. Tijdens de oorlog vielen er vele doden in de stad die snel begraven moesten worden. De directeur Gemeentewerken schreef een brief aan de burgemeester met het verzoek tot aanleg van een noodbegraafplaats.<sup>24</sup> Vlak hierna werden de noodbegraafplaatsen aangelegd ten oosten van de huidige Iepenlaan, thans bekend als Selwerderhof 1 en 2.

### Aanleg eerste deel in zuidoostelijke kwadrant.

Om te voorkomen dat er een derde noodbegraafplaats aangelegd moest worden, begon men zo snel als mogelijk in de zuidoostelijke kwadrant. Op 29 december 1945 ontving de gemeente de machtiging van het rijk om de werkzaamheden te hervatten.<sup>25</sup> Men begon aan de zuidoostkant, omdat dit vrijwel naast de noodbegraafplaatsen ligt. Dat was praktisch, omdat de lijken dan makkelijker herbegraven konden worden. Hierdoor moest het oude ontwerp aangepast worden, want daar was de centrale hoofdingang bedacht aan de zuidzijde, direct ontsloten op de huidige noordelijke ringweg. Vanaf deze periode zien we de naam Vroom verschijnen.

<sup>22</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 3227.

<sup>23</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 6779.

<sup>24</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr a725.09.41.

<sup>25</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. briefnr 8140.

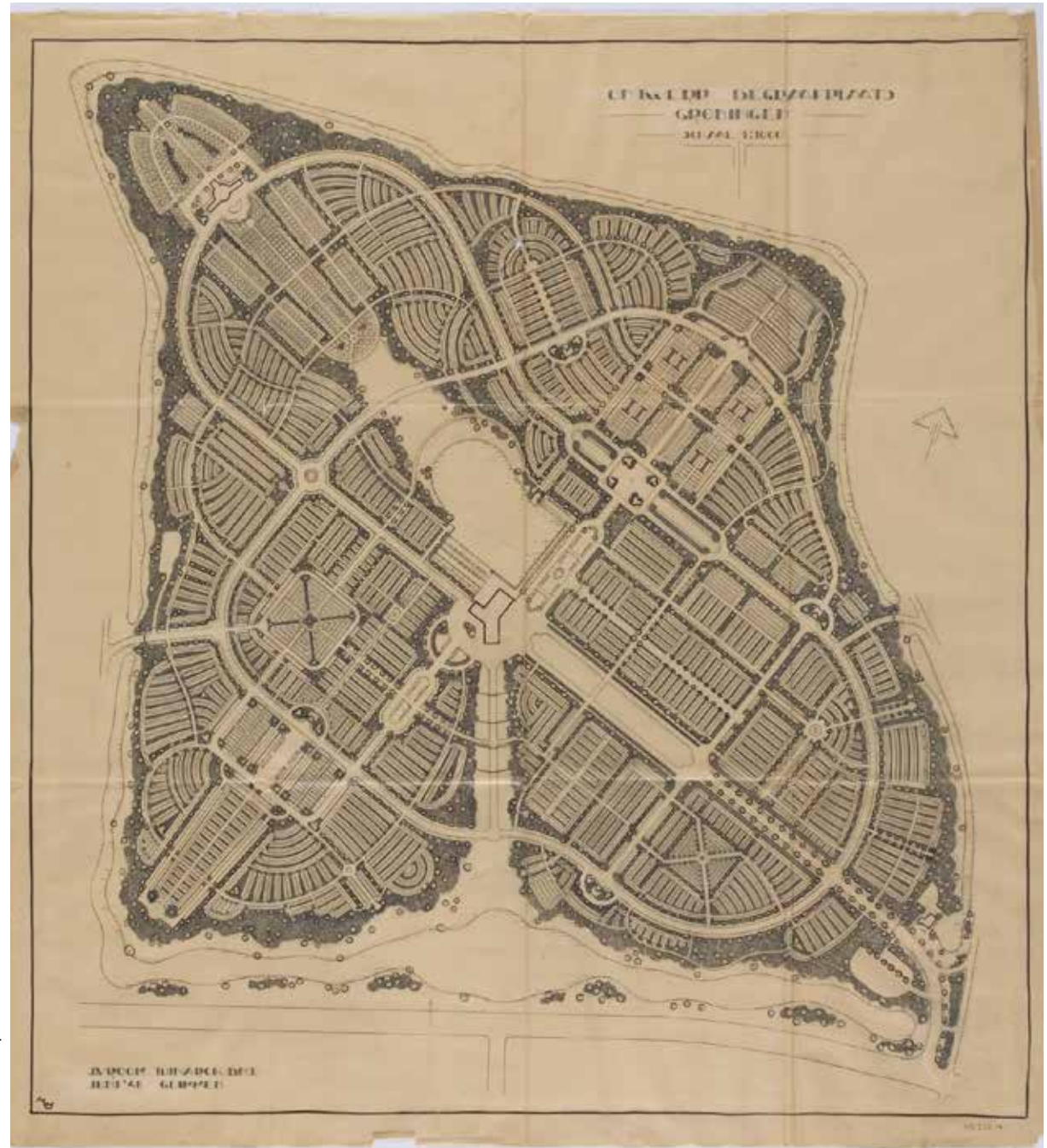
## Plan Vroom

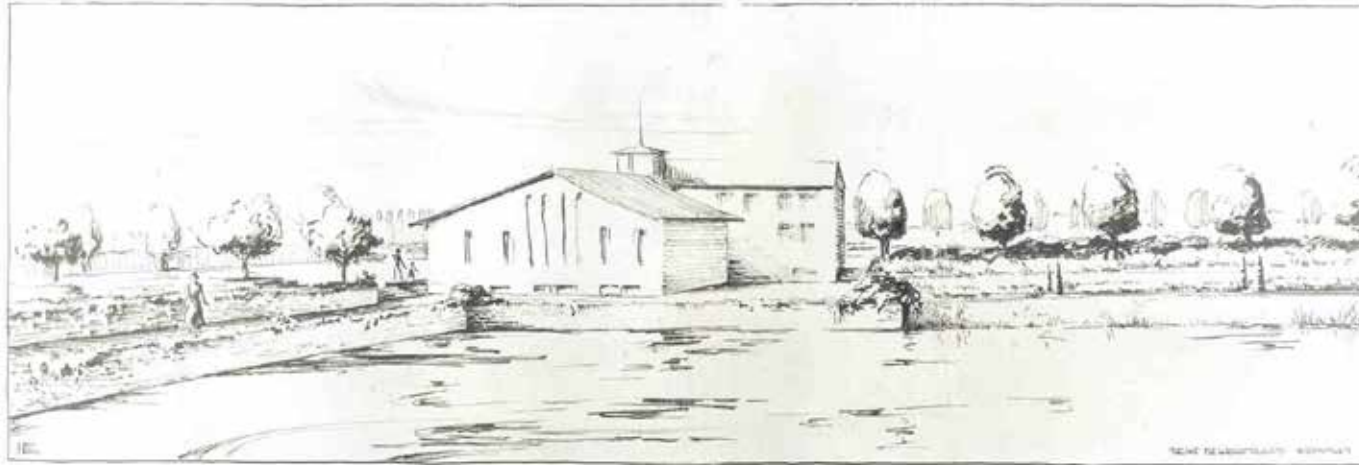
Het oorspronkelijke ontwerp van Gemeentewerken werd aangepast door J.Vroom.<sup>26</sup> Het ontwerp kreeg een andere indeling en een andere entree. In het oude plan was de entree nog opgenomen als aansluiting op de 'tweede ringweg' die nog aangelegd moest worden. Door de hierboven beschreven omstandigheden werd hiervan afgeweken en kreeg het Selwerderhof de entree aan de oostzijde. De symmetrie was volledig uit het plan verdwenen en er leek sprake van een landschappelijke aanleg. Een duidelijke hiërarchie tussen de hoofd- en overige paden was te herkennen. Dit werd versterkt door boombeplanting langs de hoofdpaden. De voormalige beoogde entree aan de zuidzijde was open gelaten, echter het omringende water liep hier wel door. In de archieven kan ik hiervoor geen verklaring vinden, wel moet worden opgemerkt dat deze as precies op de Martinitoren uitkomt. Waarschijnlijk berust dit op toeval. Dit gebeurde in de stadsontwikkeling en landschapsarchitectuur veel vaker zoals bijvoorbeeld ook bij het Sterrebos in Groningen.<sup>27</sup> De getekende aula, centraal gelegen in het plan, had een bijzondere vorm die als drieledig gebouw was georiënteerd op drie assen. Behalve de omgrachting, die er al lag ten tijde van de ontwikkeling van dit ontwerp, was er niets overgenomen uit het oude plan 'De Bruyn'.

Afb. 53 (rechts) Het 'plan Vroom' juni 1948, een geheel nieuwe interpretatie van het oude ontwerp van gemeentewerken. De oorspronkelijke symmetrie is geheel verdwenen en in de padenstructuur is een duidelijke hiërarchie te ontdekken. Het aantal bouwwerken, die voor een deel ook bestaan uit schuilplekken, is conform de oude uitgangspunten. De beplanting met bomen en heesters zorgt door een hoofdstructuur met vele verschillende grafvelden als compartimenten. Bron: Archieven Wageningen (Droevendaalsesteeg 2 Wageningen), toegang speciale collecties, inventaris Gardens and Landscape Database TUIN, inventarisnummer, 45. Nr 232-01.jpg

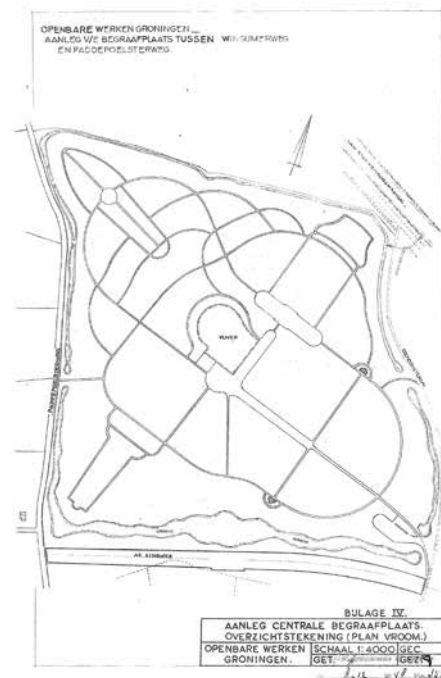
<sup>26</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. tekening 3552.

<sup>27</sup> Overbeek, R, 2012,54.





Afb. 54 Een perspectieftekening van de hand van Vroom, behorende bij het ontwerpplan uit 1948. Een aanzicht over de vijver van de nieuw te bouwen aula. Bron: Archief SB4 (Costerweg 1-N te Wageningen), met dank aan Erik Blok.



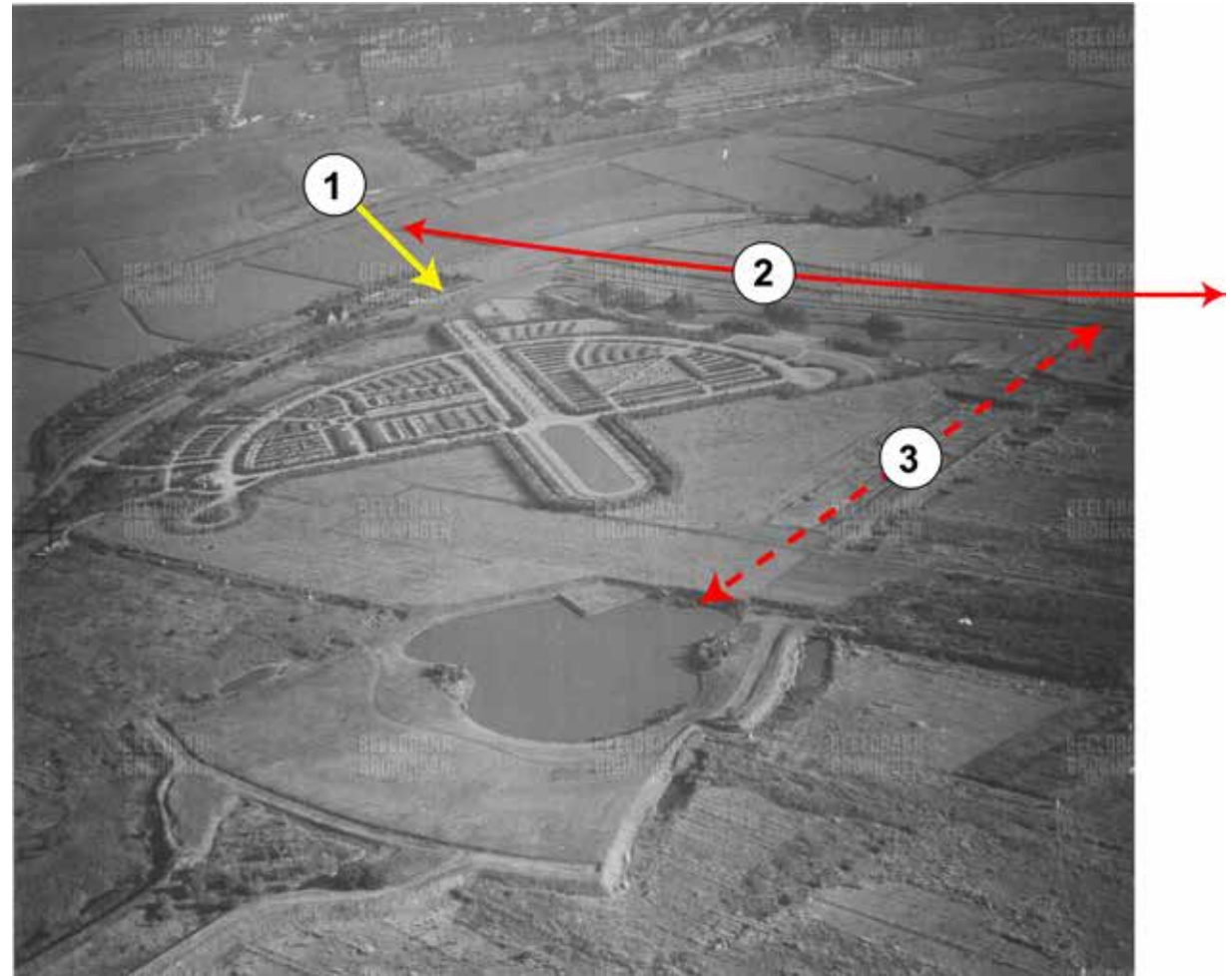
Afb. 55 een schematische weergave van het plan Vroom gemaakt door openbare werken in december 1948. Duidelijk zichtbaar de nieuwe entree aan de zuidoostzijde. Bron: Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. tekening 3552

In de tweede helft van 1949 werd het eerste deel van de nieuwe begraafplaats het Selwerderhof in gebruik genomen.<sup>28</sup> Het was oorspronkelijk de bedoeling dat het gehele terrein van 50 ha. zou worden opgehoogd en de omringende gracht en vijverpartij aangelegd zou worden. Dit inclusief het aanleggen van de hoofdbeplanting. Het inrichten van de separate grafvelden zou dan successievelijk plaatsvinden. Door de vertraging en stijging van de kosten tijdens de oorlog is besloten dat de aanleg en afwerking van het Selwerderhof zou geschieden naarmate de ingebruikname vorderde. Vanuit kostenoverweging was dit een aannemelijke keus. In 1952 werd aangegeven dat het reeds aangelegde deel zich inmiddels tot een fraai geheel had ontwikkeld. De aangrenzende en niet opgehoogde delen zagen er onverzorgd en weinig stijlvol uit aldus de brief aan de raad afkomstig van het hoofd openbare werken.<sup>29</sup>

62

### Werkverschaffing

Ter bestrijding van de werkeloosheid werd het plan gemaakt om verder te gaan met de inrichting van het Selwerderhof.<sup>30</sup> Het idee werd geopperd om de nieuw aan te leggen delen te voorzien van gras dat dienst kon doen als recreatie- en sportterrein. Dit omdat in het noorden van de stad deze terreinen zeer schaars waren.



Afb. 55 Een luchtfoto uit 1951 vanuit het noorden richting het zuiden genomen. Op de achtergrond zien we de bebouwing van de Hoogte en de Korrewegwijk. We zien hier de eerste aanleg van het Selwerderhof aan de zuidoostzijde. Wat direct opvalt is de extra of nieuwe entree die hier is aangebracht (zie 1). De ringweg is nog niet aangelegd (zie 2). De oorspronkelijke hoofdentree zou haaks komen te liggen op de noordelijke ringweg. De vorm van de vijver is nog volgens het oude ontwerp van Gemeentewerken, dit is later achterhaald door het plan Vroom. Bron: Beeldbank Groningen foto: identificatienummer NL-GnGRA\_1785\_20181, bewerkt door auteur.

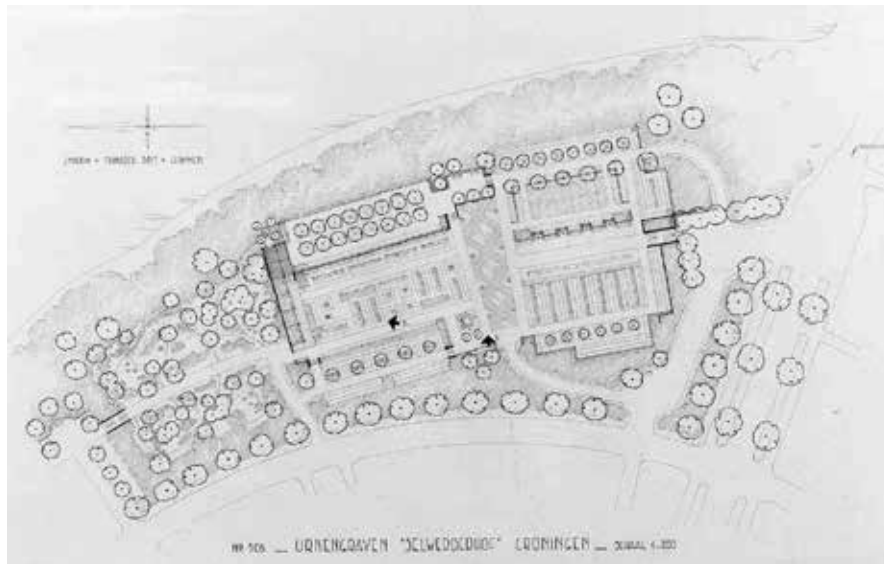
<sup>28</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 2093.

<sup>29</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 2093.

<sup>30</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 2472.



Op 14 februari 1952 kreeg Vroom de opdracht om een urnentuin te ontwerpen in het oostelijk deel.<sup>31</sup> J. Vroom maakt voor fl. 500,- een ontwerp conform de opdracht.<sup>32</sup> Ondanks dat de gemeente het ontwerp als zeer geslaagd beschreef is dit echter niet tot uitvoering gekomen.<sup>33</sup> De ontwikkelingen rondom de mogelijke komst van een crematorium inclusief urnentuin in het noorden van het land waren uiteindelijk aanleiding om de plannen van Vroom even te laten liggen.<sup>34</sup> Het beoogde terrein aan de oostzijde werd echter wel opgehoogd. Jaren later is hier het islamitische deel aangelegd. De urnentuin van Vroom is nooit aangelegd.



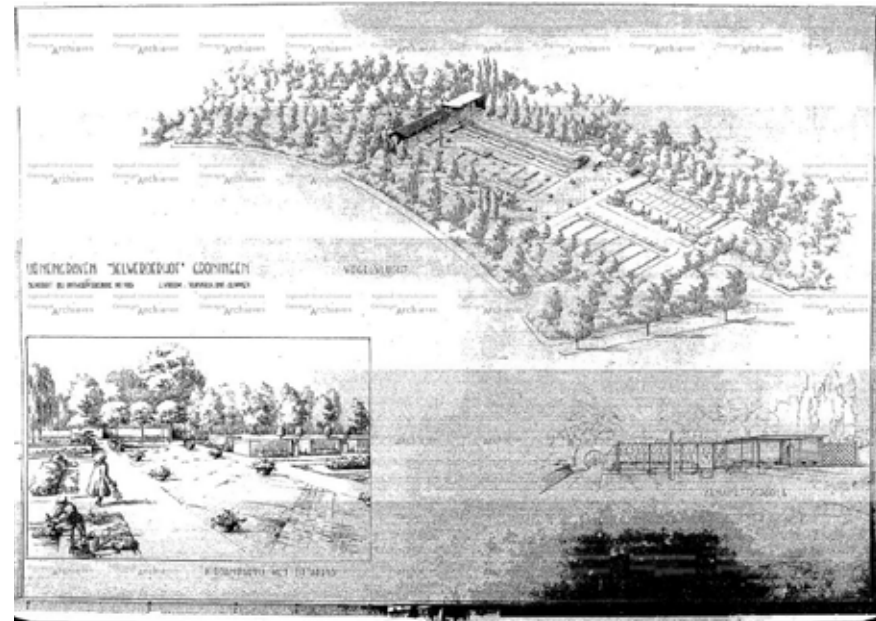
Afb.56 Het plan van Vroom voor de urnentuin uit 1952, dit plan is nooit uitgevoerd en op de huidige locatie is thans het islamitisch deel gelegen. Bron: archief buro SB4 (Costerweg 1-N Wageningen), met dank aan Erik Blok.

31 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64.

32 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 711.

33 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 3883.

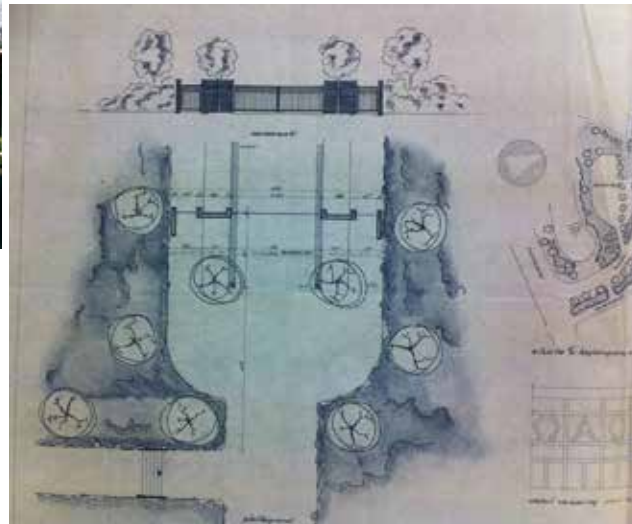
34 Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 265.



Afb. 57 Een perspectieftekening van J.Vroom uit 1952 ten behoeve van een detailuitwerking voor een veld met urnengraven op het Selwerderhof. Bron:Groninger archieven, toegangsnummer 1615 Dienst Ruimtelijke ordening/ Economische Zaken: werktekeningen, 1860-1990.

## Bouwwerken

Op 5 maart 1953 werd een prijsvraag uitgeschreven voor een monumentaal toegangshek voor de begraafplaats.<sup>35</sup> De winnaars waren de heer Bart van Kasteel (architect 1921-1988) en wandschilder Harry op de Laak.<sup>36</sup> Door veranderingen in de werkkring van de heer Kasteel en door het langdurig niet beantwoorden van correspondentie vanuit het gemeentebestuur van Groningen, zag dit zelfde bestuur een verdere samenwerking niet zitten. In 1965 stuurde het gemeentebestuur dan ook een brief waarin men kenbaar maakte af te zien van het prijsvraagontwerp.<sup>37</sup> Het huidige hekwerk vertoont wel opvallend veel overeenkomsten met het ingediende prijsvraagontwerp.

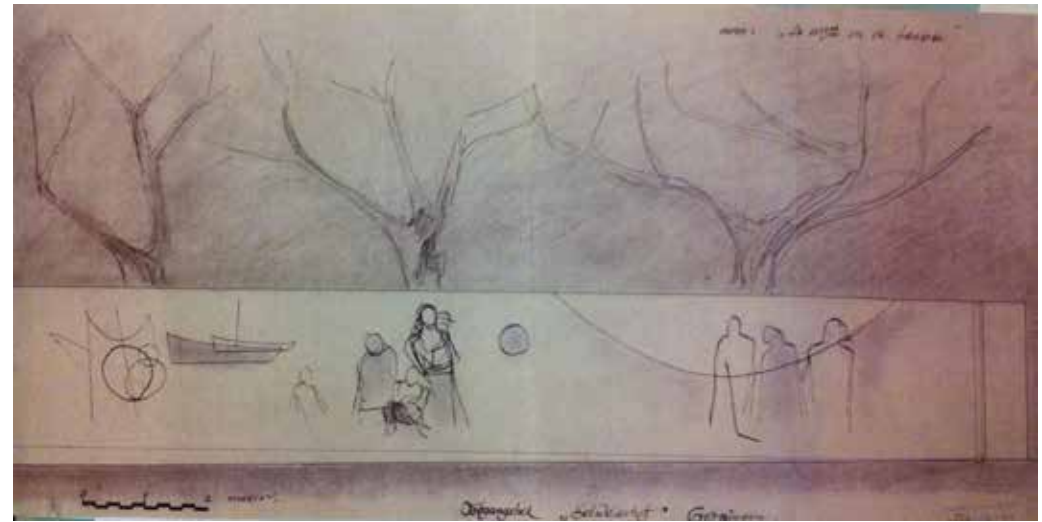


Afb. 58 Boven een foto van het gerealiseerde toegangshek, rechts het ontwerp van Kasteel met Alfa en Omega ofwel 'het begin en het einde'. Foto: auteur. Bron schets: Archief gemeente Groningen, inventaris openbare werken, 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. map toegangshek.

<sup>35</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 3425.

<sup>36</sup> <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=4769>.

<sup>37</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr. 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64.



Afb. 59 Een schets van de beoogde wandschildering op de muur waaraan het hekwerk was verbonden van de hand van Harry op de Laak. Bron schets: Archief gemeente Groningen, inventaris openbare werken, 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. map toegangshek, schets behorend bij ingekomen briefnr. 1588

Eén van de eerste bouwwerken op het terrein was de kleine aula, thans theehuis, naar een ontwerp van de gemeentearchitect J.H.M. Wilhelm. In januari 1958 werd opdracht gegeven om een onderzoek te starten voor een nieuwe aula op het Selwerderhof. Ter inspiratie bezocht men een aantal aula's in het land zoals de oosterbegraafplaats en Zorgvlied in Amsterdam, Haarlem en de aula in Crooswijk Rotterdam. Na dit landelijk onderzoek kwam er dan in 1960 een concreet voorstel in algemene beschrijvingen waaraan een nieuwe aula moest voldoen.<sup>38</sup> In 1963 was de tweede aula op het terrein een feit, ontworpen door J.H.M.Wilhelm.<sup>39</sup> Deze aula had

<sup>38</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64. brief 1973.

<sup>39</sup> <http://gemeente.groningen.nl/begraven/gerenoveerde-aula-selwerderhof-in-gebruik-genomen>.

sterke overeenkomsten met de aula op Zorgvlied in Amsterdam, die men ter inspiratie ook had bezocht.<sup>40</sup>



Afb. 60 Links de eerste aula (thans theehuis) en rechts de tweede aula vlak voor renovatie. Foto's: auteur.



Afb. 61 Een fragment uit een luchtfoto welke is gemaakt op 20 april 1975, op de achtergrond zien we het deel van het Selwerderhof wat reeds is uitgevoerd. Op de voorgrond de wijk Paddelpoel. De noordelijke ringweg, die tussen de vijvers en de wijk moet komen, is nog niet aangelegd. Bron: [www.beeldbankgroningen.nl](http://www.beeldbankgroningen.nl), Aerophoto Eelde, NL-GnGRA\_2290\_5163.jpg

40 [http://www.begraafplaats.org/bp/nl/nh/amsterdam/zorgvlied/Begraafplaats\\_Zorgvlied\\_2008/Aula%20\(1931\).html](http://www.begraafplaats.org/bp/nl/nh/amsterdam/zorgvlied/Begraafplaats_Zorgvlied_2008/Aula%20(1931).html).



Afb.62 topografische kaart 1900, 1950 en 2001, de stad heeft de begraafplaats geheel omarmd. Ten tijde van de planvorming en aanleg lag deze ver buiten de stad. Bron: kaartmateriaal (links) Grote Historische topografische Atlas van Groningen, (midden en rechts) topografische kaarten beschikbaar gesteld door gemeente Groningen afd. Geo-informatie. Bewerkt door auteur.

### Het crematorium

De gemeente had uiteindelijk ingestemd met de komst van een crematorium op het 'oorspronkelijke' terrein van het Selwerderhof. Geheel in de zuidwestelijke hoek wordt in de jaren 1959/1960 door de architect A.H.Wegrif een crematorium gebouwd. Het behoorde tot één van de eerste crematoria in Nederland.<sup>41</sup> Ruimtelijk heeft het gebouw toen en nu geen enkele relatie met de begraafplaats. Wel is de richting en de vorm van het terrein waarop het crematorium met vijver is aangelegd te herleiden uit het plan Vroom. Ruimtelijk zou het direct kunnen aansluiten op het ontwerp van Vroom. De komst van een crematorium was een direct gevolg van de stijgende belangstelling voor cremieren in plaats van begraven. Dit werd ingegeven door een veranderende maatschappij.

65

41 [http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/groningen\\_crematorium\\_def.pdf](http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/groningen_crematorium_def.pdf)

### 4.1.3 Maatschappelijke ontwikkelingen

#### Veranderende maatschappij

Als we de topografische kaarten van 1930, 1950, 1970 en 2001 bestuderen, zien we een enorme uitbreiding van de stad Groningen. De groeiende stad herbergde steeds meer nationaliteiten.<sup>42</sup>

Jaren later ontstond in Groningen de behoefte aan een islamitische begraafplaats. De Stichting Moskee Groningen had op 8 februari 1984 in een gesprek met de wethouders aangegeven dat er behoefte bestond aan een islamitische begraafplaats in Groningen. Dat ging niet zomaar, de gemeente deed uitgebreid onderzoek naar alle aspecten rondom dit verzoek. Van bevolkingssamenstelling tot financiering en aanleg.

De eisen die de stichting Moskee stelde waren:

- *Gebedsdienst 15 a 20 minuten*
- *Aanwezigen reinigen zich van tevoren, dus er moest een waterkraan zijn*
- *Het gezicht van de overledene moest richting Mekka*
- *Op het graf mag niet worden gebouwd*
- *Er mogen wel verstevingingen aan de zijkant*

Na enig overleg werd er krediet beschikbaar gesteld voor plankosten van een islamitische begraafplaats op de algemene begraafplaats Selwerderhof.<sup>43</sup> Het ontwerp van de islamitische begraafplaats werd gemaakt door de gemeentelijke landschapsarchitect J.vd. Bospoort in 1985.<sup>44</sup>

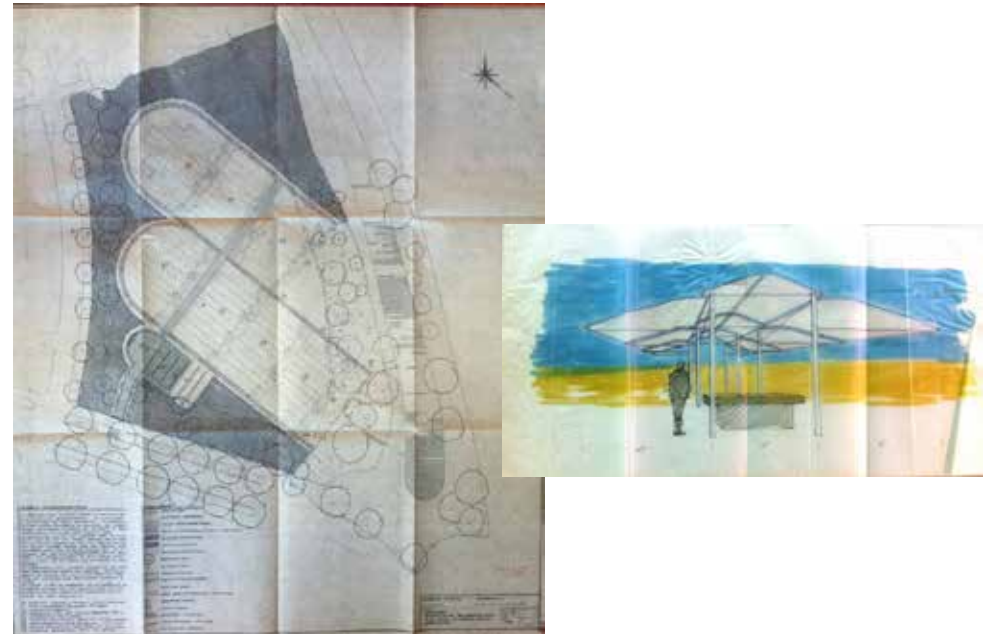
Er kwam op het Selwerderhof een deel dat was ingericht voor de islamitische gemeenschap. De belangrijkste kenmerken hiervan waren dat de graven richting Mekka waren georiënteerd. De opening van de beplanting aan de zijde van Mekka was een bewuste keus. Het refereerde aan 'het zien van Mekka' aldus de beschrijving van de ontwerptekening. Voor een bedrag van 611.480,- gulden werd het werk uitgevoerd.<sup>45</sup>

<sup>42</sup> [http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D2=0,10,20,30,40,50,60,\(l-1\),l&HD=130605-0924&HDR=G1&STB=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37296ned&D1=a&D2=0,10,20,30,40,50,60,(l-1),l&HD=130605-0924&HDR=G1&STB=T) geraadpleegd op 20 oktober 2014.

<sup>43</sup> Archief gemeente Groningen RO/6330 -1.776.11 aanleg islamitische begraafplaats (1983-1988).

<sup>44</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.6330, aanleg islamitische begraafplaats (1983-1988), tekening B11b.

<sup>45</sup> Archief gemeente Groningen, openbare werken, inv. nr.1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64.



Afb. 63 links de ontwerptekening voor het islamitische deel op de begraafplaats Selwerderhof, rechts de ontwerpschets voor de met doek overdekte opbaartafel. Tekeningen zijn van de hand van de gemeentelijke landschapsarchitect J.vd. Bospoort. Bron: Archief gemeente Groningen, inventaris openbare werken, 1236, nieuwe begraafplaats Selwerderhof, 726.8.64.



Afb. 64 de entree van het islamitische deel op het Selwerderhof op de achtergrond is de overkapping van de baartafel zichtbaar. Foto: auteur voorjaar 2006

In 1995 wilde de uitvaartvereniging Algemeen Belang onderzoeken of er een mogelijkheid bestond een tweede crematorium op te richten in combinatie met de algemene begraafplaats.<sup>46</sup> Het college van B&W besloot niet in te gaan op dit verzoek, maar wilde wel medewerking verlenen bij het zoeken naar een alternatieve locatie.<sup>47</sup> Tot in de jaren 1999 bleef een gemeentelijke projectgroep actief betrokken bij het zoeken naar een alternatieve locatie. Na eindeloze zoektochten en vergaderingen werd in 2003 besloten niet over te gaan tot uitvoering van een tweede crematorium.<sup>48</sup>

### Een nieuw veld uit het Vroomontwerp

De bestaande grafruimte liep ten einde en de discussie rondom ruimen wilde nog niet op gang komen. Er moest gezocht worden naar uitbreiding van het Selwerderhof. In 1997 besloot de raad tot uitbreiding van het Selwerderhof met een veld voor 1000 graven en hiervoor een krediet beschikbaar te stellen van 400.000,- gulden. conform het laatste ontwerp van de begraafplaats, het plan Vroom. Tevens werd de parkeerplaats dat zelfde jaar voorzien van asfalt.

### Thee huis

De eerste aula is tegenwoordig beter bekend als 'het theehuisje'. In de jaren 50 was dit bedoeld als opbaarhuisje, een ruimte waar de nabestaanden de laatste groet aan de overledene konden brengen. In het oorspronkelijke plan van Gemeentewerken waren er meerdere van deze opbaarhuisjes gepland echter dat was nooit uitgevoerd. Gewijzigde inzichten leidden tot de bouw van de aula in 1962. Het voormalige opbaarhuisje was sindsdien als opslagruimte in gebruik geweest. De gemeente kreeg in 2002 het verzoek van een uitvaartondernemer om het gebouwtje geschikt te maken als theeschenkerij. Later dat jaar werd een gebruiksovereenkomst opgesteld en was het theehuisje een feit.<sup>49</sup> Voor een bedrag van ruim 58.000,- werd het gebouwtje gerestaureerd

46 Archief gemeente Groningen RO/6330 -1.776.11s plannen tot het oprichten van een 2e crematorium op Selwerderhof, brief RO 95.75837.

47 Archief gemeente Groningen RO/6330 -1.776.11s plannen tot het oprichten van een 2e crematorium op Selwerderhof, brief RO 95.58723.

48 Archief gemeente Groningen RO/6330 -1.776.11s plannen tot het oprichten van een 2e crematorium op Selwerderhof, brief RO 03.6520.

49 Archief gemeente Groningen RO/8290 .07.354.3 begraafplaats Selwerderhof, gebruiksovereenkomst theehuisje, stichting accolade en gemeente Groningen.

en geschikt gemaakt als theehuis.<sup>50</sup> Het speelde hiermee in op een maatschappelijke behoefte.

### Begin jaren 2000

Het architectenbureau Artés ontwierp in deze periode een nieuwe kantine en werkplaats voor het personeel, gevolgd door een nieuw gebouw bij de entree het zogenaamde loketgebouw. In dit gebouw is de administratie en zijn de loketten gehuisvest. Door de nieuwe toevoegingen op het terrein, afwijkend van het Vroom ontwerp, ontstond er behoefte aan een integrale visie. Hoe moet het Selwerderhof er op langer termijn uitzien

### Tijd voor een visie

Omdat er vlak na de eeuwwisseling veel actuele ruimtelijke knelpunten waren rondom het Selwerderhof, werd er in 2004 een ruimtelijke visie opgesteld waarvan het college van B&W in februari kennis nam.<sup>51</sup> Beheer, gebouwen en mogelijke uitbreidingen waren aandachtspunten in deze visie. In 2006 stelde de raad een investeringskrediet beschikbaar voor de aanleg van veld 12, ofwel de laatste uitbreiding van het Selwerderhof.<sup>52</sup> Veld 12 is ontworpen als 'natuurlijke' begraafplaats. Dat wil zeggen dat op dit deel het beheer afwijkt van het overige. Hier wordt het terrein ecologisch beheerd en zijn de spelregels ten aanzien van grafmonumenten iets ruimer. Hiermee voorziet Groningen in een toenemende vraag.



Afb. 65 Het ontwerp (van auteur die werkzaam is als landschapontwerper bij gemeente Groningen) voor de laatste uitbreiding van het Selwerderhof, het veld 12.

50 Archief gemeente Groningen RO/8089 .07.354.3 gebouwen voor de dienst, oprichting theehuis.

51 Archief gemeente Groningen RO/9315 (1) -1.776.11 Ruimtelijke visie.

52 Archief gemeente Groningen RO/8737 -1.776.11 begraafplaats Selwerderhof, besluitnota uitbreiding.

In deze zelfde periode werd een infozuil opgericht. De raad stelde een krediet beschikbaar van ruim 66.000,- voor een informatiezuil inclusief overkapping op de begraafplaats Selwerderhof.<sup>53</sup> Hiermee kon de dienstverlening richting de bezoeker sterk worden verbeterd.

### Het kinderveldje

Het kinderveldje is altijd een beladen deel, dit is ook de plek waar de meeste kinderen komen. Al langer bestond de wens om op het kinderveld een kunstobject, cq. zitobject te plaatsen. Door middel van een prijsvraag werd in 2007 een inzending beloond met het uitvoeren van het ingediende ontwerp. Mevr. M.Bokma is uit drie inzendingen gekozen om het ontwerp verder uit te werken. Met een uitvoeringsbudget van 16.000,- wordt de bank aangelegd.<sup>54</sup>



Afb. 66 Het kunstwerk of bank. Foto: Gemeente Groningen, Gilbert Sewnandan

<sup>53</sup> Archief gemeente Groningen RO/9749 (1) .07.354.3 begraafplaats Selwerderhof, infozuil, aula en koffiekamer.

<sup>54</sup> Archief gemeente Groningen RO/11041(1) -1.776.11 begraafplaats Selwerderhof, plaatsen van een kunstwerk.

Overige kunstwerken op het Selwerderhof zijn een beeld en een fontein. Het beeld staat vlak achter de aula en is van Ludwig Oswald Wenckebach en de fontein is van Hans Iltman uit Amsterdam.<sup>55</sup>

Voortdurend klinkt de roep om een tweede crematorium in Groningen. De uitvaartvereniging Algemeen Belang heeft in 2009 een verzoek ingediend om een tweede crematorium te realiseren op de begraafplaats Selwerderhof. Om diverse redenen wordt afgezien van een crematorium op Selwerderhof en besloten tot renovatie van de aula.<sup>56</sup> In mei 2013 besluit het college van B&W dat de aula gerenoveerd kan worden door DAAD architecten voor een bedrag van 500.000,- euro.<sup>57</sup> Een deel van het omringende terrein werd hierbij meegenomen.

### Beheer

Vanaf de vroege aanleg is het terrein altijd op traditionele wijze beheerd. Dat het beheer verder ging dan alleen de groenaanleg blijkt uit een correspondentie uit het archief. We lezen dat er in 1993 na het overlijden van de vorige jachtbeheerder, er een nieuwe werd gezocht en aangesteld. Hieraan werden uiteraard een aantal voorwaarden gesteld. Een opmerkelijk voorwaarde is dat de jager als jager onherkenbaar moet zijn.<sup>58</sup> Daarnaast kan worden vermeld dat het beheer conform het gemeentelijk beleid plaats vindt. Sinds de aanleg van veld 12 is daarmee ook een deel ecologisch in beheer.

### 4.2 Conclusie

Door verdiepend onderzoek hebben we inzicht gekregen in motieven voor de aanleg en de vorm van de begraafplaats Selwerderhof. Hierdoor zijn belangrijke gegevens boven water gekomen die relevant zijn voor toekomstige ontwikkelingen. Hierbij valt onder andere te denken aan het belang van de groenaanleg en boomstructuren die onder druk staan van boomziektes en het ruimen van graven waardoor wortels kunnen

<sup>55</sup> Gemeente Groningen, afdeling monumenten, mevr. R.Overbeek.

<sup>56</sup> Archief gemeente Groningen RO/19066(1) .07.354.3 Verbouw en renovatie aula Selwerderhof.

<sup>57</sup> Archief gemeente Groningen RO/19066(1) .07.354.3 Verbouw en renovatie aula Selwerderhof.

<sup>58</sup> Archief gemeente Groningen RO/dossnr 3463, .07.351.33 jacht en visrecht 1993-1997.

beschadigen.

We zien dat de groenstructuur te verdelen is in een hoofdstructuur en een nevenstructuur. De hoofdstructuur heeft een duidelijke esthetische waarde vanuit de ontwerpgedachte.

Als we het huidige Selwerderhof bekijken vanuit de geschiedenis dan zien we dat de vertraagde en gedeeltelijke uitvoering van het plan Vroom kansen heeft geboden. Door het gedeeltelijk uitvoeren was er ruimte voor andere invullingen. Tussen de eerste aanleg en heden zien we ook een verandering in de maatschappij en veranderende wensen met betrekking tot uitvaart. De bouw van een crematorium, de aanleg van een islamitische begraafplaats of het 'natuurlijk' begraven op het laatst aangelegde veld 12 zijn hiervan getuigen. Ook zien we dat de begraafplaats in toenemende mate wordt gebruikt als wandelpark en sinds een aantal jaren voorziet het theehuis in een vraag vanuit de kring van bezoekers van het terrein. We kunnen dan ook het volgende stellen: alle plannen, ook het plan Vroom, (mits volledig uitgevoerd) beschikken niet over de flexibiliteit om over langere termijn in te spelen op een veranderende vraag. Voor het Selwerderhof zou het uitvoeren van de ruimtelijke hoofdstructuur uit het plan Vroom zorgen voor een ruimtelijk samenhangende structuur. De invulling van de afzonderlijke delen kan successievelijk plaats vinden. Hierdoor kan het versnipperde terrein als een geheel worden ervaren en kan het huidige autonome crematorium opgenomen worden in het totaalontwerp. Voor toekomstige ontwerpen van (grote) terreinen die langere tijd mee moeten zal nagedacht moeten worden over gefaseerde aanleg, flexibiliteit en hoofdontwerp.







## *5 Casus Kerkhof en begraafplaats Woltersum op het platteland*

### *5.1 Geschiedenis van het kerkhof*

#### *5.1.1 De landschappelijke ligging*

#### *5.1.2 Het ruimtelijk ontwerp*

#### *5.1.3 Maatschappelijke ontwikkelingen*

### *5.2. Conclusie*

### *5.3 Geschiedenis van de begraafplaats*

#### *5.3.1 De landschappelijke ligging*

#### *5.3.2 Het ruimtelijk ontwerp*

#### *5.3.3 Maatschappelijke ontwikkelingen*

### *5.4 Conclusie*

# 5

## Casus Kerkhof en begraafplaats Woltersum op het platteland

Het kerkhof



Afb. links topografische situatie 1900, midden topografische situatie heden, rechts luchtfoto. Bron: kaartmateriaal (links) Grote Historische topografische Atlas van Groningen, (midden en rechts) topografische kaart en luchtfoto beschikbaar gesteld door gemeente Groningen afd. Geo-informatie.

72

**Opp.:** 0,75 ha.

**Context:** gelegen in en aan de rand van het dorp Woltersum.

**In gebruik sinds:** 13<sup>e</sup> eeuw

**Eigenaar:** Stichting Oude Groninger Kerken

**Vorm:** rechthoekig kerkoriëntatie

**Gebruik:** niet meer actief, oudste grafsteen 1669 en laatste begraafing 1919.

**Graven:** voor onbepaalde tijd

**Bouwwerken:** kerk en kunstwerk, aan de pleinzijde een gietijzeren hekwerk.

**Beplanting:** Bomen, en gazon en een oude taxus.

**Paden:** voorheen halfverharding, nu is het pad aan het vergassen.

**Water:** deels omgracht aan de rand (westzijde)



Afb. foto van de Hervormde kerk te Woltersum met op de voorgrond het dorpsplein. Foto: auteur voorjaar 2014

De keuze voor verder uitwerking van het kerkhof en begraafplaats in Woltersum heeft te maken met het feit dat deze vlak bij elkaar liggen en op het platteland. Ook is hier sprake van verschillende eigenaren en verschillende beheerregimes. Daarnaast omdat de auteur bestuursvoorzitter is van de begraafplaats en vanuit die hoedanigheid de nodige (achtergrond) kennis en toegang tot archieven van de vereniging.

## 5.1 Geschiedenis

Gezien de ouderdom van deze kerk, zullen we niet de gehele geschiedenis gedetailleerd in kaart kunnen brengen. Voor het onderzoek zijn we met name geïnteresseerd in de ruimtelijke aspecten en veranderingen. Voor zover bekend zijn er vooral aan het eind van de negentiende eeuw, als gevolg van veranderende wetgeving, een aantal veranderingen geweest. Op basis van de gegevens in HisGis kunnen we achterhalen hoeveel grond de pastorie rond 1833 tot haar eigendom kon rekenen.



Afb. een schermafdruck gemaakt vanuit HisGis met de zoekopdracht om alle eigendommen van de pastorie weer te geven. In geel zijn alle eigendommen aangegeven. Bron: [www.hisgis.nl](http://www.hisgis.nl) geraadpleegd op 21-09-2014

### Eind negentiende eeuw

Hygiëne was in die periode een actueel onderwerp gezien de epidemieën in de 18e en 19e eeuw.<sup>1</sup> Dat was mede aanleiding voor veranderende wetgeving rondom begraven. Op 10 april 1869 publiceerde de staat de nieuwe begrafeniswet in het Staatsblad no. 65.<sup>2</sup> Als gevolg hiervan ging de gemeente Ten Boer na wat dat voor haar betekende. Van de zes kerkelijke begraafplaatsen waren er twee te klein en voldeden niet aan de wettelijk eisen. Het ging hierbij om de kerkhoven van Woltersum en Thesinge. *De toestand is goed doch op geringe afstand staan woningen hetgeen nadelig voor de gezondheid kan werken.*<sup>3</sup> De afstand tot de woningen was dus te klein.

#### 5.1.1 Landschappelijke ligging

Het kerkhof van Woltersum is gelegen op de uiterste zuidelijke grens het wierdenlandschap. De kerk is het hoogste punt van het dorp en ligt op de wierde. Het kerkhof loopt geleidelijk af richting het westen.

In de inkomende correspondentie van de gemeente Ten Boer lezen we dat de kerkvoogden van de Hervormde gemeente te Woltersum in december 1869 een brief hadden ontvangen van Gedeputeerde Staten. Hierin stond een mededeling van de heer inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht. De mededeling was dat de toestand van de kerkelijke begraafplaats dermate onvoldoende was en schadelijk was voor de volksgezondheid. Het bestuur was genoodzaakt binnen niet al te lange tijd de begraafplaats te sluiten. De inspecteur gaf ook aan dat de begraafplaats eventueel ten westen kon worden uitgebreid. Hiermee kon de afstand tot de bebouwing worden vergroot en voldeed het kerkhof weer aan de wettelijke eisen. Met een brief aan de gemeente verzocht de inspectie binnen veertien dagen aan te geven of de gemeente een nieuwe begraafplaats wilde aanleggen, aansluitend op de bestaande.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> <http://www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2010/oktober/Cholera-sloeg-genadeloos-toe-in-Nederland.html>.

<sup>2</sup> <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/document/tekst?id=sgd%3A19511952%3A0002171&pagina=1>.

<sup>3</sup> Archief Ten Boer, archief van het gemeentebestuur, archiefnr. 248 toestand der gemeente Ten Boer over het jaar 1869, hoofdstuk 5 pagina 22.

<sup>4</sup> Archieven Ten Boer, archief van het gemeentebestuur, inventaris correspondentie, inkomende brief archiefnr. 193.

## Uitbreiding

Op 7 Juli 1871 scheven de kerkvoogden en notabelen van de Hervormde gemeente te Woltersum een brief aan de raad van de gemeente Ten Boer.<sup>5</sup> Met algemene stemmen had men besloten medewerking te verlenen aan het verzoek van de gemeente tot vergroting van de begraafplaats (men bedoelt hier het kerkhof).

In de notulen van de raadsvergadering van 7 september 1871 lezen we hoe de raad de brief van Gedeputeerde Staten behandelde ten aanzien van de kerkelijke begraafplaatsen te Ten Boer, Thesninge en Woltersum. Deze waren onvoldoende en schadelijk voor de volksgezondheid en moesten binnen een niet te ver verwijderd tijdstip worden gesloten. De Burgemeester, Ludwig August Henri de Sturler de Frienisberg (ambtsperiode 1870 – 1873), meldde dat te Woltersum was besloten door de bestaande begraafplaats te vergroten.

Binnen het bestuur van kerkvoogden en notabelen had men toch nog eens nagedacht over de voorwaarden en condities waarop men wilde meewerken. Op 27 november van dat jaar reageerden ze richting de gemeente dat men onder een aantal voorwaarden akkoord ging met het voorstel tot vergroting van de begraafplaats. Er werd nadrukkelijk vermeld dat de gronden eigendom bleven van de kerkgemeenschap en dat men een subsidie van 700,- gulden hiervoor vroeg.<sup>6</sup>

## De provincie

Op 5 januari 1872 stuurden Gedeputeerde Staten van de provincie Groningen een brief aan de burgemeester en wethouders van de gemeente Ten Boer. Hierbij reageerde de provincie op de vraag of er bezwaren bestonden tegen het verstrekken van subsidie voor de aanleg van een nieuwe of het vergroten van de bestaande begraafplaats. De provincie gaf aan dat er geen goedkeuring kon worden verleend. Dit was namelijk in strijd met de wet op de begraafplaatsen in verband met artikel 205 lid m. De aanleg en het onderhoud van een algemene begraafplaats was een gemeentezaak. Het subsidiëren van bijzondere begraafplaatsen was niet bij wet bekend en met artikel 13 der wet op begraafplaatsen ook niet te rijmen, aldus de provincie.

<sup>5</sup> *Archieven Ten Boer, archief van het gemeentebestuur, inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Woltersum.*

<sup>6</sup> *Archieven Ten Boer, archief van het gemeentebestuur, inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Woltersum..*

Waarschijnlijk voelde de gemeente al nattigheid en wilde daarom weten hoe men om kon gaan met bedenkingen van de provincie. In het vervolg van de brief lezen we dan ook dat de gemeente voorlichting vroeg hoe om te gaan met bedenkingen van de provincie tegen een algemene begraafplaats. De wet op de begraafplaatsen schreef voor dat het aanleggen van meer dan één begraafplaats mogelijk was indien plaatselijke toestanden zulks noodzakelijk maken. De provincie erkende dat bij de verspreide ligging van de kerkdorpen in de gemeente Ten Boer, dit een niet gering financieel bezwaar zou kunnen opleveren. De provincie kwam daarom met het voorstel om samen met de besturen van de bestaande begraafplaatsen overeenkomsten aan te gaan. Het voorstel was om de begraafplaatsen volledig in beheer over te dragen aan de gemeente. Hiermee verloor het kerkbestuur niet alleen het beheer maar ook de vrije beschikking over nieuwe graven. Ook de aanstelling en bezoldiging van een opzichter moest van gemeentewege geschieden.

## Uitvoering

Op 23 april 1873 lezen we in de notulen van de raad van Ten Boer dat Jan J. Alkema te Woltersum zijn beklag had gedaan omdat er een *hooghout* (lees: brug) en een voetpad naar Woltersum was opgeheven. Dit was gebeurd omdat men het westelijke perceel naast het kerkhof erbij ging betrekken. Als gevolg daarvan werd de brug die over het diepje lag verwijderd. Uiteindelijk hadden de kerkvoogden en de heer Alkema de zaken in onderling overleg geregeld. De heer Hofman (lid van het college van kerkvoogden en notabelen in Woltersum) gaf aan dat de verwijdering van de brug noodzakelijk was in verband met de uitbreiding van het bestaande kerkhof, en dat een en ander, tot genoegen van de heer J.J. Alkema, was geregeld zodat er zijns wege geen bezwaren meer bestonden.<sup>7</sup> Jan J. Alkema woonde van 1835 tot 1878 op de boerderij aan het Eemskanaal noordzijde nr 4 te Woltersum.<sup>8</sup> Om bij de kerk te komen moest hij over een brug zoals we zien op de militair topografische kaart uit 1864.

<sup>7</sup> *Archief Ten Boer, inventaris, Notulen raadsvergadering Ten Boer 1873 23 april no 7 en 8.*  
<sup>8</sup> *Pastoor, 2006,644.*



Afb. Op bovenstaande afbeelding van de militair topografische kaart rond 1865 zien we de beoogde uitbreidingslocatie van het kerkhof in lichtgroen aangegeven. Een aantal boerderijen konden via een zogenaamd kerkpad naar de kerk. Via een brug (ook wel hoogholt, of hooghout) kon men over de sloot komen. J.J. Alkema diende een bezwaar in tegen het opheffen van de brug, hetgeen noodzakelijk was voor de uitbreiding van het kerkhof. Bron kaart: [www.watwaswaar.nl](http://www.watwaswaar.nl) geraadpleegd op 1 oktober 2014, bewerkt door auteur.

Op 16 augustus 1973 lezen we in de notulen van de raadsvergadering van de gemeente Ten Boer dat de heer Hofman (lid van het college van kerkvoogden en notabelen in Woltersum) van mening is dat er financieel zaken moesten worden afgerond. Er moesten gelden beschikbaar komen voor de kerkelijke gemeente, omdat men kosten heeft gemaakt voor de vergroting van de begraafplaats. Een raadslid was het er niet mee eens en verwijst naar de eisen van Gedeputeerde Staten. Er ontstond onenigheid en met 6 tegen 2 stemmen werd besloten hier later op terug te komen.<sup>9</sup>

<sup>9</sup> Archief Ten Boer, inventaris, Notulen raadsvergadering Ten Boer 1873 16 augustus/ no 12.

## 5.1.2 Het ruimtelijk ontwerp

### Aanvullende eisen

De werkzaamheden voor de vergroting van het kerkhof waren al begonnen, echter de administratieve afhandeling was nog niet geheel afgerond. Zo stelde de gemeente Ten Boer op haar beurt de nodige eisen. In de notulen van de raadsvergadering op 6 september 1873 lezen we dat het kerkbestuur genegen was de grond af te staan tegen een som van 700,- gulden. Dit ter grootte van 4 ares en onder het vrije beheer van het gemeentebestuur. Er werden de volgende voorwaarden gesteld:

- a. De onderhavige 4 ares grond betroffen het westelijke deel. Het mocht niet worden verkleind door een sloot of gracht, muur heining of rasterwerk of heg maar bleef vrij en onbelemmerd.
- b. Deze grond was bestemd tot algemene begraafplaats en werd de vrije en kosteloze toegang verleend.
- c. Het grasgewas van de grond bleef ten voordele van de Hervormde gemeente, die daarvoor kosteloos aan de burgerlijke gemeente Ten Boer afstand een lijksbaar en het op de begraafplaats op te richten en in stand te houden lijkhuisje.
- d. De aanvaarding had plaats bij het passeren van de akte van aankoop.
- e. Alle kosten op de overdracht zouden door de gemeente Ten Boer worden betaald.
- f. Het bestuur van de Hervormde gemeente ontving van de gemeente Ten Boer een bedrag van 700,- gulden te betalen voor of in de maand mei 1874.

Ruim een week later op 15 september 1873, schreven de kerkvoogden en notabelen uit Woltersum een brief aan de gemeente dat men met meerderheid van stemmen had besloten te bedanken voor het aanbod van 700,- gulden voor de 4 ares grond. Men schrijft hier dat men bedankt voor de geboden som. In de notulen van de kerkvoogden noch in de financiële administratie komt dit bedrag terug. In die zelfde periode krijgt de gemeente ook goedkeuring van de provincie. Op vrijdag 19 september 1873, lezen we in een extract uit het register der resolutiën

van Gedeputeerde Staten der provincie Groningen, dat er geen bezwaren bestaan tegen de uitbreiding van de begraafplaats (kerkhof) aan de westelijke zijde ter grootte van 4 are tegen een prijs van f 700,- gulden.<sup>10</sup>

### Het armenveld

Dit westelijke deel van het kerkhof wordt verkocht voor f 700,- aan de gemeente om hier de lijken van bedeeden, minvermogenden en andere personen die niet tot het kerkgenootschap te Woltersum hebben behoord, te kunnen doen begraven.<sup>11</sup> Hiermee koopt de gemeente Ten Boer dus een stuk algemene begraafplaats. In het besluit van de Provinciale Staten lezen we nog een aantal randvoorwaarden, zoals:

- Het terrein mag niet worden verkleind door een sloot, gracht, muur, heining, raster of heg maar blijft van dit alles vrij en onbelemmerd.
- Een vrije, onbelemmerde en kosteloze toegang



Afb. Op de topografische kaart uit de periode 1870 – 1935 zien we dat de uitbreiding van het kerkhof te Woltersum in westelijke richting reeds heeft plaatsgevonden. Bron: [www.watwaswaar.nl](http://www.watwaswaar.nl) geraadpleegd op 1 oktober 2014.

<sup>10</sup> Archieven Ten Boer, inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Woltersum, no 18 (832).

<sup>11</sup> Archieven Ten Boer, inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Woltersum. Nr 24.

### Een feit

En dan is in 1874 de uitbreiding van het kerkhof te Woltersum een feit. In het verslag 'van den toestand der gemeente uit 1874' lezen we dat de kerkelijke begraafplaats voor het dorp Woltersum belangrijk is vergroot, en dat er in 1874 24 lijken zijn begraven. In vergelijking met Ten Boer met 28 is dat relatief veel.<sup>12</sup>

### Veranderingen

Een aantal decennia zal er nog worden begraven op het kerkhof tot de nieuwe begraafplaats in 1924 wordt aangelegd. Op oude foto's zien we een kaal kerkhof met veel smeedijzeren grafhekjes. Deze hekjes zijn in de loop der jaren verdwenen, sporadisch vinden we er nog een terug.



Afb. Een foto van het kerkhof te Woltersum gemaakt in 1938. Er staan geen bomen en geen haag rondom zoals in de hedendaagse situatie wel het geval is. Tevens zien we een aantal smeedijzeren hekwerkjes en een solitaire heester. Een deel van het omgaande pad is zichtbaar. Bron: Groninger archieven, toegang Foto's en Prentbriefkaarten, GnGRA\_1986\_20135.jpg

<sup>12</sup> Archief Ten Boer, archief van het gemeentebestuur, archiefnummer, 253, hfst.6 pag.26.

### 5.1.3 Maatschappelijke ontwikkelingen

#### Overlast door roeken

Een aantal jaren geleden, rond 2005 was er sprake van een enorme overlast van roeken en kraaien die hun nesten hadden gemaakt in de bomen rondom het kerkhof.<sup>13</sup> Naast de uitwerpselen en de geluidsoverlast hadden de vogels ook recent aangebrachte bloemstukken op graven geheel vernield.

Het afschieten of eieren verwijderen was wettelijk gezien niet mogelijk. Het verjagen in het voorjaar had echter wel succes. Hierdoor zijn de vogels verhuisd naar de boombeplanting rondom de sportvelden.



*Afb. Gezicht op het kerkhof in oostelijke richting, het oorspronkelijke pad aan de buitenzijde van het kerkhof, tegen de haag, raakt begroeid met gras als gevolg van extensief beheer. Foto: auteur voorjaar 2014.*

#### Ruimte voor kunst

Sinds de kerk in eigendom is van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) is er meer ruimte voor ander gebruik en ook kunst gekomen. In 2006 wordt er een kunstwerk gerealiseerd op het kerkhof. Het betreft een kunstwerk van J.C.J. van der Heyden (Den Bosch 1928-2012). Het betreft een hardstenen poort van ruim drie en een halve meter hoog met een bankje.

Het is een abstract beeld afgeleid uit zijn schilderijen uit de jaren zestig.<sup>14</sup> 'met zijn rug naar de grafstenen toegekeerd, wordt de mens zich misschien gewaar van de nietige positie die hij inneemt in het almachtige continuüm van de tijd'



*Afb. Het kunstwerk van J.C.J. van der Heyden, met het zicht op het landschap richting Groningen. Opvallend is het beheerde gazon met maaipad. Op de achtergrond, rechts achter, zien we de nieuwe begraafplaats. Foto: auteur.*

### 5.2 Conclusie

We zien dat na historisch onderzoek het geheel een andere lading krijgt. Het oude kerkhof heeft een verhaal dat men in het veld niet kan waarnemen. De uitbreiding die eind 19e eeuw heeft plaatsgevonden is niet meer zichtbaar. Hiermee wordt de meerwaarde van diepgaand onderzoek aangetoond. Het kerkhof wordt niet meer gebruikt als begraafplaats en de kerk doet slechts sporadisch dienst als gebedshuis. Sinds het eigendom bij SOGK ligt is er ruimte ontstaan voor nieuwe gebruiksmogelijkheden van de kerk. Zo zien we regelmatig culturele evenementen, optredens en lezingen. Ook het kerkhof is een decor geworden voor moderne kunstuitingen. Hiermee speelt SOGK duidelijk in op een maatschappelijke behoefte. Een oplossing voor het roekenprobleem zou het kappen van bomen zijn, echter dit is natuurlijk een heet hangijzer. We kunnen zien dat er in het verleden een periode is geweest waarbij geen bomen rondom het kerkhof stonden.

<sup>13</sup> Dagblad van het Noorden, 21-06-2005, bijlage regio.

<sup>14</sup> <https://www.groningerkerken.nl/index.php?s=1&m=20&id=28>, geraadpleegd op 25 augustus 2014.

## Begraafplaats Woltersum



Afb. links topografische situatie 1900, midden topografische situatie heden, rechts luchtfoto. Bron: kaartmateriaal (links) Grote Historische topografische Atlas van Groningen, (midden en rechts) topografische kaart en luchtfoto beschikbaar gesteld door gemeente Groningen afd. Geoinformatie.

78

**Opp.:** 0,6 ha.

**Context:** Gelegen midden in de weilanden en bereikbaar via een lange oprijlaan. De oprijlaan is langs de randen beplant met Linde's. De begraafplaats is omzoomd door een beukenhaag met voornamelijk essen en een beukenboom.

**In gebruik sinds:** 1924

**Eigenaar:** begraafplaatsvereniging Woltershof

**Vorm:** rechthoekig in vier velden (voorheen klassen) verdeeld

**Gebruik:** Actief

**Graven:** voor onbepaalde tijd

**Bouwwerken:** Lijkhuisje, Toegangspoort

**Beplanting:** Bomen, haag en gazon

**Paden:** halfverharding (mijnsteen)

**Water:** gracht rondom



Afb. Foto van de begraafplaats te Woltersum in oostelijke richting. Foto: auteur zomer 2010.

### 5.3 Geschiedenis

De begraafplaats en het kerkhof van Woltersum hebben een duidelijke relatie ondanks de verschillende eigenaren. Het kerkhof van Woltersum raakte vol omdat men hier sinds de komst van stenen grafmonumenten niet meer heeft geruimd. Ook na de uitbreiding in 1873 beschikte het terrein niet over voldoende capaciteit. Er moest nagedacht worden over het begraven in de toekomst.

Op 4 maart 1924 diende P.Everts namens het college van kerkvoogden en notabelen van de Nederlands Hervormde gemeente te Woltersum, een verzoek in bij burgemeester en wethouders van Ten Boer tot aanleg van een begraafplaats op het perceel kadastraal bekend sectie E no. 1629.<sup>15</sup> Op de brief uit het archief staat in potlood een aantekening dat het gaat om 4 klassen en totaal 1730 graven.

<sup>15</sup> Archieven Ten Boer, inventaris (1798-1984), classificatie -1776 dossier 86 bijzondere begraafplaatsen Woltersum, no 637.



### 5.3.1 de landschappelijke ligging

De beoogde locatie voor de begraafplaats lag nog geen honderd meter ten westen van de wierde waarop het kerkhof gelegen was. Ook dit deel was een hoger gelegen gebied grenzend aan de wierde van Woltersum.

Op 10 maart 1924 stuurde de gemeente Ten Boer een schriftelijke bevestiging aan het college van kerkvoogden en notabelen der Ned. Hervormde gemeente te Woltersum. Hierbij werd verlof verleend tot het aanleggen van een bijzondere begraafplaats.<sup>16</sup> Hierbij werden tevens een aantal randvoorwaarden gesteld, te weten:

- De maaiveldhoogte van de gehele begraafplaats dient ten minste 1 meter en 25 centimeter boven het gereguleerde peil van het waterschap “De Boltjerpolder” te worden aangelegd.
- De begraafplaats moet worden aangelegd volgens de situatietekening. (deze is niet in de archieven terug gevonden).
- De begraafplaats moet geheel door een muur, heining, rasterwerk of heg, ter hoogte van minstens 2 meter worden afgesloten.
- De onderlinge afstand der graven moet aan alle zijden 30 centimeter bedragen.

Het punt van drooglegging en grondbedeking op een kist is beschreven in de wet op de lijkbezorging.

De laatste twee punten komen letterlijk voort uit de wet op de lijkbezorging uit 1869 artikel 13-29.<sup>17</sup>

De oude begraafplaats, in dit geval het kerkhof, moest zo spoedig mogelijk gesloten worden. Er moest op korte termijn een lijst worden opgesteld van personen die nog recht hadden op een ter aarde bestelling op het kerkhof. Deze lijst werd in maart 1926 opgesteld.<sup>18</sup>

#### Verkoop en aankoop.

In de balansboeken van de Hervormde gemeente zien we in de periode 1924 en 1925 behoorlijke inkomsten staan onder de noemer kerkhof. We zien respectievelijk f 4474,- en f 3000,- gulden.

---

<sup>16</sup> Archief gemeente Ten Boer, inventaris (1798-1984), classificatie 1.776.12, bijzondere begraafplaatsen dossier 637.

<sup>17</sup> Blijkt uit gesprek met Mr. W.G.H.M van der Putten (zelfstandig funerair Jurist te Velp), gevoerd op 18 november 2014.

<sup>18</sup> Archief gemeente Ten Boer, inventaris (1798-1984), classificatie 1.776.12, bijzondere begraafplaatsen dossier 637.

Alle voorgaande jaren en de daarop volgende jaren zijn de inkomsten slechts enkele tientjes tot rond de honderd gulden. Met behulp van de digilegger zien we in artikel 481 volgnr 41 de begraafplaats genoemd met een oppervlak van 6820 m<sup>2</sup>. In de kolom belastbare opbrengsten staat de afkorting onb. Dit zal waarschijnlijk onbelast inhouden. Het artikel is gedateerd op 1 juni 1926.<sup>19</sup> Op dit perceel zat geen bekleemde meier. Het bekleemrecht is een variant van het pachtrecht dat vrijwel alleen in Groningen voorkomt. Een meier is een pachter ofwel de houder van het bekleemrecht.

### 5.3.2 Ruimtelijke opbouw

Het rechthoekige terrein is door een assenkruis verdeeld in vier velden. Per klasse was er een veld beschikbaar. De meest luxe klasse rechts vooraan direct bij de entree, links daarvan de iets minder luxe (vaak twee velden) en het armenveldje achteraan. De graven zijn alle voor onbepaalde tijd, er wordt dus niet geruimd op de begraafplaats.<sup>20</sup>

De paden bestaan vaak uit halfverharding, zoals mijnsteen, split of steenslag. Het omringende pad is iets breder aangelegd zodat de koets en later de lijkwagen hier makkelijk over kon rijden. In Woltersum werd een vergoeding gevraagd om de schade aan de paden als gevolg van een rouwstoet per koets te herstellen à tien gulden.<sup>21</sup>

De beplanting op de begraafplaats bestaat uit een bomenrij van voornamelijk essen rondom met daaronder een beukenhaag van 1 meter hoog. Het geheel is omzoomd door een brede gracht. De toegangsweg is beplant met lindebomen die erg dicht op elkaar zijn geplant. Door rechtspraak zijn deze bomen een aantal jaren geleden geknot omdat de burens last hadden van de schaduw van de hoge lindes.

#### Bouwwerken

Op de begraafplaats zijn twee bouwwerken te vinden, namelijk het lijkhuisje en de toegangspoorten.

---

<sup>19</sup> <https://digilegger.kadaster.nl/> geraadpleegd op 23-10-2014.

<sup>20</sup> Archief begraafplaats Woltershof, (Bouwerschapweg 60 Woltersum), inventaris; grafadministratie.

<sup>21</sup> Archief begraafplaats Woltershof, (Bouwerschapweg 60 Woltersum), inventaris; huis-houdelijke reglementen.

Het huisje is gebouwd in 1924, zoals te zien is op de windvaandel die boven op het gebouwtje prijkt. Het heeft een fraai versierde voorgevel met versieringen in het metselwerk. Zowel de voor- als achtergevel worden ter hoogte van het dak, op drie punten afgesloten met een pinakel. Aan de zijgevels zijn de gebogen raampjes voorzien van een rollaag met twee soorten gekleurde stenen. Het dak is voorzien van een bruin geplazuurde platte dakpan.



Afb. het lijkhuisje uit 1924, een rijk gedecoreerd gebouwtje. Foto: auteur 2010

### 5.3.3 Maatschappelijke ontwikkelingen

Het begraven in klassen is in de loop der jaren verlaten, het is echter niet te achterhalen wanneer dit precies heeft plaatsgevonden omdat een deel van het archief bij brand verloren is gegaan.<sup>22</sup> In de loop der jaren zijn er een aantal toevoegingen geweest op de begraafplaats, zoals een informatiebord, een bankje en sinds kort urnengraven.

<sup>22</sup> Vries, de P., 2007,206.

### Urnengraven

De oorspronkelijke opzet van de begraafplaats is gebaseerd op begraven. Sinds de crematie in Nederland een enorme vlucht heeft genomen zien we ook in Woltersum de vraag ontstaan naar het bijzetten van urnen in een graf. Om in te spelen op de huidige maatschappelijke vragen heeft het bestuur besloten in 2012 urnengraven te verkopen.<sup>23</sup> Dit zijn kleine betonnen keldertjes waar maximaal twee urnen kunnen worden bijgezet.<sup>24</sup>

### Ruimen

Op de begraafplaats heerst eeuwige rust, echter voor grafmonumenten geldt een ander regiem.

Indien grafmonumenten sterk verwaarloosd zijn of een gevaar voor bezoekers of onderhoudsmensen opleveren, wordt er een bordje geplaatst met het verzoek aan de nabestaande binnen één jaar het monument te renoveren. Indien men niet binnen twee jaar gehoor geeft aan dit verzoek gaat het bestuur over tot het verwijderen van het grafmonument. De steen wordt dan één spade diep begraven. Dit punt zorgt binnen het bestuur voor de nodige aandacht omdat hiermee potentiële cultuurhistorisch waardevolle grafmonumenten dreigen te verdwijnen.<sup>25</sup>

### 5.4 Conclusie

We zien dat er een duidelijke historische relatie bestaat tussen het kerkhof en de begraafplaats. De aanleg van de begraafplaats was een gevolg van de veranderende wetgeving en het vol raken van het kerkhof. De vorm en aanleg zijn ook een gevolg van de wettelijke eisen. Deze zijn door de gemeente nader ingevuld en gevolgd door de provincie bij het verstrekken van verlof tot aanleg van een begraafplaats. De indeling van de begraafplaats in vier velden komt voort uit de verdeling in klassen. Daarnaast zijn dergelijke terrein altijd efficiënt ingericht.<sup>26</sup> Deze verdeling naar klassen wordt niet meer gebruikt maar is nog wel afleesbaar in het terrein. Dit is van cultuurhistorische waarde omdat het een traditie uit het

<sup>23</sup> Archief begraafplaats Woltershof, (Bouwerschapweg 60 Woltersum), inventaris; notulen bestuursvergadering 2012.

<sup>24</sup> Archief begraafplaats Woltershof, (Bouwerschapweg 60 Woltersum), inventaris; huishoudelijke reglementen.

<sup>25</sup> Archief begraafplaats Woltershof, (Bouwerschapweg 60 Woltersum), inventaris notulen bestuursvergaderingen over de jaren 2012 tm 2014.

<sup>26</sup> Overleg met de heer L.Bok (funerair specialist) op 18 november 2014.

verleden zichtbaar maakt. Ook de omringende groenaanleg was vanuit de gemeente een gestelde eis. De omringende gracht echter is geen harde eis maar vanuit de waterhuishouding en ontwatering van de begraafplaats een praktische oplossing. De begraafplaats van Woltersum is een actieve begraafplaats die voor personen uit het dorp of personen die er ooit gewoond hebben dan wel een band met het dorp hebben een laatste rustplaats kan zijn.<sup>27</sup> Het terrein wordt op traditionele wijze onderhouden door vele vrijwilligers uit het dorp. Het onderhoud aan de inmiddels grote bomen wordt in toenemende mate een lastige klus, die eigenlijk niet meer door vrijwilligers gedaan kan worden. Hiervoor zullen specialisten moeten worden ingeroepen. Het onderhoud door vrijwilligers kent op een gegeven moment beperkingen qua kennis en kunde. Het gevaar van 'verkeerd' onderhoud of het verwijderen van waardevol groen cq. bomen ligt dan op de loer.



*Afb. De toegangsweg met de geknotte lindebomen foto: auteur voorjaar 2014*

---

<sup>27</sup> Archief begraafplaats Woltershof, (Bouwerschapweg 60 Woltersum), inventaris huis-  
houdelijke reglementen.





- 6. Het erfgoed van begraafplaatsen en kerkhoven*
  - 6.1 Ontwikkelingen op begraafplaatsen en kerkhoven*
    - 6.1.1 Ruimtelijke ontwikkelingen*
    - 6.1.2 Maatschappelijke ontwikkelingen*
  - 6.2 Een cultuurhistorische waardering*
  - 6.3 Een integrale selectiemethode voor duurzaam behoud en efficiënt beheer in de toekomst*
  - 6.4 Evaluatie van het huidige erfgoedbeleid inzake begraafplaatsen en kerkhoven.*



In het eerste hoofdstuk wordt beschreven wat de aanleiding vormt voor deze scriptie. Een belangrijk onderdeel hiervan is de vraag, wat nu precies de cultuurhistorische waarde van een begraafplaats of kerkhof is en hoe deze bepaald kan worden. Hoofdstuk 6 gaat specifiek in op dit onderwerp. Allereerst worden de maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen op begraafplaatsen en kerkhoven belicht. Waar hebben de eigenaren mee te maken en welke vragen komen er op hun af?

84

Bij begraafplaatsen en kerkhoven moeten we ons altijd afvragen welke waarde men hecht aan deze plekken? Is dat de plek als zodanig of gaat het om de aanleg of het huidige ruimtelijke beeld? Op oude kerkhoven werd begraven en later als men de ruimte weer nodig had geruimd.<sup>1</sup> De botresten of knekels die men tegenkwam, begroef men in een knekelkelder of put op het kerkhof. Hiermee was de eeuwigdurende grafrust gegarandeerd. Men bleef voor altijd op deze laatste akker liggen. Deze waarde is misschien wel de belangrijkste voor de betrokken personen en nabestaanden. Deze kerkhoven waren geheel zelfvoorzienend. Uit de opbrengsten van begravingen, het laten grazen van schapen en het verkopen van hakhout kon men de kerk onderhouden. Tegenwoordig zien we dat de financiële middelen tekort schieten. Onze houding ten opzichte van de dood is de afgelopen decennia ook sterk veranderd en daarmee ook ons beeld bij begraafplaatsen en kerkhoven. Daar waar voorheen alles doelmatig was ingericht, spelen nu aspecten van gevoel en emotie een rol bij de waardering van deze plekken. Als we vooruit willen kijken moeten we een langetermijnvisie ontwikkelen voor de begraafplaatsen en kerkhoven. Deze moet worden afgestemd op de huidige en toekomstige vragen en rekening houden met de veranderende samenleving en nieuwe inzichten.

<sup>1</sup> Interview met de heer L.Bok najaar 2013.

### 6.1 Maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen op begraafplaatsen

Welke maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen spelen er op de begraafplaatsen en kerkhoven. Voor de uitwerking van die vraag moeten we een onderscheid aanbrengen tussen ruimtelijke- en maatschappelijke ontwikkelingen. Voor de beantwoording van deze vragen put ik uit de gespreken die ik heb gevoerd met bezoekers en beheerders. Als we beginnen met de ruimtelijke ontwikkelingen dan zien we in toenemende mate een behoefte aan een extra functie van de begraafplaats namelijk als wandelpark. Er is overigens wel een verschil waar de begraafplaats of kerkhof ligt en de omvang hiervan.

#### 6.1.1 Ruimtelijke ontwikkelingen

##### Verskil stad en platteland

Een begraafplaats midden in de stad of Ten Boer zal eerder worden gebruikt als wandelpark dan een begraafplaats op het platteland. Een verschil tussen stad en platteland zien we vooral in de grotere kernen, zoals Ten Boer en de stad Groningen. In de kleine dorpen speelt dit niet. In Groningen speelt dit vooral bij het Selwerderhof en in Ten Boer bij de nieuwe begraafplaats. In Groningen heeft de stad de begraafplaats bijna opgeslokt, deze lag ten tijde van de aanleg in 1949 ver buiten de stad. Ten Boer daarentegen heeft bewust een locatie gezocht die voldeed aan de eisen om een natuurbegraafpark te ontwikkelen. Dit ligt tegen het Ten Boerster bos en tegen de meest westelijke woonwijk van Ten Boer. Door deze ligging ten opzichte van de bewoning is het voorstelbaar dat men een wandeling wil maken in een park. De openbaarheid van deze parken kent echter ook grenzen. In Ten Boer mogen ook honden op de begraafplaats lopen en daar is niet iedereen van gecharmeerd.<sup>2</sup>

##### Verwachtingspatroon

Naast literatuuronderzoek, archiefonderzoek en kaartstudies is er ook veldonderzoek verricht voor deze scriptie. Gaandeweg heb ik verschillende

<sup>2</sup> Blijkt uit gesprekken met Gemeente Groningen en Ten Boer, 2013 en 2014.

gesprekken gevoerd met bezoekers en onderhoudsmensen van de begraafplaatsen. Opvallend hierbij is dat men bepaalde verwachtingen heeft ten aanzien van het gebruik en doel van de begraafplaats of het kerkhof. Een steeds terugkerend punt van gesprek was het onderhoud. In Groningen zien we dat het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen is verboden. Er worden verschillende methoden toegepast in de openbare ruimte om onkruid te verdelgen. De paden van de begraafplaatsen zijn vaak van een halfverharding voorzien. Dat wil zeggen dat hier schelpen, split of steenslag voor is gebruikt. Voorheen kon de beheerder hier met gif spuiten en bleven de paden schoon en vrij van onkruid. Tegenwoordig is dat niet meer mogelijk en zien we een vergroening ofwel vergrassing van de paden. Deze vorm van onderhoud is de bezoekers een doorn in het oog. De begraafplaats hoort er netjes en schoon uit te zien, uiteraard heeft men begrip voor de natuur maar dat kan ook anders. Dit is een veelgehoorde klacht die ook nog eens door de onderhoudsmensen wordt onderstreept. *'mijn vader had een totaal ander beeld bij de begraafplaats voordat hij werd begraven'*, dit was een uitspraak van een bezoeker op de Noorderbegraafplaats. Als we bedenken dat hier uitsluitend eeuwig durende graven zijn verkocht is het verstandig om wijzigingen in het beheer en onderhoud duidelijk te communiceren.



Afb. links een foto van een pad op een begraafplaats met een halfverharding, voor het onkruidvrij houden wordt gewerkt met chemische bestrijdingsmiddelen op basis van Glyfosfaat. Rechts zien we een vergelijkbaar pad waarbij geen chemische middelen worden ingezet. Foto: auteur

## Ruimen van grafmonumenten

Daarnaast zien we een ander fenomeen dat ruimtelijk en cultuurhistorisch effect kan hebben op de begraafplaats. In Groningen is het beleid erop gericht dat het Selwerderhof geruimd gaat worden.<sup>3</sup> Een grondige analyse met betrekking tot de cultuurhistorische waarden was toen nog niet gemaakt.<sup>4</sup> Niet alleen het groen maar ook de grafmonumenten kunnen van grote cultuurhistorische waarde zijn. Bij het ruimen van graven die vlak bij bomen liggen, ligt het gevaar op de loer dat de boomwortels beschadigd raken en in het ergste geval de boom dood gaat. Hiermee is niet alleen het grafmonument weg, maar ook de boom dood.

## Actieve of gesloten begraafplaatsen

Bij kerkhoven kunnen we een onderscheid aanbrengen tussen actieve en gesloten plaatsen. Waar geen actieve bijzettingen of begravingen plaats vinden is een ecologisch beheer met hoger gras algemeen geaccepteerd. Het versterkt het beeld van verlaten plekken en groene oases in een open landschap. De beplanting is over het algemeen inheems en soms zien we een oude taxus of een buxus die uitgelopen is tot een wintergroene struik van 4 meter hoog. Dit zijn bij uitstek schuilplaatsen voor vogels zoals uilen.<sup>5</sup> Voor oude kerkhoven geldt de grafmonumenten inventarisatie ook, we zien hier vele oude monumenten en smeedijzeren hekwerkjes die verloren dreigen te gaan.<sup>6</sup>

85

### 6.1.2 Maatschappelijke ontwikkelingen

*'Een bakkie doen op de begraafplaats in Winschoten'* kopte het Dagblad van het Noorden op 14 mei 2011. Een theehuisje op de begraafplaats in Winschoten voorziet in een vraag en behoefte. Zo zijn er landelijk gezien meerdere vergelijkbare initiatieven. Al sinds 2003 heeft het Selwerderhof ook een theehuis ingericht in de voormalige oude aula. Volgens de uitbater een schot in de roos, mensen willen rust en soms een gesprek. Een kopje thee en een wisselende kunsttentoonstelling brengen de bezoekers in een passende sfeer.

3 Gemeente groningen 2012 (beleidsvisie begraven).

4 Auteur is hierbij betrokken geweest, het betreft een eerste aanzet tot een beheerplan voor begraafplaatsen in de gemeente Groningen, mei 2013.

5 Inventarisatie winterroestplaatsen van de ransuil op kerkterreinen van de Stichting Oude Groninger Kerken Albert-Erik de Winter 2013.

6 DvhN, waarom een hek rondom een graf 18- 8- 2008 (door Jibbo Poppen).

Er wordt heel veel gebruik gemaakt van deze voorziening. Het iets langer vertoeven op de begraafplaats en hiermee eigenlijk al gebruik maken van de begraafplaats als park wordt mede hierdoor gefaciliteerd. We zien dat de begraafplaats hiermee ook een functie krijgt als ontmoetingsplek.



Afb. De voormalige aula op het Selwerderhof, sinds 2003 ingericht en in gebruik als theehuis in een parkachtige setting. Foto: auteur mei 2014.

De vraag is wel hoever we hierin kunnen gaan. Is een Mc Donalds haalbaar of wenselijk? Uit de inventarisatie en gesprekken die ik heb gevoerd op verschillende begraafplaatsen en kerkhoven, is mij duidelijk geworden dat nieuwe functies goed kunnen maar het moet wel passen binnen het geheel. Een theehuisje voorziet duidelijk in een behoefte, maar een Mc Donalds gaat te ver! Er moet een balans zijn waarbij primair de begraafplaats en de rust de boventoon moet voeren. Het onderhoud op begraafplaatsen ziet men het liefst hoog dat wil zeggen traditioneel. De afdeling stadsbeheer van de gemeente Groningen heeft een project genaamd; 'schoon, heel en veilig' dat tot doel heeft alles in de openbare ruimte wat vies, kapot of onveilig is te herstellen of te verwijderen.

Op de vraag of er dieren op de begraafplaats begraven mogen worden, wordt zeer wisselend gereageerd. Vanuit economische gedachte is het

idee zo slecht nog niet. Op grote terreinen kan een afgezonderd veldje worden ingericht. Op kleine begraafplaatsen is het veelal niet wenselijk, vooral omdat het hier meer in het zicht is en vanuit piëteit voor de overledenen en nabestaanden.

## 6.2 Een cultuurhistorische waardering

Wat is precies een cultuurhistorische waarde van een begraafplaats? Voor het antwoord hierop zal eerst een inventarisatie moeten plaats vinden en daarna een waardering. Hoe kunnen we dat doen?

Voor het bepalen van de cultuurhistorische waarden dienen we eerst te weten wat voor begraafplaats of kerkhof we voor ons hebben. Gaat het om een monument, is het een actieve begraafplaats of een kerkhof waar al tijden geen bijzetting of begraving heeft plaatsgevonden? Vervolgens moeten we ons de vraag stellen wat het doel is met de begraafplaats. Met andere woorden een langetermijnvisie is onontbeerlijk. Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw worden sommige begraafplaatsen aangewezen als een rijksmonument. Hiermee laten we zien dat deze plekken deel uit maken van ons cultuurhistorisch erfgoed.<sup>7</sup> Voor rijksmonumenten wordt een plan opgesteld voor instandhouding en ontwikkeling van **beschermd** begraafplaatsen (piobb). Dit kan een goede leidraad zijn voor alle begraafplaatsen, omdat volgens deze methode alle mogelijke aspecten aan de orde komen. In dit plan worden alle elementen waaruit een begraafplaats is opgebouwd meegenomen. Er wordt een visie op de samenhang vastgelegd en bekeken vanuit diverse invalshoeken, zoals:

- De historische context en ontwikkeling.
- De monumentale waarden.
- De huidige stand van zaken ten aanzien van de voorkomende elementen op de begraafplaats bekeken vanuit beheer en onderhoud maar ook vanuit de juridische en financiële achtergronden.

Dit geheel wordt afgezet tegen de gewenste ontwikkelingen, vervolgens wordt alles samengevat in een integrale langetermijnvisie op het geheel. Voor dit plan moet een inventarisatie plaatsvinden.

Deze inventarisatie kan worden gezien als een momentopname en dus als nulmeting.

<sup>7</sup> Brochure, verantwoord omgaan met funerair erfgoed: een methode, uitgave Rijkdienst voor de Monumentenzorg, 2003.



Als we kijken waaruit een begraafplaats bestaat, dan kunnen we globaal een verdeling maken in:

- Groenaanleg van de begraafplaats
  - o Bomen
  - o Heesters
  - o Gazon en kruiden
- Bebouwing zoals lijkhuisjes, aula's, theehuisjes en personeelsgebouwen
- Bouwwerken zoals bruggen, poorten en muren, toegangshekken
- Grafmonumenten
- Paden
- Water
- Kunst
- Ecologische betekenis

Voor de waarde stelling van zowel de afzonderlijke onderdelen als het geheel zijn aspecten zoals gaafheid en zeldzaamheid belangrijke criteria. Voor het groen en de totaal aanleg kan worden geput uit een brochure 'Richtlijnen voor tuinhistorisch onderzoek' uitgave van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2012). De inventarisatie van grafmonumenten is een specialistisch onderdeel en kan zeer tijdrovend worden. In bijlage 3 (pag 103) van het boek 'begraafplaatsen als cultuurbezit' staat een uitgebreid inventarisatie formulier.<sup>8</sup> Hierbij wordt de grafbedekking uitvoerig beschreven en bemeten. Daarnaast wordt de omrastering en het materiaalgebruik benoemd. De beschermingscategorie en het type graf inclusief een foto worden opgenomen in de inventarisatie. De grafische verzorging, het schrift en de symbolen en de technische staat van onderhoud alsmede de fabrikant en als laatste de rechthebbende maken het verhaal compleet. Voor de bouwwerken en bebouwing op de begraafplaats moeten een architectuurspecialist en een bouwkundige inspectie verrichten en rapport uitbrengen. Kortom er zal een interdisciplinaire werkgroep zich bezig moeten houden met de inventarisatie en waardering van de begraafplaats of het kerkhof. Als alle onderdelen zijn beschreven en gewaardeerd worden deze verwerkt in een rapportage.

---

<sup>8</sup> Bok, L. 2003, 103.

### 6.3 Een selectiemethode voor duurzaam behoud en efficiënt beheer in de toekomst

Als we keuzes moeten maken ten aanzien van beheer en onderhoud is het van belang te beschikken over goede rapportages zoals hierboven beschreven. De inventarisatie geldt als een belangrijke basis.

Een begraafplaats kan worden aangewezen als een rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument.

Als we kijken hoe de rijksoverheid dit beschrijft zien we:

*Een monument is een gebouw met cultuurhistorische of wetenschappelijke waarde. In Nederland zijn er verschillende typen monumenten:*

*rijksmonumenten, provinciale monumenten, gemeentelijke monumenten en beschermde stadsgezichten of dorpsgezichten.*<sup>9</sup> Opvallend genoeg

zien we dat het groene erfgoed en dus ook de begraafplaatsen hierin niet zijn genoemd, hoewel deze er wel degelijk zijn. Bij de verschillende statussen horen ook verschillende mogelijkheden en beperkingen.

Een rijksmonument bijvoorbeeld kan hiervoor subsidies en expertise verwachten.<sup>10</sup> Bij gemeentelijke monumenten ligt dat echter anders.

Objecten die van belang zijn vanwege hun zeldzaamheid, gaafheid of vanwege de betekenis voor de lokale geschiedenis kunnen in aanmerking komen als gemeentelijk monument. Het Selwerderhof is als gehele aanleg gemeentelijk monument. Hierbij is het lang niet altijd gezegd dat het geld voor onderhoud dan ook gegarandeerd is. Gemeentes of stichtingen die beschikken over meerdere begraafplaatsen en kerkhoven kunnen kiezen uit verschillende opties;

- Alles op niveau houden
- De mooiste behouden en de rest minder aandacht schenken
- Alles een beetje onderhouden

Stichtingen en verenigingen die het beheer en onderhoud van een plek hebben moeten keuzes maken uit de onderdelen van die plek. Het kan zijn dat de grafmonumenten alle aandacht krijgen en de bomen niet meer. Hierin zijn uiteraard veel verschillende keuzes te maken.

---

<sup>9</sup> <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten-en-erfgoed-archeologie/vraag-en-antwoord/wat-is-een-monument-en-welke-typen-monumenten-zijn-er.html>, geraadpleegd op 21 juli 2014

<sup>10</sup> [http://www.begraafplaats.nl/de\\_begraafplaats/171/](http://www.begraafplaats.nl/de_begraafplaats/171/), geraadpleegd op 20 juli 2014

## 6.4 Het huidig erfgoedbeleid inzake begraafplaatsen en kerkhoven evalueren.

### Onderhoud

Moeilijk te meten is de waarde van het gevoel en de beleving op een begraafplaats. Het knisperende geluid van de steentjes onder de schoenzolen is een geluid dat bijna vanzelfsprekend bij een begraafplaats hoort. Als het huidig beleid wordt voortgezet lopen we het risico dat slechts een aantal hoofdpaden op de begraafplaatsen worden geasfalteerd en de rest verdwijnt door de gras en onkruidgroei. Voor begraafplaatsen waar actief wordt begraven en die veelvuldig worden bezocht is dit geen goede keus, zo blijkt uit gesprekken met onderhoudsmensen en bezoekers. Ondanks het vooruitstrevende en natuurvriendelijke uitgangspunt zou het gemeentelijk beleid op het gebied van groenbeheer genuanceerd aangepast kunnen worden voor dit specifieke onderdeel. Bij begraafplaatsen en kerkhoven gaat het slechts om een zeer beperkt oppervlak van het gehele gemeentelijke groenareaal. Daarnaast kan het beleid voor begraven en begraafplaatsen worden aangescherpt en verdiept ten aanzien van het ruimen op het Selwerderhof. Zoals we weten maken de grafmonumenten en degene die er begraven liggen wel degelijk onderdeel van de cultuurhistorische waarde van begraafplaatsen uit. Het gaat hierbij dus niet allen om de ouderdom van een monument. Een inventarisatie van grafmonumenten ontbreekt. Voordat men tot ruimen overgaat zijn er twee aspecten die nader onderzocht moeten worden en dat is een grafmonumenteninventarisatie op het Selwerderhof en een boomeffectanalyse. Bij het ruimen van graven wordt diep in de grond gewoeld en vele graven liggen onder bomen waardoor de boomwortels beschadigd kunnen raken.

### Openstellen als wandelpark

Bij het openstellen van een begraafplaats als wandelpark moet de gemeente of een andere eigenaar heel goed nadenken over de effecten hiervan. Willen we spelende kinderen op en rond de graven? Mogen honden worden toegelaten en vrij loslopen? In de jaren negentig van de vorige eeuw had de Vereniging voor Nederlandse gemeenten al een duidelijke mening hierover, men wilde namelijk meer begraafplaatsen als wandelpark openstellen.<sup>11</sup>

<sup>11</sup> <http://www.digibron.nl/search/detail/012df515c9d6a2f574af6943/de-dodenakker-is-geen-vondelpark>, geraadpleegd op 4 augustus 2014.

Dat dit niet nieuw was blijkt ook wel uit het onderzoek naar het Selwerderhof waar de heer E. Reitsma en J.W.Verdenius al heel duidelijk dit in hun visie meegaven. Beiden hadden in het ontwerp en de ontwerpuitingpunten aangegeven dat het terrein ook de functie als wandelpark moest krijgen. Uitvaartleiders dachten er in de jaren negentig al genuanceerder over blijkt uit gesprekken met de heer Kuipers (hoofd van de begraafplaatsen in Groningen). Uit de gesprekken die ik heb gevoerd met een aantal bezoekers blijkt dat men het wel goed vindt zoals het nu is. Dat geldt voor de meeste begraafplaatsen, bij Ten Boer wordt de kanttekening gemaakt dat het wel eens te openbaar is en de honden worden hier gezien als ongenode gasten. Een hek rondom de begraafplaats en sluitingstijd na zonsondergang waarborgen de rust en stilte op de begraafplaats.

### Oude kerkhoven

Bomen op oude kerkhoven zijn sterk beeldbepalend en hebben een hoge ecologische waarde. Als we echter de beelden uit de geschiedenis bekijken zien we dat het beeld ten aanzien van kerkhoven sterk wisselend is geweest. Zo blijkt uit foto's van het kale kerkhof te Woltersum. Er hebben dus lang niet altijd continu bomen gestaan, het gebruik van bomen voor hakhout en gereedschap past helemaal in het gebruik van het terrein. Actuele vragen ten aanzien van het beheer en onderhoud van deze bomen zullen dan ook vanuit dat perspectief moeten worden bekeken. Vooral voor de Stichting Oude Groninger Kerken en de vele verenigingen op het platte land die deze terreinen beheren kan dit een ommezwaai in het denken teweeg brengen en leiden tot nieuwe inzichten.

### Samenvattend

Een integrale langetermijnvisie voor begraven en begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer ontbreekt. Voor monumentale begraafplaatsen of kerkhoven zou een piobb moeten worden opgesteld dat kan dienen als lange termijnvisie. Het huidige gemeentelijke beleid voor Groningen schiet op een aantal fronten tekort. Bijvoorbeeld een inventarisatie en waardering van grafmonumenten is niet gemaakt. De keus om te ruimen is al wel gemaakt, er is dus haast bij omdat er bijzondere graven geruimd kunnen gaan worden. Ook is de aanleghistorie en het ontwerp van de begraafplaats niet diepgaand onderzocht. Daarnaast kan het gemeentelijk groenbeleid worden genuanceerd ten aanzien van het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen op begraafplaatsen, en het ecologisch beheer van deze terreinen. Ook moeten we ons goed beseffen wat en

hoe de rol van begraven, begraafplaatsen en kerkhoven in het verleden is geweest. Gaan we weer ruimen op oude kerkhoven en ruimte beschikbaar stellen voor begraven?



Afb. Duitsland, Friedhof Engerhufe te Engerhufe Ostfriesland. We zien hier een zeer oud kerkhof wat nog steeds in gebruik is als actieve begraafplaats met moderne grafmonumenten en weinig oude bomen. Er staan veel kleine lage heesters. Foto: L.Bok





## *7. Conclusies & aanbevelingen*

### *7.1 Conclusies*

### *7.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek*



### 7.1 Conclusies

In dit hoofdstuk wordt samenvattend antwoord gegeven op de onderzoeksvragen die in hoofdstuk 1 zijn gesteld. In chronologie worden de landschappelijke vragen en deelvragen beantwoord. Ook de ruimtelijke opbouw en de relatie met het landschap komt hierbij aan de orde. De laatste onderzoeksvraag heeft een maatschappelijk karakter en wordt hierna beschreven. Uiteindelijk is het doel handvatten te krijgen voor toekomstige ontwikkelingen waarmee eigenaren en beheerders van kerkhoven en begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer mee kunnen werken. De titel 'De begraafplaats leeft' is door dit onderzoek naar ik hoop duidelijk naar voren gekomen. Begraafplaatsen en kerkhoven zijn actuele onderwerpen die in toenemende mate in de belangstelling staan. Met name door het verdiepend onderzoek is er veel informatie naar voren gekomen die van belang kan zijn voor toekomstige besluiten.

92

#### Deelvraag 1

Om inzicht te krijgen in de relatie tussen het landschap en begraafplaatsen is de centrale vraag gesteld: ***In welke landschappelijke omgeving zijn de begraafplaatsen in de gemeenten Groningen en Ten Boer oorspronkelijk aangelegd en hoe heeft deze landschappelijke omgeving zich tot op heden ontwikkeld?***

Als we kijken naar de ligging in het landschap van begraafplaatsen en kerkhoven kunnen we een verdeling maken in drie hoofdgroepen, namelijk:

- **12 en 13 eeuw.** De oude kerkhoven gelegen in het wierdenlandschap en op oude ontginningsassen in het jonge zeeklei landschap en veenlandschap. Deze terreinen liggen allemaal op het platteland of in de periferie van de stad, behalve in Ten Boer waar de oude kerk met kerkhof midden in het dorp staat. Bij deze groep is de contextuele verandering het minst.
- **19<sup>e</sup> eeuw.** Oudere begraafplaatsen uit eind 19<sup>e</sup> eeuw lagen bij

aanleg allemaal buiten de stad. Inmiddels zijn ze volledig omsloten door de stad of Hoogkerk, waar ook een begraafplaats ligt uit deze periode.

- **20<sup>e</sup> eeuw.** De laatste serie betreft een reeks jongere begraafplaatsen, allemaal buiten de stad of het dorp aangelegd. Op het platteland zien we dat hier vaak een relatie ligt met een nabij gelegen kerkhof. Deze terreinen liggen vrijwel allemaal in het wierden landschap, behalve Noorddijk, Thesinge en Ten Boer (de nieuwe begraafplaats).

Kijken we naar de veranderingen in het landschap tussen 1900 en heden dan zien we een aantal opmerkelijke verschijnsel. Vooral rond de kernen Groningen en Ten Boer is er sprake van een enorme bevolkingstoename in de afgelopen eeuw. Daar waar in het begin van de negentiende eeuw twee begraafplaatsen ver buiten de stad werden aangelegd zien we deze nu midden in de stad liggen. Ook de oude begraafplaats van ten Boer die ooit aan de rand lag, ligt nu midden in het centrum. Tijdens het onderzoek zijn de begraafplaatsen en kerkhoven geïnventariseerd. Ook de inmiddels verdwenen begraafplaatsen zijn in kaart gebracht. Wat opvalt is dat de stad Groningen alle oude begraafplaatsen in en rond het oude centrum heeft geruimd ten behoeve van de stadsuitbreiding. Nergens anders binnen het onderzoeksgebied komt dat op deze schaal voor. Hierbij moet worden aangetekend dat niet alle prehistorische begraafplaatsen in kaart zijn gebracht. Als we de verdeling in hoofdgroepen zien en de aanlegperiode beschouwen dan valt op dat er tussen de 13<sup>e</sup> eeuw en de 19<sup>e</sup> eeuw geen kerkhoven of begraafplaatsen zijn aangelegd. Dat betekent dat de kerkhoven eeuwen lang dienst hebben gedaan als begraafplaats.

#### Deelvraag 2

Naast de landschappelijke ligging is de relatie met het landschap en het ruimtelijk ontwerp van de begraafplaats of het kerkhof van belang voor dit onderzoek. Deelvraag twee ziet er als volgt uit: ***Hoe zijn de begraafplaatsen in Groningen en Ten Boer tussen 1900 en 2014 ruimtelijk opgebouwd en wat is de relatie met het landschap?***

We beginnen met de relatie met het landschap. De ligging van kerkhoven en begraafplaatsen en de locatiekeuze is aan verandering onderhevig. Vanaf het begin van de vorige eeuw speelt bij de locatiekeuze voor nieuwe begraafplaatsen de landschappelijke ligging en bodemopbouw nagenoeg geen rol meer. De bodem kan worden opgehoogd met iedere gewenste grondsoort en kan daarmee overal in het landschap worden gesitueerd. We zien dit bijvoorbeeld bij het Selwerderhof (1949) en Ten Boer (2007). Een hoge ligging en goede waterafvoerende bodemopbouw hoeft niet oorspronkelijk aanwezig te zijn. Een ander aspect in de relatie tussen het landschap en het kerkhof of de begraafplaats is het contrast. Veel kerkhoven in het open klei en wierdegebied zijn groene oases in een landbouwgebied. Door de intensieve landbouw is er minder ruimte voor flora en fauna dan in het verleden. De aangrenzende kerkhoven zijn dan ook de aangewezen plek voor de natuur. Een kerkhof met bomen, struiken en grassen biedt voor de flora en fauna goede huisvesting. Juist op deze plaatsen vinden veel planten en dieren hun rust. Daarnaast kennen deze terreinen een zeer lage menselijke dynamiek, hetgeen ook een belangrijke voorwaarde is voor de ecologische waarden. De ecologische waardering van kerkhoven en begraafplaatsen is een trend van de laatste vijftien á twintig jaar. Vooral de kerkhoven spelen een belangrijke rol in de ecologie. Deze kerkhoven zijn gesloten, dat wil zeggen er wordt niet meer begraven omdat het terrein vol is. Sinds het gebruik van stenen en ijzeren grafmonumenten is er niet meer geruimd. Deze terrein werden in het verleden wel geruimd en beschikten over het algemeen over minder beplanting. Bomen en hakhout werden ook vaak weer gekapt en herplant. Men interpreteerde de laatste rustplaats hier wat ruimer dan tegenwoordig.

Als we kijken naar de driedeling kerkhof, begraafplaats ontworpen op basis van gemeentelijke eisen en als laatste de begraafplaats die ontworpen is door een tuin- en landschapsarchitect kun je het volgende stellen: *“Hoe jonger de begraafplaats hoe minder relatie deze heeft met het landschap”*. Eigenlijk hebben de oude kerkhoven als enige nog de meeste relatie met het landschap.

### **Ruimtelijke inrichting**

Esthetica speelt bij nieuwe begraafplaatsen een grotere rol dan vroeger. Vanaf begin twintigste eeuw speelt de ruimtelijke inrichting en het

ontwerp in toenemende mate een rol bij de aanleg van de begraafplaats. Het belang van bomen als hoofdstructuur is op het Selwerderhof duidelijk naar voren gekomen als ontwerpachtergrond. Door middel van beplantingskeus kan men de uitdrukking van het ontwerp versterken. Met een gewenste sobere en ingetogen sfeer kan men rustige en eenvoudige beplanting aanbrengen. Begraafplaatsen die ook als (semi) openbaar gebied worden gebruikt zijn vaak kleurrijker en meer divers in de beplantingskeus. Dit in tegenstelling tot de rechthoekige en functionele modellen uit de periode 1875-1925 die we vooral in het buitengebied aantreffen. Ook de zichtlijnen en parkachtige inrichting gaan mee met de tendens en stijlen in de tuin- en landschapsarchitectuur. Zo zien we op het Selwerderhof een trendbreuk bij de laatste uitbreiding in 2009. Het oorspronkelijke ontwerp van J.Vroom (tuin- en landschapsarchitect) uit 1948 had een sterk introvert karakter en een gesloten massieve groene omranding van de begraafplaats. De laatste uitbreiding heeft een coupure aangebracht in deze groene omranding waardoor er zicht wordt verkregen op het omliggende open landschap aan de noordzijde van de begraafplaats.

Door het verdiepend onderzoek hebben we geleerd dat de ruimtelijke inrichting van de begraafplaats te Woltersum is bepaald door de gemeentelijke eisen die vooral werden gedictieerd door de wettelijke eisen. Voor nader onderzoek op provinciaal niveau zou het goed zijn om naast de landschappelijke ook de gemeentelijke overeenkomsten en verschillen te onderzoeken. In dit onderzoek hebben we kunnen zien dat de provincie de gemeentelijke voorwaarden volgde ten aanzien van de aanlegseisen. Beiden volgen hiermee de wetgeving die een aantal randvoorwaarden stelt. Er kunnen ook provinciale verschillen zijn wat bij een nog breder landelijk onderzoek aan de orde zou kunnen komen.

Een belangrijke conclusie uit het verdiepend onderzoek is dat de rol van Copijn bij het Selwerderhof slechts is toe te kennen aan de praktische uitvoering en dan specifiek het grondwerk. J.W. Verdenius moet worden gezien als belangrijkste grondlegger van de ontwerpuitgangspunten voor het Selwerderhof. Dus de literatuur kan op dit deel worden aangescherpt, want vrijwel overal lezen we als ontwerpers Copijn en Vroom, dat moet dus zijn Verdenius en Vroom. Daarnaast heeft verdiepend onderzoek geleerd dat ook de gemeente nadere eisen stelde aan de inrichting van algemene begraafplaatsen zoals in Woltersum.

Gezien dit rechthoekige archetype verdeeld in vier vlakken, wat we veel meer zien, is nader onderzoek op dit punt wenselijk.

De relatie tussen de tuin- en landschapsarchitectuur komt naar voren bij de ruimtelijke inrichting en is eigenlijk pas vanaf de tweede helft 20e eeuw aan de orde in de gemeenten Groningen en Ten Boer.

### Inrichting en gebruik

De ruimtelijke inrichting en het beheer van begraafplaatsen en kerkhoven is sterk gekoppeld aan het gebruik. Gesloten begraafplaatsen zijn meer ingericht op ecologisch beheer, het gras is hoger en soortenrijker. De paden zijn vaak verdwenen en begroeid, soms is er een pad gemaaid. Dat pad heeft een iets hogere maaifrequentie dan het gras rondom. Bij actieve begraafplaatsen zien we een hoog onderhoudsprogramma. Bij de kerkhoven en begraafplaatsen die onder gemeentelijk beheer vallen worden conform het gemeentelijk beleid geen bestrijdingsmiddelen gebruikt. Bij de begraafplaatsen van verenigingen of stichtingen worden vaak wel bestrijdingsmiddelen gebruikt variërend van Roundup voor het onkruid tot formaline voor de grafstenen.<sup>1</sup> Hiermee kunnen we stellen dat het ecologische beheer op kerkhoven algemeen geaccepteerd is en dat ecologische beheer op actieve begraafplaatsen minder gewaardeerd is. Er moet hier nader gekeken worden welke ecologische onderhoudsmaatregelen wel en niet passen binnen het gebruik en het verwachtingspatroon van de bezoekers. Dit is van essentieel belang omdat het beeld van de ruimtelijke inrichting zeer sterk wordt bepaald door de beheervorm.

### Deelvraag 3

Naast de landschappelijke onderzoeksvragen is er ook een maatschappelijk deel onderzocht. Dit onderdeel gaat vooral in op de cultuurhistorische waarde en kijkt naar mogelijkheden in de toekomst. De centrale vraag voor dit deel luidt: **Wat zijn de mogelijkheden voor maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen op of nabij begraafplaatsen?**

Hierbij is gekeken naar het beheer en gebruik, de te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen en hoe een eigenaar keuzes kan maken met betrekking tot beheer en onderhoud.

---

<sup>1</sup> *Beheerders diverse begraafplaatsen in het buitengebied.*

Ook de cultuurhistorische waardering is een onderdeel hiervan. Dit laatste heeft een direct gevolg voor het huidige erfgoedbeleid.

### Overig gebruik

Nieuwe begraafplaatsen krijgen steeds meer een semiopenbaar karakter en fungeren daarmee als parkgebied. Het semiopenbare karakter dat een begraafplaats dan krijgt kan voor nieuwe spanningen zorgen zoals, het loslopende honden probleem in Ten Boer. Het is de vraag of een dergelijk gebruik past binnen de cultuurhistorie en waarden en normen van de huidige samenleving en hoe lang deze stand houden. We zien vanuit het verleden een duidelijke omwenteling ten aanzien van het beheer en onderhoud. Een fysieke scheiding tussen parkgebied en begraafplaats waarbij het onmogelijk wordt voor honden om grafvelden te betreden zou wellicht een aanbeveling kunnen zijn. Uit gesprekken blijkt dat dit onderdeel toch wel het zwaarst weegt voor bezoekers.

Een andere vorm van overig gebruik is de toename van theehuisjes op begraafplaatsen. We zien dit op het Selwerderhof en in Winschoten. Uit een gesprek met de uitbaatster van het theehuisje inde voormalige aula op het Selwerderhof blijkt dat mensen nu wat langer blijven op de begraafplaats en ook gesprekken aangaan met andere bezoekers. Dat heeft volgens haar ook een goed effect op de rouwverwerking. Een McDonald op de begraafplaats zal wellicht iets te ver voeren maar kleine theehuisjes kunnen voorzien in een behoefte zoals blijkt.

Daarnaast zien we dat begraafplaatsen en kerkhoven een decor bieden voor kunst. Op het Selwerderhof en het kerkhof in Woltersum zien we dit terug. Tijdens het veldonderzoek ben ik op geen andere plaats op het platteland dergelijke kunstuitingen tegen gekomen. Ook zien we dat de kerkhoven en begraafplaatsen steeds meer in de belangstelling komen vanwege hun schoonheid, rust en uitstraling. Jaarlijks organiseert de SOGK een toeristische route langs deze terreinen, genaamd 'Tour des Cimetières'. De 'Tour des Cimetières', is een serie rondleidingen langs begraafplaatsen in samenwerking met Arriva Touring, en is onderhand een regelmatig terugkerende gebeurtenis geworden.

### Financiën en beheer

Zoals in de inleiding is aangegeven vormen de financiële aspecten vaak een molensteen om de nek van begraafplaatsbeheerders. Er wordt gezocht naar inkomstenbronnen en daaraan gekoppeld mogelijk nieuw



of hergebruik van kerkhoven of begraafplaatsen. Als we kijken naar het verschil in beheer tussen actieve en inactieve terreinen kun je stellen dat inactieve terreinen op ecologische leest worden beheerd. Op dergelijke terreinen wordt deze vorm van beheer geaccepteerd, echter als we deze terreinen opnieuw beschikbaar stellen voor nieuwe functies of ruimen en begraven bestaat er een groot risico dat het ecologisch beheer omgevormd moet worden naar een traditioneel beheer. Hierdoor gaan de ecologische waarden een soortenrijkdom sterk achteruit. In Duitsland zien we hiervan wel een aantal voorbeelden zoals in Bingum, Campen, Engerhufe en vele andere. Het is de vraag of we de huidige oude kerkhoven met een glazen stolp er over moeten beschermen of dat we het roer 180 graden draaien en gaan ruimen en weer begraven op deze terreinen waardoor er weer geld voor onderhoud binnen komt. Dit zijn vragen die verder reiken dan het kader van dit onderzoek, echter een complete cultuurhistorische waardering kan een dergelijke keuze onderbouwen. Maatschappelijk draagvlak hiervoor zal wellicht een generatie duren.

### **Stad en platteland**

Wat direct opvalt bij de totale voorraad kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente Groningen en Ten Boer is de grote hoeveelheid verdwenen begraafplaatsen in de stad. De stad had/heeft dus een traditie om begraafplaatsen te ruimen als men de ruimte weer nodig heeft. Daarnaast is het Selwerderhof een voorbeeld van een begraafplaats waar de maatschappelijke ontwikkelingen als groeiringen van een boom zijn af te lezen. In het begin liggen alle grafstenen gelijk en zijn ze vrijwel identiek en naar mate men verder op de begraafplaats komt zien we de grafmonumenten in alle opzichten veranderen. We zien deze verandering ook terug in het beheer. Het laatst aangelegde deel 'veld 12' heeft een ecologisch beheer. Door de omvang van het terrein en de gefaseerde aanleg is het mogelijk geweest in te spelen op de actuele vragen. Er is geen begraafplaats in beiden gemeenten te vinden waar we dit zo duidelijk kunnen aflezen. Daarnaast is het door de omvang dat verschillende vormen van beheer hier mogelijk zijn zonder dat het elkaar stoort.

De kerkhoven en begraafplaatsen op het platteland zijn veel ingetogener qua ontwerp en grafstenen. Het beheer bij actieve begraafplaatsen is traditioneel, tenzij deze door de gemeente of SOGK worden onderhouden. Dan zien we vaker ecologisch beheerde terreinen.

### **Cultuurhistorie**

Het meten van de cultuurhistorische waarde van een kerkhof of een begraafplaats is en blijft sterk subjectief. Toch hebben we een aantal methoden om de verschillende onderdelen te inventariseren en te waarderen. Hiervoor is specifieke kennis nodig. Het onderzoek naar grafmonumenten is zeer specialistisch en vereist veel tijd en kennis. Vooral het integrale onderzoek naar de cultuurhistorie is van groot belang.

Het ruimen van graven kan twee negatieve gevolgen hebben, namelijk een cultuurhistorisch waardevol grafmonument kan verloren gaan. En als tweede kunnen, door graafwerkzaamheden, boomwortels beschadigd raken waardoor deze op termijn komt te vervallen. Hierdoor kan een waardevolle groenstructuur komen te vervallen. Door het opstellen van een integrale cultuurhistorische waardering krijgen we zicht op de behouden en te versterken waarden van een begraafplaats of kerkhof. Het kan dus heel goed zijn dat het kappen van bomen rondom een kerkhof geheel in lijn is met het cultuurhistorisch gebruik van dergelijke groene omrandingen. Dit is vaak in tegenspraak tot wat men denkt. Voor bomen op een ontworpen begraafplaats zoals het Selwerderhof speelt weer het tegenovergestelde, hier is de boomstructuur bewust ontworpen.

Een ander fenomeen is het verschil tussen graven voor bepaalde tijd en voor onbepaalde tijd. Voor onbepaalde tijd speelt vooral de plek ofwel het terrein waar een persoon begraven ligt. Dit is belangrijker dan de ruimtelijke inrichting van de plek zelf vinden ondervraagde personen. Om de cultuurhistorische waarden van een kerkhof of begraafplaats te bepalen moet naast een historisch onderzoek een integraal onderzoek plaatsvinden. Hierbij moet ook aandacht besteed worden aan de architectuur van de bouwwerken, de grafmonumenten en de ecologische waarden. Dit moet worden samengevat in een zogenaamde 'piobb' oftewel een plan opgesteld voor instandhouding en ontwikkeling van beschermde begraafplaatsen. Een goede aanvulling op het 'piobb' zou een belevingsonderzoek of interview zijn. Want de vakmensen die een 'piobb' samenstellen, kunnen misschien een heel ander beeld hebben van een begraafplaats of kerkhof dan de gemiddelde bezoeker.

## 7.2 Aanbevelingen voor nader onderzoek

Het beheer van een begraafplaats is vaak punt van aandacht, vooral nu de beschikbare financiële middelen hiervoor minder worden. We kunnen stellen dat het ecologisch beheer op kerkhoven algemeen geaccepteerd is en dat ecologische beheer op actieve begraafplaatsen minder gewaardeerd wordt en dat hier nader bekeken moet worden welke ecologische onderhoudsmaatregelen wel en niet passen binnen het gebruik en het verwachtingspatroon van de bezoekers. Hiervoor zou nader onderzoek moeten plaats vinden.

### Monumenten

Om een goed en compleet beeld te krijgen van de cultuurhistorische waarde van de kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente Groningen en Ten Boer zal alles geïnventariseerd moeten worden.

Hierbij moet een duidelijk vooropgezet plan van aanpak worden gemaakt. Op begraafplaatsen en kerkhoven hebben we te maken met verschillende disciplines, zoals landschap en groen, ecologie, bouwkunde maar ook grafmonumenten en dergelijke. Het kunnen waarderen van en adviseren over dergelijke onderdelen vereist specialistische kennis. Het is van belang een interdisciplinaire werkgroep in te stellen die dit onderzoek kan verrichten. Een goede beschrijving voor de opzet en het proces hiervan is te vinden in 'Begraafplaatsen als cultuurbezit' van L.Bok (2003). Het is raadzaam om te beginnen bij de gemeentelijke monumenten zoals Selwerderhof. Een aantal oude kerkhoven zullen snel moeten volgen.

Dit onderzoek richt zich op de gemeenten Groningen en Ten Boer. Om een bredere regionale context te verkrijgen verdient het de aanbeveling nader onderzoek te plegen. Zo kan per landschapstype worden onderzocht of de bevindingen en conclusies uit dit onderzoek juist zijn of dat aanscherping gewenst is. Naast Groningen zou ook Friesland en Noord-Duitsland tot de bredere context dienen te behoren. Het landschap en de landschapstypen in het noorden van ons land en het noorden van Duitsland kennen veel overeenkomsten.

## 7.3 Relatie met overige funeraire projecten

Voor bovengenoemde aanbevelingen voor nader onderzoek zijn reeds een aantal projecten gestart.

Er zijn binnen de provincie Groningen reeds twee interessante projecten waarbij dit onderzoek een bijdrage kan leveren. De stichting Oude Groninger Kerken is bezig met het opstellen van een kerkhovenatlas voor de provincie Groningen. Het doel hiervan is om een beeld te krijgen van de diversiteit aan kerkhoven binnen de provincie Groningen. Deze atlas wil onder andere in kaart brengen wat de verschillen en overeenkomsten per landschapstype zijn. Het uiteindelijke doel van de atlas is om het beheer en onderhoud van kerkhoven in Groningen op een cultuurhistorische verantwoorde manier uit te voeren. Dit onderzoek kan een bijdrage leveren aan de te ontwikkelen atlas.

Daarnaast kan dit onderzoek een bijdrage leveren aan het project "memento mori". Dit is een netwerkproject vanuit een Ineterreg programma van de EDR (Eems Dollard Regio). De partners in dit project zijn: Museumhuis Groningen, Ostfriesische Landschaft, Rijksuniversiteit Groningen, Fryske Akademy, Stichting Oude Groninger Kerken, Johannes a Lasco Bibliothek (Emden), Drents Plateau, Schlossmuseum Jever, Ostfriesisches Landesmuseum Emden, Staatsarchiv Niedersachsen. Een van de doelen van dit project is het vermeerderen en bundelen van kennis binnen de noordelijke regio.

Kortom de begraafplaatsen en kerkhoven staan volop in de publieke belangstelling, **De begraafplaats Leeft!**







## Bibliografie

- Albers, L.H.** (1989) Het gewichtloze gewogen, proefschrift TU Delft.
- Baas, H.** *et al* (2010) Handboek Cultuurhistorisch beheer, Meppel.
- Backer, A. M.** *et al* (1995) Gids voor de Nederlandse tuin- en Landschapsarchitectuur (deel Noord), Wageningen.
- Bazelmans, J** (2012) Erfgoed: waarde in meervoud, Vitruvius nr. 20, 14-20, Rotterdam.
- Bazelmans, J et al** (2012) Atlas van Nederland in het Holoceen, landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam.
- Bazelmans, J.** (2013) Naar integratie en maatschappelijke verbreding in de waardestelling van erfgoed, *boekman 96* (89-96), Amsterdam.
- Beltman, J** (2011) Handboek begraven en begraafplaatsen, kwaliteitsrichtlijnen voor beheer en exploitatie van begraafplaatsen (LOB), Den Haag.
- Berendsen, H.J.A.** (2000) Landschappelijk Nederland, Fysische geografie van Nederland, Assen.
- Bieleman, J.** Boeren in Nederland, geschiedenis van de landbouw 1500 – 2000, Wageningen.
- Boetze, W et al** (2011) Hoogte op kleur, De Noord-Nederlandse landschappen verklaard vanuit de hoogtekaart, Groningen.
- Bok, L et al** (2003) Begraafplaatsen als cultuurbezit, Den Haag.
- Botke, IJ, et al** (2007) Doodstil, dood en begraven in Groningen, Ruinen.
- Broek, J.v.d.** (2007) Groningen een stad apart, over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600) Assen.
- Brouwn, S et al** (2004) Op hoogte gedacht, beeldende kunst op Groninger Kerkhoven, Groningen.
- Brouwer, R et al** (2011) Over 25 jaar, de toekomst van de funeraire cultuur, Terebinth, Kampen.
- Brown, J** (2011) The Omnipotent Magician Lancelot 'Capability' Brown 1716-1783, London.
- Cabe space** (2007) Cemeteries, churchyards and burialgrounds (briefing), London.
- Cock, L. de** (2006), Geschiedenis van de dood, Begraafplaatsen in Europa, Kampen.
- Duijvendak, M.G.J et al** (2009) Geschiedenis van Groningen, deel III Nieuwste tijd – Heden, Zwolle.
- Essink, K et al** (2013) Stormvloed 1509, de geschiedenis van de Dollard, Groningen.
- Feenstra, H. et al** (2001) Ten Boer, een gemeente, negen dorpen, Bedum.
- Gerding, M.A.W.** (1995) Vier eeuwen turfwinning, de vervening in Groningen, Friesland en Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950 (A.A.G. Bijdragen nr. 35) Wageningen.
- Gemeente Groningen** (2012) Een graf in de stad, beleid voor begraven en begraafplaatsen in Groningen, beleidsvisie, Groningen.
- Hofman, J** (2005) De historie van drie eeuwen begraven in Groningen, interne publicatie, Groningen.
- Houting, E** (2002) Grafbloempjes, kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente Groningen, Groningen.
- Immerseel, R van. et al** (2013) Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek, voor waardestelling van groen erfgoed (uitgave Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Zwolle.
- Jansen, H.P.H. en A.Janse** (1993) Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum, Amersfoort.
- Janson, T.J.M.** (2001) Stadbomen vademecum, Boomsoorten en gebruikswaarde (deel 4), Arnhem.
- Jongmans, A.G et al** (2013) Landschappen van Nederland, geologie bodem en landgebruik, Wageningen.

**Kamerbeek, H,** (2012) *Waardevol groen*, Den Haag.

**Krabben, A** (2001) *Doodgewoon, uitvaartcultuur en uitvaartmanieren*, Zutphen.

**Knol, E.** (2005) *Professor van Giffen, en het geheim van de wierden*, Veendam.

**Knottnerus, O,S,** 2005, *Fivelboezum, de erfenis van een verdwenen rivier*, Bedum.

**Kok, L. et al** (1998) *Begraven en begraafplaatsen, monumenten van ons bestaan*, Utrecht

**Kok, H,L.** (2005) *Thanatos, de geschiedenis van de laatste eer*, Heeswijk.

**Lettinga, H** (2009) *De Joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen*, Bedum.

**Maes, B,N,C,M** (2011) *Betekenis en beheer van bomen en heesters als cultuurhistorisch erfgoed*, Den Haag.

**Mader, G,** (1996) *Bäume, Gestaltungsmittel in Garten, Landschaft und Städtebau*, Keulen.

**Moens, F. et al** (2000) *Bomen en mensen, een oeroude relatie*, Amsterdam.

**Oldenburger-Ebbers, C,S.** (1995) *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, deel Noord*. Rotterdam.

**Overbeek, R. et al** (2012) *Gronings Groen van Toen*, Groningen.

**Pastoor, P.W,** (2006) *Boerderijen Gemeente Ten Boer en Overschild 1995-2005*, Bedum.

**Putten, van der, W.G.H.M,** (1992) *Wet op de lijkbezorging*, Zwolle.

**Raak, C. van,** (1995) *Dodenakkers, kekrhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland*, Amsterdam.

**Raap,E** (2008) *Groene kerkterreinen*, *Vitruvius*, 4, 26 -29, Rotterdam.

**Renes, H** (2010) *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap*, Hilversum.

**Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed** (2012) *Een toekomst voor groen, handreiking voor instandhouding van groene monumenten*, Zwolle.

**Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed** (2009) *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*,Den Haag.

**Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed** (2012) *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek, voor waardstelling van groen erfgoed*, Amersfoort.

**Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed** (2005) *Beheer en onderhoud van monumentale begraafplaatsen*, Amersfoort

**Stam, H et al** (2006) *Grote historische topografische atlas 1900-1930*, Groningen.

**Scholtens,T** (2004) *Het boerenerf in Groningen*,Assen.

**Schroor, M et al** (2007) *Golden Raand, landschappen van Groningen*, Assen.

**Schroor, M** (2009) *Historische atlas van de stad Groningen*, Amsterdam.

**Schuitema Meijer, A,T** (1976) *Album van Oud-Groningen 1750-1880*, Groningen.

**Tromp, H.M.J.** (2012) *De Nederlandse Landschapsstijl in de achttiende eeuw*, Leiden.

**Valentien, O** (1953) *Der Friedhof, Gärtnerische gestaltung bauten grabmale*, München.

**Vries, P. de** (2007) *Het huisje op de begraafplaats, Lijkenhuisjes in Groningen*, Bedum.

**Wille, A.** (2011) *Begraafplaatsaanleg, locatie,architectuur en inrichting, een artikel uit: Over 25 jaar* (Terebinth, jubileumuitgave)

**Wille, A. et al** (2013) *Bomen op begraafplaatsen, informatie en inspiratie voor ontwerpers en beheerders*, Lier.

**Woude, J van der,** (1993) *Akkers van ons verleden, bestuurlijke en daadwerkelijke zorg voor begraafplaatsen.* 's Gravenhage.

**Zijlstra, B** (1991) *Nederlandse tuinarchitectuur 1850 – 1940*, Abcoude.

### **Geraadpleegde/geïnterviewde personen**

Bekooy, J. (bouwkundige van de Stichting Oude Groninger Kerken)  
Blok, E. (SB4 bureau voor historische tuinen, parken en landschappen)  
Bok, L. (bureau funeraire adviezen, funerair specialist)  
Breukink, P. (Directeur van de Stichting Oude Groninger Kerken)  
Criens, L. (gemeente Groningen, afdeling Stadsbeheer, projectleider en opsteller beheerplannen begraafplaatsen Groningen)  
Debie, P. (Debbie en Verkuil, tuin- en parkrestauratie, Landschapsarchitect/Tuinhistorisch specialist)  
Kuipers, R. (gemeente Groningen, teamleider/hoofd afdeling begraafplaatsen Groningen en Ten Boer)  
Putten, W.G.H.M van der. (Juridisch adviesbureau VanderPutten te Velp)  
Familie Reitsma (erven architect Egbert Reitsma te Glimmen)  
Wille, A. (zelfstandig landschapsarchitect en specialist voor begraafplaatsen)  
Winter, A.E. de (Ecoloog bij Landschapsbeheer Groningen)  
Bestuur Woltershof, Begraafplaatsvereniging Woltersum  
Onderhoudsman/vrijwilliger begraafplaats Wittewierum.  
Diverse bezoekers op kerkhoven en begraafplaatsen.

### **Geraadpleegde websites**

<http://www.terebinth.nl>  
<http://www.begraafplaats.nl>  
<http://www.funerair.nl>  
[www.kranten.kb.nl](http://www.kranten.kb.nl)  
[www.vakbladvitruvius.nl](http://www.vakbladvitruvius.nl)  
[www.natuuropkerkterreinen.weblink.nl](http://www.natuuropkerkterreinen.weblink.nl)  
<http://www.stichtingegbertreitsma.nl>  
<http://www.beeldbankgroningen.nl>  
<https://library.wur.nl/speccol>  
<http://www.dekrantvantoen.nl>



## **Geraadpleegde archieven**

### **Groningen**

- Archief gemeente Groningen (ged. Zuiderdiep 98, Groningen) , inventaris dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken, toegang openbare werken en RO, toegangnummer, 726
- Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (RHC GrA) toegang 1615, Dienst Ruimtelijke ordening en Economische Zaken werktekeningen 1860 – 1990, inventaris Selwerderhof 1920 -1980.

### **Ten Boer**

- Archief gemeente Ten Boer (Hendrik Westerstraat 24 Ten Boer), inventaris stukken van algemene aard, het bestuur van de gemeente Ten Boer, toegangnummer, 2 -232
- Archief begraafplaatsvereniging Woltershof, gedeponeerd Bouwerschapweg 60 te Woltersum.

### **Glimmen**

- Familiearchief Egbert Reitsma (Rijksstraatweg 20 te Glimmen), Stichting Egbert Reitsma.

### **Wageningen**

- Archief SB4 (Costerweg 1-N te Wageningen)
- Archieven Wageningen (Droevendaalsesteeg 2 Wageningen), toegang speciale collecties, inventaris Gardens and Landscape Database TUiN, inventarisnummer, 45.



